

રસીલી વાતાઓ

:: ભાગ ૧ લો. ::

[ગદ્ય સંસારનાં અનુભવ રિપા.]

સા. મિ. દાનરાય. ગમવેનજય.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૨૫૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૨ીલી પાર્તીઓ -૧

વિષય ૬ : ૩

સ્વ. સૌ. મહાલક્ષ્મી.

જન્મ સંવત ૧૯૫૨

મૃત્યુ સંવત ૧૯૭૧

સ્વ. સૌ. મહાલક્ષ્મી સ્મારક ગ્રંથમાળા મણિકો ૮ મો.

રસીલી વાર્તાઓ

ભાગ ૧ લો.

લેખક :

શ્રીયુત રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ.

પ્રકાશક :

અમદાવાદના શ્રી દશા શ્રીમાળી

મેશ્રી વણિક મિત્રમંડળ તરફથી

શાંતિલાલ હરિલાલ શાહ.

તથા

પુરુષોત્તમદાસ ગોપાળદાસ શાહ.

ઓ. સેક્રેટરીઓ :

શાહપુર, અમદાવાદ.

બીજી આવૃત્તી.

સંવત ૧૯૮૬

પ્રત ૧૨૦૦

સને ૧૯૩૦

કીંમત આઠ આના

સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન છે માટે તેમની પરવાનગી શિવાય
આ પુસ્તક કોઈએ છાપવું, છપાવવું, વેચવું યા વેચાવવું નહિ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
મુદ્રણ : ગોપીરામજીભટ્ટ
૧૫૨૫૫

આ ચોપડી ધી સરસ્વતી પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સમાં
: નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીવાળાએ છાપી :
સેન્ટ્રલ બેંક બીલ્ડીંગ રીચીરોડ, અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા.

નં.	વાર્તાનું નામ.	પાના નંબર.
૧	પતિપત્ની.	૧
૨	મેાતીની માળા.	૧૪
૩	દિવ્ય પ્રેમ.	૨૪
૪	પ્રેમનાં પડળ.	૩૨
૫	સ્ત્રીનું હૃદય.	૪૧
૬	પુશકારક ભુલવણી.	૫૧
૭	સંગ્રહ પેટી.	૫૮
૮	સોટી (લોટરી)ની ટિકીટ.	૬૯
૯	નહાનકડો મહારાજ કુમાર.	૮૨
૧૦	કૃષ્ણા કુમારી.	૯૬
૧૧	ગુલાબ અને ગોકુળગાય.	૧૧૧
૧૨	જગતશેઠનું ઝવેરાત અથવા છુપી પોલીસ છેતરાઈ	૧૧૮

શુદ્ધિ પત્રક.

પૃષ્ઠ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ખીજી આવૃત્તીનું નિવેદન		
પૃષ્ઠ. ૨.	પુસ્તકનાં નામમાં ક્રીયા	ક્રિયા
અનુક્રમ નં. ૩.		
” ” નં. ૭.	આહિત્ય	સાહિત્ય
” છેલ્લી લીટી.	આવૃત્તી	આવૃત્તિ
પૃષ્ઠ. ૬. લીટી. ૨.	પ્રશંસા	પ્રશંસા
” ”	મનને	મનને
૧૧ ” ૧૬	પત્ની	પત્નિ
૨૪ ” ૧૮	સ્થિતી	સ્થિતિ
૨૮ ” ૪	હૃદયમાંથી	હૃદયમાંથી

૩૦	„	૯	એટલું જ	એટલું
૪૨	„	૪	વારસો	વારસ
૪૬	„	૨	ટોળું	ટોળું
૬૦	„	૩	બરીથી	ફરીથી
૬૨	„	૧૪	લગડાં લત્તાનું	લુગડાં લત્તાનું
૬૯	„	૧૦	જુગકું	જુગટું
૭૨	„	૧૩	સધળી	સધળી
૭૩	„	૧૬	પાતાની	પોતાની
„	„	૧૮	થઈ	થઈ
૭૪	„	૨૧	જણાવવાનો	જણાવવાનો
૮૩	„	૧૧	ને	છે
૮૯	„	૬	સાહેબને	સાહેબને
„	„	૮	સંધીવના	સંધીવાના
૯૨	„	૫	દયાળું	દયાળું
„	„	૬	દયાળું	દયાળું
૯૩	„	૯	તરફથી	તરફથી
૯૪	„	૧૦	વાળાવાળા	વાળવાળા
„	„	૨૩	તહેને	તને
૯૫	„	૧૨	એટલે	એટલે
૯૭	„	૮	મેવાડના	મેવાડના
૧૦૩	„	૬	જાનામાનો	જાનોમાનો
૧૦૭	„	૯	ઓંસુ	આંસુ
„	„	„	ઓંખો	આંખો
૧૧૨	„	૬	અક	એક
૧૨૪	„	૧૬	પાપટિયા	પોપટિયા
૧૨૫	„	૨૦	તેમ	તેને
૧૨૭	„	૨	કર	x
૧૩૦	„	૧૧	ફખતમાં	વખતમાં
૧૩૨	„	૮	જાણતો	જાણતા

નિવેદન: બીજી આવૃત્તિનું

“ મહાલક્ષ્મી સ્મારક ફંડ.”

સ્વર્ગવાસી સૌ. ગ્લેન મહાલક્ષ્મી, રા. ના. અમૃતલાલ આપુજીની પુત્રી અને રા. રા. કેશવલાલ ધર્મરક્ષા મહાદેવીઆનાં પત્નીનો જન્મ સંવત ૧૯૫૨માં થયો હતો. તેમનાં માતાપિતા કેળવણીમાં હોઈ તેમનામાં જન્મથીજ કેળવણીના સંસ્કાર પડ્યા હતા. તેમણે ગુજરાતી અભ્યાસ પુરો કરી મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજમાં બે વર્ષ ઇંગ્લિશ અભ્યાસ પણ કર્યો હતો. તેમને વાંચન પ્રત્યે આશો શોખ હતો. તેમનું લગ્ન પંદર વર્ષની ઉંમરે થયું હતું અને તે પછી ચાર વર્ષ જટલી ટુંકી મુદતમાંજ સંવત ૧૯૭૧ની સાલમાં ૧૯ વર્ષની ઉંમરે તે સુવાવડમાં સ્વર્ગવાસી થયાં હતાં. તેમના મરણ પછી તરતજ તેમના પતિએ રા. ૧૦૦) તેમની પાછળ “ મહાલક્ષ્મી સ્મારક ફંડ ” તરીકે તેનું વ્યાજ સ્ત્રી ઉત્પત્તિના કેઈપણ કાર્યમાં ખર્ચવાની શરતે મંડળાને આપ્યા હતા. તે ફંડ હાલમાં રા. ૬૦૦) સુધી પહોંચ્યું છે. આ ફંડની યોજના સંબંધીના નિયમો સદરહુ સ્મારકની ગ્રંથમાળા નં. ૧ નાનાં બાળકોની ગૃહકેળવણી નામના પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યા છે.

આ સ્મારક ફંડ ખાતે અત્યાર સુધીમાં ત્રીયે જણાવેલા માત્ર મળકા બહાર પડી ચુક્યા છે.

પુસ્તકનું નામ.

લેખક.

સને.

૧. નાનાં બાળકોની ગ્રહકેળવણી રા. રા. ભોગીલાલ કેશવલાલ ૧૯૧૧
પટવા. બી. એ. એસ. ડી. સી. ડી.
૨. આરોગ્યની વાર્તાઓ. ડૉ. હરિપ્રસાદ ત્રિવેદી દેસ ૧૯૧૬
એલ સી. પી. એન્ડ એસ.
(કલકત્તા.)
૩. હવન કીયા અને ખેરાક. રા. રા. ભગીલાલ ઉત્તમરામ ૧૯૨૧
અલમોલા બી. એ. બી. એસ. સી.
૪. સુવાવડ અને બાળ સંભાળ રા. રા. નરહરિ કુરુલુ રામ દેસાઈ ૧૯૨૧
બી. એ.
૫. દેવીનું રાજ્ય દેવી ષદે. રા. રા. ચંદુલાલ કેશવલાલ અમીન ૧૯૨૩
બી. એ. એસ. ડી. સી. ડી.
૬. બાળકની સંભાળ સૌ. શારદા સુભંત શેતા ૧૯૨૪
બી. એ.
૭. દયળુ માન્ય અને રઘુળી સમુદાય વાલિય વર્ધક કાર્યાલય. ૧૯૨૭
પુત્રી.

આ આદ્યો મળેલા છપાવી જાતિમાં વહેંચાવવા સંબંધી
રા. રા. ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવાની સચના મુજબ “ સુંદરી
સુખોદના ” તંત્રીશ્રી શ્રીયુત રામમેદનરાયભાઈને હું મળ્યો અને
તેમને કાઈ સ્ત્રી ઉપયોગી સારા લેખો આપવા વિનંતિ કરી અને
તેમણે આ “ રસીલી વાર્તાઓ ” જે તેમના પત્રની સને ૧૯૧૪ની
સાલની બેટ તરીકે બહાર પાડેલી અને જેની હજુ સારી માગણી
છે તેની બીજી આવૃત્તિ છપાવવાની મંડળને તેમણે પરવાનગી
આપી છે. આ આવૃત્તિ છપાવતાં મંડળને વધુ ખર્ચ ન થાય તે

માટે આરસો નકલો છપાવવા તથા વધારાની નકલો વેચાણ કરવા દેવાની પરવાનગી આપી તેમણે મંડળને આભારી બનાવ્યું છે. રા. રા. ભાઈ નંદલાલ યુનીલાલ બેડીવાળાએ મંડળની ઉપયોગ ઉપરાંતની વધારાની નકલો ખરીદી લઈ મંડળને ઉપજ કરતાં વધુ ખર્ચ નહિ થાય તેવી અનુકૂળતા કરી આપી છે તે બદલ મંડળ તેમનું પણ આભારી છે. આ પુસ્તકના લેખક શ્રીયુત રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈએ આ પુસ્તકનું પ્રકાશન મંડળના ઉપયોગ અર્થે કાંઈપણ આર્થિક બદલો લીધા સિવાય કરવા પરવાનગી આપી તે માટે તેમનો હું મંડળ તરફથી આભાર માનું છું.

શાહપુર. અમદાવાદ, તા. ૨૦ માર્ચ ૧૯૩૦	}	લી. સેવક. શાંતિલાલ હરિલાલ શાહ. ઓ. સંકેટરી. શ્રી. દશાશ્રીમાળી મેશ્રી વલ્લુક મિત્રમંડળ
--	---	--

નિવેદન.

(પ્રથમ આવૃત્તિનું.)

વિવિધ પ્રસંગે લખાયેલી ટૂંકી વાર્તાઓ આ સંગ્રહમાં દાખલ કરવામાં આવી છે. તેમાંની લગભગ સઘળી ઈંગ્રિજીમાં આવેલી વાર્તાઓ ઉપરથી અનુવાદ અથવા સૂચિત છે; અને તે જૂદાં જૂદાં માસિકો-સાપ્તાહિકોમાં પ્રકટ થઈ હતી. “દિવ્ય પ્રેમ” ની વાર્તાનો અનુવાદ ભાઈશ્રી મનવંતરાય ગુલાબરાય મુન્શીની સાથે મળીને કરવામાં આવેલો હતો.

આમાંની કેટલીક વાર્તાઓ લખાયાની વચમાં ઘણાં લાંબા સમય થયો છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે તેમની રચના વગેરેમાં તફાવત જણાઈ આવે છે; છતાં ઘણીખરી કથાઓ હંપતી જીવનને અને તે પ્રસંગોને લગતી હોવાથી અને હાલ અપ્રાપ્ય જેવી થયેલી હોવાથી “સુન્દરી સુબોધ” ના વાંચકોને આ સંગ્રહના રૂપમાં નવીન અને ઉપયોગી માલુમ પડશે, એમ આશા છે.

અમદાવાદ
ઈ. સ. ૧૯૧૪

રે. જ.

* હાલ સ્વર્ગસ્થ.

રસીલી વાર્તાઓ.

પતિપત્ની.

“જતાં તો સાંજે જતાં,
“ ન જાણું જે સાથી,
“ લડ્યાં, રોયાં, પાછાં
“ હતાં જેવા તેવાં,

વરવહુ અમે ધાન્ય લાગતાં
વરવહુ અમે તો લડી પડ્યાં;
વરવહુ અમે આંસુ યુગતાં,
વરવહુ અમે તો થઈ રહ્યાં.

અરે કેવી મીઠી,
લડાઈ તો લીલી;
કરે હું આલી,
અને આંસુ ટાળી,

“હું તેથી નિત્ય દે પ્રભુએ જન્નું ઐક્યજ કરે,

“ જન્મદાં આંસુ સાથે અધરરસ પીયપજ કરે ! ”

અ. ક. ઠાંકાર

દાકતર અંસીલાલ, આખા દિવસની સખત મહેનતથી કંટા
ખેતો થાક્યો પાક્યો ઘેર આવ્યો. દવાખાનામાં નિત્ય કરતાં દર્દી-
ઓની બીડ વધારે હોવાથી તથા ખાસ સંભાળ અને અસાધારણ
હુપાયો લેવા પડે એવા રોગથી પીડાતાં એક બે માણસો તેની
સારવારમાં આવતી જ મુકાએલાં હોતાથી, તેનું મન અને શરીર
અન્ને તદ્દન થાકી ગયાં હતાં. કડકડતા ટલાડ અને ફેલીયાંધ વર-

સાદના કાદવ કિચ્ચડમાં થઇને ઘેર જવું અને તેમાં પણ રાતનો વખત એટલે પછી પૂછવું જ શું ? “ ઘેર વાગુની તૈયારી કરી રાખી હસને ચહેરે પ્રેમભર્યા આવકાર આપવાને આતુર થએલી પોતાની પત્નીની સાથે ભોજન લઈ, શગડીના તાપથી ટહાડ ઉડાડી મૂકી, વાર્તાવિનોદ કરતાં આરામ લઈશું:—” એવા એવા જે વિચારે ત્હેના પગને અધારા અનાવી ઘર તરફ ઉતાવળથી પ્રેર્યા હતા, તે સર્વ ઘરમાં ખેસતાંની સાથે જ ઉડી ગયા. કારણ ત્હેની સ્ત્રી અંચળ પણ આજ તેટલી જ થાકી ગએલી હતી, અને નિત્યની પેઠે આજ ત્હેની રાહ જોતી બેઠી નહોતી.

તે બળધળ કરતા મહેડીએ ચડડ્યો પણ કાઠ જણાવું નહિ, “ અંચળ ! ” તેણે ખૂમ પાડી પણ કાઠ જવાખ મળ્યો નહિ. તંહેણે કરીથી ઘાંટા કહાડ્યો.

આ વખતે પાસેની મહેડીમાંથી-કંટાજેલા અવાજથી જવાખ મળ્યો: “ જરા ધીમેથી બોલો. છોકરો દમણાંજ ઊંચ્યો છે. ”

અંસીલાલ બબડ્યો: “ અરે, છોકરો જન્ય જાણનમમાં અહીં બેસેબર દીવાએ નથી. રાતના આઠ નવ વાગ્યા, તંહાય હજી છોકરાને ઊંઘાડી કેમ દાંધો નથી ? ”

“ અને દાંત આવે છે ને એની પીડાથી આજ તો આંખો દાહાંડો રો-રો કર્યું છે. મદને ન્હાવાનોએ વખત મળ્યો નથી. ”

પાછો આળસના રોવાનો અવાજ સંભળાયો. દાકતર મનમાં બબડતો ફફડતો બીનાં લૂગડાં બદલી, દીવો સતેજ કરી હિન્દોલા ઉપર એસી હીંચકા ખાતાં બબડવા લાગ્યો: “ જાણનમમાં ગયું આ ઘરને ઘરનાં માણસ !-સાળું આટલુંએ ન સચવાય ? આંખો

દિવસ વૈતરું કરી કરીને મરીગયાનેવા ઘેર આવીએ, ત્યારે સાળું ત્યાંએ એનું એ. કોઈ જગ્યાએ જપજ નહિ. આ તે જિંદગી છે કે જલ્લાનમ ?”

અંચળે માંડ માંડ કરીને છોકરાને સુવાડ્યો. આખો દહાડો જોકરાને લાથમાંથી મૂકાયો નહોતો. એટલે ઘરના કામકાજમાં ખીલકૂલ લક્ષ તેનાથી અપાયું નહોતું. સ્ત્રીઓ ઘરની વ્યવસ્થા કરવામાં ને સાકસુક રાખવામાં, પોતાના બદલું સ્પર્શથી જે સ્વચ્છતા અને સુધ્ધતા લાવી શકે છે, તેજ ગ્રહણીઓનું કલાન્નિધાન; અને ઘરની વસ્તુઓ ઉપર ફક્ત નજર નાખીને, માત્ર રિયતિ ફેરવીને સહેજ લાથ લગાડીને જે સુન્દરતા, મનોહરતા, તેઓ ગૃહમંદિરમાં લાવી શકે છે, તેજ પત્નિઓની કળા-કૃશળતા: તહેમાંનું કોઈ પણ કરવાને અંચળ આજ શક્તિવાન થઈ નહોતી. એટલે ઘરમાં અધું ગરબડગાટાળા ભરેલું લાગતુ હતું. છોકરો મોદા હતો, તહેની સંભાળમાં તહેનો આખો દિવસ ગયો હતો; તહેને સંભાળવા તથા કામ કાજમાં મદદ કરવાને રાખેલી આજ એ દહાડાથી રગ્ન ઉપર ગઈ હતી. એટલે ઘરમાં તે એકલી જ હતી. આજક ઓજન કરતાં પોતાની માતાને વધારે પજવે છે અને તહેને વધારે મહેનત આપે છે તે ખરેખર જૂઠ્ઠી રાગ્ન જેવાં છે; પરંતુ તેઓ પોતાની સત્તાનો ગમે તેટલો દુરુપયોગ કરે, તો પણ તહેમની માતાઓ તો તહેમની શુભામ થવામાં જ આનંદ માનતી દેખાય છે !

અંતે આજક મૂઠું ગયું. વાળુની વેળા થઈ ગઈ હતી. ઓજનું કાંઈ તૈયાર કરવાનો વખત નહોતો એટલે દાકતર સાહેબની થાળીમાં ખીચડીનું ભોજન આવ્યું. શાકમાં આંગળી આંગતાંની સાથે જ તહેણે તે આધું ખસેડી દીધું.

“ અળી ગયું છે ?” પત્નીએ પૂછ્યું.

“ હાસ્તો. ઘરના ખૂણાઓમાંયે વાસ ભરાઇ ગયેલો નથી લાગતી ? જરા સંભાળીને કયું હોય તો એમ ન થાય. આડા અવગા ધકકા જરા ઓછા ખાઈએ !”

“ પણ મહેં તમને કહ્યુંસ્તો કે છોકરાએ મહને આજ ઉભા ને ઉભી જ રાખી છે; બીજું કાંઈ કરવા હીધું નથી. ”

સીતા કયાં ગઈતી ?”

“ તકમે જાણા છે ને, એની જાહેન માંદી છે, તેથી એ ગઈ છે. ”

“ હા. અરેબર હું બૂલી ગયાંતા. આજની ખીચડીએ કેવો થઈ છે ? કઢીમાં તો કાંઈ સકારજ નથી ! બીજું કાંઈ કયું નથી ? પાપડ આપડે નથી ?”

“ ના. ભઈસાય ! થઈ રહ્યા છે. કહો તો પૂરી કરી આપું. વાગ નહિ લાગે. ”

“ ના. ભાઈ. ના. હવે કાંઈ કરવાની જરૂર નથી. લોટ આંધવો ને પાછી પૂરી વણવી ને તળવી—એ અધુરું હવે જ કરવાનું છે ને ! કાંઈ નથી કરવું. ”

“ પણ મહને બહુ વાર નહિ લાગે. ”

એટલામાં તો અંસીલાલ લાથ ધોઈ પાટલા ઉપરથી ઉડી ઉભા થયો.

“ વ્હાલા ત્યારે તમને વ્હા કરી આપું ?—અથવા કહોતો ફૂધમાં કોશી તૈયાર કરે. ”

“ અરે ભાઈ, રહેવા દેને ! અળી ગયો વ્હા ને જલ્દાનમમાં ગઈ ત્યારી કોશી ! જરા ફૂધ જ લાવને એટલે પી લઈશું. રહવારની

વાત સચારે ! જાણતી નહોતી કે આખા દિવસનો થાકયો પાકયો ઘર આવશે ત્યારે એને કાંઈ ખાવા જોયું તો જોઈશે ? ભારી ખેનને ત્યાં તો પાપડ, વડી, એવું એવું કાંઈનું કાંઈ તો હોય ને હોય જ!—આતે કાંઈ ઘર છે ?”

આ છેલ્લો ધા ચંચળથી સહન ન થઈ શક્યો. આખા દિવસની વ્યથાઓની આ પૂર્ણાહુતિ થતી હોયતી એમ તહેને જણાયું ! તહેની આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં. પોતાના પતિના ખમા ઉપર માથું મૂકીને ત્યાંજ મનનો ઉભરો કલાડવો કે અંદરની મંદીમાં જતાં રહેવું. તે તહેનાથી સમજાયું નહિ. અન્તે પતિને આરામખુરશી ઉપર પડી વાંચવાનું શરૂ કરતાં જાયો ત્યારે તહેણે ધ્રુજતા શરીરે અને કદડતા મનથી અંદર જઈ ખૂબ ઉભરો કલાડવો અને મન ખાલી કર્યું ! તહેનાં ફૂસકાં બહાર માંલગાયાં.

“આયડીઆને તો ધંધો જ એ ! સાળું, કાંઈ કહેવાય જ નહિ. ભોગ ત્યારે— !”

પરન્તુ આ શબ્દો બોલતાં બોલતાંમાં તહેને પોતાની વર્તણૂક વિષે પશ્ચાત્તાપ જોવું થવા લાગ્યું. આગકતી પાછળ આખો દલાંટો ભોગવતી પંડકી પોતાની પત્નીની હેરાનગતિ તહેને યાદ આવી. એ સર્વ સહવિચાર તહેણે લાયમાં લીધેલા પુસ્તકના વાચનમાં દૂઆવી દેવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ ભોગજોગે ‘પતિપત્ની’ને લગતો જ વિષય તહેમાં હતો.

“તહુમારી પત્નીને પ્રસન્ન રાખો. તહેના અગાધ પ્રેમનો તહેને કાંઈક તો બદલો આપો ?—તહેને પ્રેમભર્યું ઉત્તેજન આપો; એકાદ આનન્દભર્યું સ્થિત હાસ્ય આપો;

ભાઈ! એથી ત્હમને કે એને કાંઈ લુકસાન થવાનું નથી. ત્હને પ્રશંસા આપીને ત્હેના મનને હુર્ષમાં રાખો.”

તે અબડ્યો: “ પત્નીને ખુશીમાં રાખો અને ત્હેનાં વખાણ કરો! ”-એ લખવું તો ઘણું રહેલું છે, પણ આ લખનારને મહારા જેવી સ્ત્રી મળી હોત તો ખર પડત. રોને માટે વખાણ કરવાં, ભાઈ!-વાળુ અગાડ્યું ત્હેને માટે? ” ત્હેણે વાંચવાનું આગળ શરૂ કર્યું.

“ ત્હમારી પત્ની ત્હમારું ઘર રહેવા લાયક રાખે છે, ત્હમારી વસ્તુઓ-ત્હમારું કપડાં સાફસફ રાખે છે, ત્હમને દરરોજ વખતસર પૌષ્ટિક ખોરાક તૈયાર કરી આપે છે. ત્હેના ઘણાખરા છંદગીના વિચાર ત્હમારે માટે જ છે; આગકોતી ગુલામગીરી એ કરે છે; અને ત્હમારી ઈચ્છાઓ પાર પાડવાને તે આતુર રહે છે.-પછી કદિ ત્હેની કાંઈ ભૂલ થઈ તો તેથી શું થઈ ગયું? ત્હમારી ભૂલો થતી નથી? ગૃહજીવનમાં સુખશાંતિ મેળવવાનો એકજ રસ્તો છે: ત્હમારી પત્નીને પ્રસન્ન રાખો. **यत्र नार्यस्तु पृथग्यन्ते रमन्ते तत्र देवता :** । મનુ ભગવાન પણ એજ કહી ગયા છે ને? - માટે ભાઈ! પત્નીથી જેટલું અને તેટલા માટે ત્હેનો આભાર માનવો ઘટે છે; ત્હેનાથી જેટલું ખતી ન શકે તેટલા માટે ત્હેના ઉપર દયા રાખવી જરૂરની છે. અરે ઉપકાર માનવો તો દૂર રહ્યો પણ એની સમ્મતિ મહેનતનો બદલો ત્હેની સાથે લસને મહેતિ વાતચીત કરીને, ત્હેની નિર્દોષ પ્રશંસા કરીને, ત્હેની સાથે પ્રેમ-ભર્યું વર્તન રાખીને આપત્રમાં પણ ત્હમને ભારે પડશે? -એ તો બદલાની આશા રાખતી જ નથી; પરંતુ આખરે એ પણ મનુષ્ય

જ છે, એટલું યાદ રાખજો. એવું હૃદય ત્હમારા કરતાં વધારે કામળ, વધારે પ્રેમાળ છે. આખી દુનીયાંની પ્રશંસા કરતાં ત્હમારા પ્રેમહાસ્યની તે વધારે તરશી છે. એટલું યાદ રાખજો કે ત્હમારા ઘરને સ્વર્ગ બનાવવું કે નરક એ ત્હમારા જ હાથમાં છે.”

અંસીલાલના કેળવાએલા મન ઉપર આ શબ્દોની ઘણી જ સત્ક્રિયા અસર થઈ; ત્હેણે વિચારમાંને વિચારમાં તે ચાપડી નીચે મૂકી. એવામાં તે જ દિવસે આવેલા સ્ત્રીઓ માટે ખાસ પ્રકટ કરવામાં આવતા ‘સુન્દરી સુખોદ્ધ’ માસિક તરફ ત્હેની દૃષ્ટિ ગઈ. તે ત્હેણે હાથમાં લઈ ઉઘાડ્યું તો ત્હેમાં પણ એનો એજ વિષય ચર્ચાએલો—અને તે પણ વળી એક સ્ત્રી લેખકનો લખેલો ત્હેની નજરે પડ્યો ! સંસારમાં પુરુષ અને સ્ત્રી ઉભયના સુખનો આધાર અન્યોન્ય ઉપર છે. * * * લગ્ન વખતે શીધેલા પ્રતિજ્ઞાઓથી પોતાની પત્નીને પોતાનાથી બીજી શકે ત્યાં સુધી સર્વ પ્રકારે સંતુષ્ટ અને સુખી કરવાને દરેક પુરુષ અંધાએલો છે. પત્ની ઉપર પ્રીતિ રાખવી, ત્હેનું સર્વદા સંરક્ષણ કરવું, ત્હેને સુશિક્ષિત બનાવવી, ત્હેનામાં સારા ગુણોનાં બીજ રોપવાં, એ સર્વ પતિના ધર્મ છે. જે પુરુષો હંમેશાં પોતાનું જ સુખ ઇચ્છે છે અને પોતાની પત્નીના સુખનો વિચાર કરતા નથી, તે પુરુષ કેવળ નીચ અને સ્વાર્થી છે. આવા પુરુષો આખરે તો દુખી જ થાય છે; અને પરિણામ એ થાય છે કે પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને દુઃખ ભોગવે છે. * * * પોતાના સુખને માટે જેટલી કાળજી અને સંભાળ પુરુષ લે છે, તેટલી જ કાળજી અને સંભાળ પોતાની પત્નીના સુખના સંબંધમાં લેવાનો ત્હેનો ધર્મ છે * * * જે

ધરમાં સ્ત્રી દુખી થાય છે, તે ધરનું સઘળું પુણ્ય પરવાર છે !
 * * * ‘પ્રસન્ન દેવતા રહે જ્યાં પામે સન્માન મુન્દરી.’
 માટે દરેક મુજ પુરમે પોતાની પત્નીને સર્વ પ્રકારે આનન્દમાં
 રાખવી અને તહેને સન્માન આપવું.” *

વાંચતાં વાંચતાં, ઉપરનાં વાક્યોએ તહેના હૃદય ઉપર થયેલી
 અસર બહુ દૃઢ કરી. અને જંતે હવે થાડી જ વાર તે એકલો
 રહ્યો હોત, તો નિઃસંશય તે પોતાની શોકાર્ત પત્ની પાસે જઈ
 તહેનું પુરેપુરું સાન્વન કર્યા વિના રહેત નહિ. પણ એવામાં જ
 “દાક્તર સાહેબ, શ્વેર છે કે ?” — ખૂમ પડી અને શહેરના ફરના
 ભાગમાં રહેતું એક માણસ માંદું હોવાથી તહેને તપાસવા તરત
 તહેને જવું પડ્યું.

૨

મકાન ન્હાતું, સાંકટું. અંધારિયા જેવું હતું. તે અદર ખેંદા.
 પાટલામાં એક બ્રહ્મા જ માંદા થઈ ગયેલા યુવાન દર્દી અનેલા
 હતો; પાસે એક તરણ સ્ત્રી આંખોમાં ઉભરાતાં આંસુ ફોટી
 બેઠી હતી. દાક્તરને જાણીતે નીચે બેઠા ને ધામધી બોલી: “દાક્તર
 સાહેબ, એ બહુ માંદા થઈ ગયા છે. હું ત્હમને બાકાવવાનું
 એમને નિત કહે કહે કરતીતી, ત્યારે આજ એમણે ગિરધરલાલને
 મોકલ્યા. ગિરધરલાલ અમારા પડોશી છે. “તહેણે પોતાના પતિની
 પાસે જઈ કહ્યું દાક્તર સાહેબ, આવ્યા છે.”

“આવો, પધારો સાહેબ.” તે દર્દીએ બેઠા થવાના પ્રયત્ન
 કરતાં તથા દાક્તરને બેસવાની કાંઈ ચીજ માંડ ચાતરક નજર
 ફેરવતાં કહ્યું. “પધારો, સાહેબ !”

*મુન્દરી મુબોધ: (પુ. ૧-અંક ૧૨,) “પત્ની પ્રતિ
 પતિના ધર્મ.” (લેખક-બહેન મુસોયના.)

“હું, દાક્તર સાહેબ ! એમને શું થયું છે ?” તે ખાલ પત્નીએ વચમાં ડોકિયું કરી પૂછ્યું : દાક્તર સાહેબ ! એમને નાદિ મટે ?” બોલતા બોલતામાં એની આંખોમાંથી આંસુ ઢળવા લાગ્યાં.—“હું, નહિ—મટે ?”

“નાદિ શા—મટે મટે, ખરું ? ત્હમે ખીલકૂલ ફિકર ના કરો.” દાક્તરે તહેને શાન્ત કરવા પ્રયત્ન કરતાં તે દર્દીના ખાટલા ઉપર બેસી કહ્યું. દર્દીની નાડ તહેણે હાથમાં લીધી. અનેની આંખો મળી. “કાણ, ભાઈ રમણલાલ !—” તે બોલી ઉઠ્યો.

“હાજી, બુવોને. એનો એ જ રમાણ. આપને સફલતા દેવસાં તો કદિ કદિ યાદ આવતા હશે.”

“કમ, યાર ! એ તે કાઠ દહાડો બૂલાય ?—આપણે કેવી ગમ્મત ઉઠાવતા ?—પણ ત્હમારી આવી હાલત થઈ ગઈ, ત્યાં મધી મ્હને બોલાવ્યો પણ નહિ અને ખબર પણ ના કરી ? ત્હમે ગદ્ ગદ નયગા થઈ ગયા છે.”

“હા ભાઈ !—પણ અંસીભાઈ મ્હારી સ્થિતિ હાલમાં ખીલકૂલ સારી નથી : અને જેમ જેમ દિવસ જાય છે તેમ તેમ તે વસતી જાય છે ! હું કોલેજ છોડ્યા પછી એક મિલમાં રહ્યો હતો પણ ત્યાં કેટલીક ઘરસંસારિક અડચણોને લીધે એ નોકરી છોડી દેવી પડી. હાલમાં થોડા દિવસથી પાછો રહ્યો છું. ત્યારે પાછી મ્હારી તબિયત બગડી !—મ્હને ખબર નહિ કે તમે અહિંની દરખીતાલમાંજ રહ્યા હશો.”

“એમ કે ? સાચું થયું ત્યારે કે મ્હને પણ ત્હમારી માંદગીની ખબર પડી.—કહો. હવે ત્હમને થાય છે શું ?”

“મહને ખીલફૂલ અમ પચતું નથી અને જીવને ચેન રહેતું નથી, તાર દરરોજ વધતો જાય છે.”

દાકતરે દીવો પાસે મંગાવ્યો: રમણલાલની સ્ત્રી એક ઝાંખો દિવેલનો દીવો કે જે આરડામાં બળતો હતો તે લાવવા ગઈ પરંતુ એવામાં વાટ કોડિયામાં ઉતરી પડી અને દીવો મુલ થઈ ગયો !

“કાંઈ શીકર નહિ.” રમણલાલ ધીમેથી બોલી ઉઠ્યો જુવો, પેલા આરણ પાછળના તાકામાં દીવાસળીની પેટી છે. ધીમે રહીને જાગે હોં, વાગે નહિ.”

એટલું કહેતાં કહેતાં—એક બે દોકર તો તહેને વાગી પળ ખરી !—આખરે, માંડ માંડ કરતાં દીવો થયો. પળ દીવી લઈ આવીને તે ઉપર મૂકવા જાય છે એટલામાં પાછી વાટ દિવેલમાં ઉતરી ગઈ ! કોડિયું જ્યાંનું ત્યાં મૂકીને દીવાસળીની પેટી લેવા ગઈ. એવામાં પાણીનો લોટો તહેના પગે અથડાયો અને આરડામાં બધું પાણી પાણી થઈ રચું ! “શું થયું, વાગ્યું ?”—રમણલાલે પૂછ્યું. “પાણી દોળાયું; તો છે દોળાયું; પળ જરા પેલાં દીવો કગે. વાગ્યું તો નથી ને ?”

“ના. ના. વાગ્યું તો નથી.” તે પત્નીએ ગભરાતે સ્વરે જવાબ દીધો. તે દીવાસળી લઈને પાછી આવી, ત્યારે દિવેલનું કોડિયું શેતરંજ ઉપર ઉંધું વળ્યું !—માંડમાંડ કરતાં દીવો થયો; અને તે લઈને પથારી પાસે આવીને શિયાવિલ્યા જેવી ખનની વચમાં માથું રાખી ઉભી રહી.

દાકતરે રમણલાલની આંખો, જીભ અને અંદરો તપાસ્યો. રમણલાલ લઘમારાથી કાંઈ ખવાય છે ?—લઘમેને તો નબળાઈ જ કત વધારે લાગે છે ને તહેને કીધે આ તાર છે.”

“દાકતર સાહેબ, આજ તો સ્થવારનું એમણે કશુંયે ખાધું નથી.—ચ્હા પીશે. જરા ?” ત્હેણે પતિ તરફ ફરીને પૂછ્યું.

“હા. હા. બહુત ચ્હા ખનાવી લાવો જરા; આપણે મમે તેમ કરીને એ ચમચા પામશું.” દાકતરે કહ્યું. તે ચ્હા ખનાવી લાવવા ગઈ.

“રમણુભાઈ, ત્હમારે સારો ખોરાક અને સારી સંભાળ એટલાનીજ ખાસ જરૂર છે. સમન્યા ? ઋતુનો તાવ છે તે તો ધીમે ધીમે જશે પણ ત્હમારી નખિયત ત્હમારે ખાસ સંભાળવાની છે.”

“હું સઘળું સમજું છું અંસીભાઈ, પણ શું કરું ? મ્હારી સ્ત્રી પૈસાદારના કુટુંબમાં જન્મેલી હોવાથી, તે કશું કામ શીખી નથી; અને એનાં પિયરિયાંની હાલત પણ હાલ તંગીમાં આવવાથી તેઓ અમને કાંઈ મદદ કરી શકતાં નથી. હું જાણું છું કે પૌષ્ટિક સારો ખોરાકજ મ્હારે માટે ખસ છે. પણ મ્હારી સ્ત્રીને મ્હારી માવજત કરતાં તો નથી આવડતી એટલુંજ નહિ પરંતુ રાંધવામાંએ કાચુંપાકું કરી મૂકે છે !—પણ તે ગમે ત્હેવી તો એ મ્હારી પત્ની છે. મ્હં એને સંભાળવા, એને ખુશીમાં—શાન્તિમાં રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તે અને ત્યાં સુધી હું કેમ વીસડું ? ને ખડું જોતાં એનોયે કાંઈ એમાં દોષ નથી. હું મીઠમાં નવો દાખલ થયો ત્યારે મ્હને કાંઈએ ત્હોતું આવડતું, છતાં બધા મને નભાવી લેતાંતા. તો એવા બિન કેળવાયેલા માણસોથીયે આપણે જઈએ ?—હું એટલું તો જાણુંજ છું કે એ મ્હને પોતાના ખરા જિજ્ઞાસથી ચ્હાય છે; ચ્હારે માટે કામ કરવાને પ્રયત્ન કરે છે, પણ કમઆવડતને લીધે ત્હેનાથી ન બની શકે તો ત્હેમાં એનો શો

દેવ ?—જે જે. એ ચ્હા બનાવવા ગઈ છે પણ ખીલકૂલ બગાડી નાંખશે. હું સાંજે હોઉં ત્યારે તો પાસે રાખીને બધું એને શીખવું છું; પણ હાલ તેમ નથી બની શકતું.”

થોડીવારમાં તેની સ્ત્રી ચ્હા કરીને લાવી. દાકતરે એક ચમચો ભરીને આપી તેનું મ્હોં કટાણું થયું. જાણે રાંધણિયાની સઘળી ધૂળી તેમાંજ ભરાઈ ગઈ હોયની, તેવો વાસ મારતો હતો. દૂધને પાણી જરાયે ભજ્યાં નહોતાં; અને નરદમ ખાંડનો ઉકાળોજ બની રહ્યો હતો !

રમણલાલે ખાલો હાથમાં લઈ ધીમે ધીમે પાંચ માત્ર ચમચા ચ્હા પીધા; આક્રોશ પત્નીને પાછો આપ્યો.

“ હું ચ્હા બગડ્યો છે ?—સારું નથી થયો ?—કેમ ન પીધા ? ” તેણે પૂછ્યું. “ ના. ના. ચ્હા તો હીક—સારું થયો છે. પણ ત્હમે જાણો છો ને, મ્હને લમણાનું કશુંયે ક્યાં ભાવે છે ? ” રમણલાલે જવાબ દીધો.

તે પત્ની આંખોમાં આંસુ લાવતી, ગળગળી બની જઈ,—તેની સામેજ જોતી જોતી, ખાલો પાછો મૂકવા ગઈ.

“ રમણલાલ, ત્હમારો જેવી શાન્ત પ્રકૃતિનો, ભલો માણસ મ્હેં લઈ સુધી કેઈ જોયો નથી. ધન્ય છે ત્હમને કે મંદવાડમાં પણ ત્હમે ત્હમારો ભલાઈ નથી મૂકતા. પણ ભાઈ, ત્હમે લવેથી દૂધ પીવાનું રાખો અને ત્હમારું કેઈ સગું હોય તો તેને ખોલાવો. નહિ તો બિનકાળજી અને ખરાબ ખારાકથી ત્હમારું શરીર લાશ બશે. ”

“ હા. બાંસીભાઈ, ત્હમારું કહેવું હું ખરું માનું છું. આમાં મ્હારી સ્ત્રીનો કશો વાંક નથી. એ બિચારીને આવડે છે એવું

કરી લાવે છે.—પણ ત્હમારા કલા પહેલાંએ મેં એ વિચાર તો કર્યોજ હતો. હું મારી એક માશી છે ત્હેને બોલાવવાનો વિચાર કરું છું.”

“ હવે વિચાર કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. એમને જલદી બોલાવો. હ્યો ત્યારે, સાહેબજી, હું અત્યારે રુત લઉં છું. શીની કાંઈ જરૂર નથી—ત્હમારી પાસેથી તે શી લેવાની હોય ?—હું ત્હારા ક્ષમાવાળાની સાથે સાદું ક્ષમા મોકલું છું અને તે દરરોજ વખતસર આપી વનથ એવી ગોઠવણ કરે છું; અને સાથે જવાનો એક ડાઝ પણ મોકલું છું.—તે અત્યારે પી લેવો. તેથી ત્હમને સારી ક્ષમા આવશે. મદવારે હું તાવની અને શક્તિની દવા લેતો આવીશ. સાહેબજી ! ” દાક્તર ઘર નરક વળ્યો.

૩

ઘરમાં ખેંચે તો આગાહના ઘોડિયાને અદેલીને ચાંચળા ઉઘી ગઈ હતી. ચાતરક મધળું સાફસુક અને વ્યવસ્થિત જળાતું હતું. ત્હેના મોં ઉપર નાચા વગાને અંસીલાસે એક મધુરું પ્રમખયું ચુંગન લીધું. તે જગી ઉઠી.

“ આંહી. એટલીવારમાં આવી પહોંચ્યા ? ” ત્હેણે હસતે મંદાયે પૂછ્યું. “ ચાલો કપડાં કહાડો. મેં પૂરીઓ અને ક્ષમા નેચાર કરી રાખ્યાં છે ને પાપડ પણ ત્હમારાં એમને ત્યાંથી લઈ આવી છું. ”

અરે. “ જલ્દાનમમાં ગયા પાપડ ! ” અંસીલાસ હસતું હસતું પણ જરા શરમાતે ચહેરે બોલી ઉઠ્યો. “ બહાલી ! હું આજ

મુસે થયો તેથી બહુ જી દલગીર છું. મહારા સમ જો તું જરાયે મુસો ત્યારે મનમાં રાખે તો.

પતિબલ્લ પત્નીના અંતઃકરણની ઉડામાં ઉડી ગુલશ્ચેમાં પણ આવ્યા નાના પરંતુ પ્રેમપૂર્ણ વાક્યે પ્રસન્નતાને પ્રકાશ પાડવાથી દીપ્તિ.

“ એવું શું બોલોછો બહુલા ? તમારાથી એવું કહેવાય ? મારો બાંક થયો કે તમને થાક્યાલાયો આવ્યા ને મહેં કાંઈ આવ્યા લાયક તમારે માટે ન કરી રાખ્યું !—પણ હું શું કરું ?—છોકરાએ આજનો આખો દલદોલ મદને પગથી નાંખી છે—પણ હરે, હવે અમને મજા કરો.

પતિએ પત્નીને જાતી સરસી દાખી, ત્યેના સુંદર કપાળ ઉપર એક સુરમ્ય લલિત ચુબન વિલસાવ્યું. એજ ત્યેનો ઉત્તર હતો. અને કોઈ પણ રમેલાળ પતિપત્નિના યુગલને,—કોઈ પણ સંસ્કારી પવિત્ર દંપતીને પરસ્પર આવા રસપૂર્ણ પ્રેમભર્યા ઉદ્ગાસ્તો ઉર લદરો વિના બીજું શું જોઈએ ?

મોતીની માળા

“ જગ ગજબને દેશ ગીતડાં

“ થઈ નયેમને કાન્ત ચિતડાં

“ નમરી હાયમી વિકટ તુજ દેશ કંટ થશે.

“ ચળાતી જ્યોત્સ્નાનો મણિમય પ્રિતિપથ દીપશે

(ભલે, જગત ! તું તહાં ઘોર ગીતથી જીવન ગુન્નવળે, —અને મનુષ્યોના કાન્ત ચિત્તોને પણ ભલે ! તું સુખ દુઃખ આશા નિરાશા શાન્તિ તેજાનનાં મોખમાં પ્રમાની મુકરે; જેમ જેમ જાંદગી ઉપર

અધારી નાંખતી તકાળી નિર્દય છાયા ગાઢી થતી જશે, તેમ તેમ ત્હેની
વેદનામાંથી વસાર થતાં અમારાં મુઠ્ઠા હૃદયની શોભા પોતાના નિર્માળ પ્રેમ-
માર્ગને વધારે વધારે જ અજવાળતી રહેશે.)

૧.

તારા અને નયનલાલને પરણ્યે એકાદ વર્ષ થયું હતું છતાં
હજી સુધી હિંદુગૃહસંસારને લગતાં નાનાં મોટાં હમકલાંથી તેમનું
ધર મુકત હતું, આમ હોવાનાં બાબત કારણોમાં એક એ પણ હતું
કે—તેઓ બંને એકલાં હતાં; નયનલાલનાં માતાપિતા મરણ પામેલાં
હતાં અને જે થોડાંક દૂરનાં સંબંધી હતાં, તે એવાં ન્હોતાં કે
આ દેવતાનાં શ્રદ્ધ રાત્ર્યમાં હાથ નાંખવાની પ્રવિણ કરે. આપણાં
કુટુંબોમાં માઆપના હાથમાં રહેલા કાર્યભાર તથા સ્વામિત્વની
સામે આથી કાંઈ પણ આસંપ કરેલો માનવાનો નથી; પરંતુ ઉમ્મર
ત્રાયક થયેલા પુત્ર અને પુત્રવધૂનાં પ્રીતિ-પરિચયનો આડખીલી
નાંખવા પ્રશ્ન કરતાં કુટુંબીજનની કુટિલ નીતિ ઉપર તો આ
સત્ય આસંપ છે ખરો.

તારા પૈસાદાર ગણાતા કુટુંબમાં ઊછરી હતી અને તેથી
તેની વૃત્તિઓ અને જરૂરિયાતો સ્વાભાવિક રીતે અસ્વાભાવિક હતી;
પરંતુ નયન પાશ્ચાત્યમાં શિક્ષકની જગ્યા ઉપર લોધ પચાસ રૂપ
પાનો દરમાયે લાવતો હોવાથી હમણાં હમણાંમાં સાધારણ થઈ
પડેલાં આવક અને ખર્ચ વચ્ચેની આપણા મધ્યમ વર્ગના લોકોની
ધર સંસારી તાણાતાણે આ યુગલના મન ઉપર ચિન્તા, વ્યથા કે
વેદનાની માઠી અસર લાગુ પાડી શકી ન્હોતી. તારા થોડું ઘણું
ખજોલી હતી અને ત્હેને વાચન તરફ શોખ પણ હતો; તેમ ત્હેનામાં

કેમ દેખીતા દુર્યુજ કે દોષ પણ નહોતા. એરલે ખરું જોતા આવક પતિપતિને ત્યાં કદિ કદિજ નજરે પડે છે, તે દેશમાં તારા અને નયનનાં વખાણ ત્યાં ત્યાં સંભળાય ત્યેમાં નવાજા જેવું નહોતું.

નયનલાલ સારે વિદ્વાન હતો અને સ્ત્રીકાવચ્છીનો લિખ્યાતી હતો; ત્યેનો સ્વભાવ સુશીલ, શાન્ત અને નમ્ર હતો, તથા તેના મનના આશયો ધણા જોયા પ્રકારના હતા. પરંતુ પાઠશાળાનું ફેટલુંક વધારા પડતું કામ ત્યેને ઘેર લાવતે કરવું પડતું ને તે ઉપરાંત ત્વરથી ઉચે દરજ્જે ચલવાની લાલસાથી ત્યેને જૂહી જૂહી પરીક્ષાઓ પસાર કરવાની પોતાની ઉમેદ બર લાવવા ધણા ખર્ચ વખત અભ્યાસમાં આગવે પડતો. આથી તારાની ન્હાની ન્હાની જૂલો સુધારવાનું ત્યેના જ્ઞાનમાં આવ્યું નહિ હતું. તારાનો સ્વભાવ બહાલસોયો, કામગરો ને વિનયશીલ હતો; પરંતુ ત્યેનામાં મ્હોટી ખોટા, ઉપર જણાવેલા અત્યાગપણા ઉપરાંત પણ હડીલમ અને સારાં સારાં લગડાં ઘરેણાંની ઘેલછા તથા પરિણામની ઐદરકારી, એવી એવી હતી!—આ ખોટા એવી નથી કે જે યોગ્ય રસ્તે વાળ્યદ છતાં ન જ સુધરી શકે; પરંતુ નજીવી વસ્તુઓ પણ વારંવાર ધણાં મ્હોટી સંખ્યામાં એકઠી થાય તો ભયંકર નુકશાન કરી એસે છે: અને ન્હાના દેશોય પણ લાંબા વખત સુધી રહે તો બહુ હાનિકારક થઈ પડે છે; એ સત્ય પણ વીસારવા જેવા નથી.

૨.

તારાના એક સગાને ઘેર લમ હતું અને નયન તથા તારા બંનેને ત્યાં જવાનું હતું. નયનલાલને તો સાધારણ પહેરવેશના કપડાંથી આવ્યું, પણ તારાને કેમ ચાલે? ગદાં સગાં સંબંધીની

સ્ત્રીઓ સારાં સારાં કીમતી વસ્ત્ર અલંકાર ધારણ કરીને એકઠી થાય ત્યાં શું તારા મરીબડી બાબરણ નેચી ફરે ? નાહ ભારે લગડાં, નાહ સારાં ઘરેણાં ! એવી કંગાલ લાલતાં શું તે પોતનાં તવંગર સમાં સંબંધીઓમાં જઈને બેસે ? નયનનું માસિક ખર્ચ ચાળીસ પચાસનું હોવાથી તહેજે અત્યાર સુધીમાં નામની જ રકમ ખચાવી હતી તથા લગડાં ઘરેણાં નવાં કરાવવાનું ખર્ચ લાલમાં તહેને બહુ ભારે પેડ નેમ હતું. પરંતુ કંકાસની રાક્ષસીનું પ્રથમ દર્શન એટલું બધું ભયાનક, ચિત્તભેદક છે કે તહેનું સ્મરણ પણ જોટયું ઓછું થાય તેટલું માટે ! તારાએ કહેશે આરંભ્યો અને કેટલાક વળત પછી પારણ્યામ એ આન્યું કે નયનનું મદુ દુદય તહેનો ત્રાસ ખમી ન શક્યું. આથી નવાં લગડાં નામે મંડાવીને લાલ ઉધાર લાવવાં અને તહેના પૈસા થોડા થોડા કરીને બેચાર, મહિનામાં આપી દેવા, તથા ઘરેણાં તો તારાના પક્ષાંના હતો એટલે ચાલશે, આમ દય્ય થયો. હવે કાંઈ નવું આ-ભૂણ જોઈએ તો તારાની ખંડનપણી વિજ્યાલક્ષ્મી જેનો પતિ જવે-રાતનો ધંધો કરતો હતો તહેને ત્યાંથી એકાદ હીરાનો હાર કેંચા મોતીની માળા લાવીને કામ ચલાવી લેવું, એમ પણ અન્તે હતું એને કંકાસની શાન્તિ થઈ.

વિજ્યાલક્ષ્મીને ઘેરથી મોટાં મોતીની એક સુરોલિન માળા આવી. લગડાં પણ સારાં આંખને જમે તહેવાં, સ્ત્રીઓનાં મન લો-ભાવે તહેવાં, પ્રધિયાં કરાવે તહેવાં, તૈયાર થઈને આવ્યાં હતાં. તારાનો જીવ દેકાણે બેસે ને આત્મા પ્રસન્ન થયો. હર્ષના ઉલરામાં તહેના રમણીય મેલુરા ઉપર પસરેલું મનોહર સ્મિત હાસ્ય જોઈને નયન

પણ પોતાને પડેલી મહેનત, કલેસ, કંકાસ અને ચિન્તા અધું
વિસરી ગયો; અને પતિપત્નીનાં હૃદય પાછાં એક માર્ગે વહેતાં થયાં

હવે તો આવીને ગયુંએ ખરું; સારાં લૂગડાં ને સારાં ધરેણાં
પહેવાં લોકોને મમ્યાં, વખણાયાં કંઈક સ્ત્રીઓનાં અંતઃકરણ
લાલાયાં, બળ્યાં; તારાના સૌભાગ્યસુખની અનેક રીતે ઈર્ષ્યા થઈ.
તેને આત્મા શાન્ત થયો !—હવે અધું સંભાળીને મૂકી દેવાનો
પણ વખત થયો.—પણ ઘણુંએ જોયું—અધી જગોઅં શોધ્યું,—કેકાણે
કેકાણે તપાસ કરી જોઈ—પણ વિજયાલક્ષ્મીની મોતીની માળા
ગૂંમ થઈ ગઈ ને કાચ લાગી જ નહિ ! તારાએ તો ફક્ત એ
દિવસ જ એ પહેરી હતી અને પાંચડી એટલે ખાસ સંભાળીને
મૂકી હતી.—પણ એ ક્યાં મૂકી હતી તે યાદ આવતું નહોતું અને
તેને પતો પણ ન લાગ્યો !

૩

હવે તો તારા પૂરંપૂરી ગભરાઈ. નયનને ચાંધાર આંસુથી
ઉભરાતી આંખે અને હૃદયવેધક વેદનાથી ચીરાતો હૃદયે તહેણે
ચાત કહી. નયન પણ મુંઝવાયો, પરંતુ “ક્યાં જવાની છે ? આજ
નાહિં, તો કાલે પણ તે જડયા વિના રહેવાની નથી.—” કહી
દિલાસો આપ્યો. ફરીથી શોધી, ખોળ કરી. પણ પરિણામ એનું
એજ આવ્યું !—પારકો માલ હતો તે વળી વધારે ચિન્તાનું કારણ
હતું. અન્તે નયનને પે...ની મોટી જવાબદારીનું ભાન થયું.
કાંઈક તો કરવું જ જોઈએ. દેહ જતય પણ આખરે ન જવા દેવી
એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી, તહેણે ખાનગી રીતે ઝવેરીઓમાં તપાસ

કરી પોતાને ત્યાંથી ખાવાયલી મોતીની માળાના જેવી અને જેવડી માળાનો અડસટો કરાવ્યો. તહેને સમજાયું કે ઉંચાં પાણીદાર મોતીનો હતો તેવો દાગીનો કરાવતા લગભગ બે હજાર રૂપિયા જેટલું ખર્ચ થશે. તેથી તે હથકયો પણ તે ખર્ચ કરવાનુમે તેણે કબુલ કર્યું. અને ખોવાએલા હારના જેવડો અને જેવોજ એક મોતીનો હાર કાઢી બાણે નહિં એમ અનાવવાની એક ઓળખીતા ઝવેરીને ફરમાશ કરી.

તારાની પોતાની જકથી આવા ફાંદામાં ફસવું પડ્યું, તેથી આવા શેકજનક અનાવે તહેની ખૂબ આંખ ઉઘાડી દીધી હતી. પતિની ઇચ્છા ઉપરાંત થઈ જે કયું તહેને માટે તે હવે પૂરેપૂરી પરતાવી હતી; અને પોતાનો આમ ભારે વાંકે જતાં, એક પણ કડવું વચન ન કહાડતાં, હંમેશાં ધિર આપનાર નયનને તે પરમેશ્વર સમ પૂજ્ય મણુવા લાગી હતી. નયન દેવું કસીને ભારે કરજના ઓગનમાં કિતરે તહેના કરતાં, તહેણે પોતાનાં લગડાં ઘરેણાં ખપાવી નાંખીને જેમ અને તેમ ઓછું કરવું, એ વધારે સાહે માન્યું. નયનનો તેમ ન કરવાનો આગ્રહ તારાએ વાજખી દલીલો તથા ખરા દાખલાથી ફર ક્યો અને આખરે તહેણે ખાસ જરૂર સિવાયનાં વસ્ત્રઅણંદાર વેચી દીધાં. આથી લગભગ આરસો તેરસો ડીઆ મળ્યા, તે તથા પોતાના મકાન ઉપર બાકીની રકમ વ્યાજે કહાડી, નવી કરાવેલી માળાની કિંમત ભરી દઈ તે વિજયા લક્ષ્મીને ઘેર પહોંચાડી દીધી.

હવે એક રીતે જો કે શાન્તિ થઈ, પણ ખોજ આજુ પર ઉઠવેમ તો કાયમ જ હતો ! સખ સમયે શીવડાવેલાં લગડાંના

પૈસા આપી હતા; અને મોતીના હારના ખર્ચ માટે ઉપાડેલી રકમ પૈકી પણ સાતસો આઠસો રૂપિયા આપવાના હતા. તારાએ ધરના નોકરને રગ આપી અને એક આઈથી કામ નભાવી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધરમાં તથા આડાં અવળાં ખર્ચ અંધ કર્યાં અને દરેક ચીજ પોતાની ફેખરેખ તજે મંગાવવા તથા રાખવા માંડી. દર મહિને ધર શણગારની પણ જરૂરની નહિં અથવા થોડી ઉપયોગી વસ્તુઓમાં પૈસાનો જે વ્યય થતો, તે પણ ત્હેણે બની શક્યું તેટલો ઘટાડો દીધા.

પતિને જેમ અને તેમ સુખ આપવા પ્રયત્ન કરવો, ત્હેની સગવડો સાચવવી, ત્હેને હસતે મ્લોચે મળવું, જેમ અને તેમ ત્હેને પ્રસન્ન રાખવો,—એવું એવું કરવામાં હવે તારાનું રમયૌવન પ્રથમ કરતાં ગૂંદી જ દિશામાં વળ્યું. ખેંલાં ત્હેનો વખત જતોપે નહિ; ત્હેને અહંસે હવે સમયના સફુપયોગથી અંદગી બાજે અમળી થતી હોય એમ ત્હેને લાગવા માંડ્યું. અને એશઆરામના વિલાસની તલ્લેરો જોકે ત્હેના જીવનમાં ઉડી ગઈ, તો પણ કર્તવ્યપરાયણતા (ધર્મ—કર્તવ્ય—ભક્તિ) એ ત્યાં નિવાસ કરવાથી, મુન્દરોત્તે અહંસે તે સાધવી બનવા લાગી. રમણી રૂપે જગતમાં રમવાનું તો જતું રત્યું; (કારણ કે અનુભવ ઘણો કડવો શિક્ષક છે!) પણ ત્હેને સ્થાને દંપતીજીવનમાં ગૃહિણી બની ગૃહરાત્યનો કારભાર ચલાવવાનું બધું કામ માથે આવ્યું, તે પણ એટલું ને એટલું જ સુરમ્ય, સંતાપજનક હતું. તારા થોડા વખતમાં અદલાઈ ગઈ; ફેશનમાં આગળ ને આગળ વધતી.—સારાં સારાં વસ્ત્રશણગારથી સુહાતી,—અત્તર, ગુલાબજળ ને 'સેન્ટ (સુગન્ધી પાણી) ભર્યાં સુવાસ

મોતરફ રેલાવતી,—લીલાયુક્ત યુવતીને અદલે હવે સાદા પહેરવેશમાં સુખ સંતોષ અને આનંદ માનતી,—ખોટી શીશીયારીથી લોકોમાં ખડાશ દેખાડવા કરતાં ઘરમાં સુખડતાથી સધળું સુંદર બનાવવામાં ઉમંગ ધરતી,—ખીજત અન્તઃકરણોમાં સારાં લૂગડાં ધરેણાંથી ઇર્ષ્યા કરાવવા તથા ત્હેમના સાથેના હક્ક હરીફાઈમાં વખત ગુમાવવા કરતાં, પ્રિય પતિના એક સ્મિત હાસ્ય માટે તૃપ્તા રસીલી, પ્રેમાળી બનતી,—તારા હવે એક સુંદર, મધુરી ગૃહદેવી બની રહી હતી.

૪

તારા અને નયનના એક સરખા પ્રયત્નોથી થોડા વખતમાં સધળું કરજ અદા થઈ ગયું હતું; અને કેટલોક વખત થયાં નયનનો પગાર પણ વધ્યો હતો. તેમ છતાં પણ તેઓ હજી ખોતાની નવીન સાદી જીવનશૈલીને વળગી રહ્યાં હતાં. તારાને સ્ત્રીમનની વધામણી પણ ત્હેના સખી મંડળમાં વ્હેંચવાનો શુભ પ્રસંગ આવ્યો હતો.

વિજયાલક્ષ્મી પરગામ ગયેલી લાંથી આવ્યા પછી એક દિવસ ત્હેને મળવા આવી. વાત નીકળતાં ત્હેણે તારાને પ્રશ્ન્યું: “જાહેન ! પેલી કંઈ કોઈ પરખાં શક્યું’તું કે ?”

“અમ શા સાઈ કહે છે, જાહેન ?” તારાએ હશીને કહ્યું. “પારકું પહેરીયે તે વળી એવી રીતે પહેરતાં હોઈયું કે કોઈ જાણે ?”

વિજયાલક્ષ્મી ખોટી ઉઠી “ના. જાહેન ! ના. હું એની વાત નથી કરતી.—આ તો,—લેને ત્યારે ખરું કહી દઉં. એ ત્હેને કંઈ આપી’તી ને ! ત્હેનાં મોતી તો ખોટાં હતાં, હોં !—એ વાત કોઈએ સમજ્યું’તું ? હું તો તે પ્રશ્ન છું.”

તારાના અંતરમાં મ્હોટો ચિરાંડો પડ્યો ! “ શું એ માળાનાં
ખોટાં ખોટાં હતાં ?—ત્યારે એ હળતર રૂપિયાને માથે શું નાહક
જ પાણી ફરી વળ્યું ? ” ત્હેના મનમાં તો કાંઈ કાંઈ થઈ આવ્યું;
પણ બહાર એક શબ્દનો પણ તે ઉચ્ચાર કરી શકી નહિં.

“ કેમ, બહેન ! વિચારમાં પડી ? ” વિજયાલક્ષ્મીએ પૂછ્યું.
“ કાંઈ નહિ, સ્હેજજ.” તારાએ જવાબ દીધો, પણ તે સંતોષકારક
ન નીવડ્યો. અને વિજયાના અતિ આગ્રહથી ખરી વાત ત્હેને
કહેવી પડી.

“ બહેન ! એ બધુંય હું જાણતીંતીં,” વિજયા ખાલી.
“ એમનો ને નયનલાલલાલનો બહુ મેળાપ થયો નથી, તો પણ
તેઓ એમનાં હમ્મેશાં વખાણ ક્યાં કરે છે; ને વખત મળે તેમ
તેમ તુંમની સાથે દોસ્તી કરવા પણ આખો દહાડો વાતો ક્યાં કરે
છે. એમની જ મરજીથી, બહેન ! હું ત્હને પહેલી બહેલી મળવા
આવીંતીને પછી આપણને ઓળખાણ થયું.—એમને તું કંઈ
માઆની વાત મ્હે કરી, ત્યારે એમને જરા વિચાર થયો કે ધરાગુ
માળા એટલે ખોવાય કે બગડે તો શું કરવું ? પણ મ્હારા
આગ્રહને લીધે એમનાથી ચાખખી ના તો ના પડાઈ. અને ત્હમારા
બંને જણ તરફ એમને બહુ લાગણી, તેથી બહુ વિચાર કરીને
છેવટે એમણે પેલી ઉપરથી ભલકાદાર પણ પચાસેક રૂપિયાની
કિંમતની ખોટાં ખોટીવાળી કંઈ ત્હને મોકલાવી.—કાંઈ ઝવેરી વગર
એ ઝટ પરખાય એવી ન્હોતી. એટલે, બહેન ! ત્હારે ખોટું
માનવાનું નથી, હોં !—પણ પછી થોડા દિવસમાં તો નયનલાલલાલએ
ઝવેરીઆમાં તપાસ કરવા માંડી. એ વાત તરત એમને કાને

આવીને એમણે ઝવેરીને સમજાવ્યા ઉપરથી પ્રથમના જેવી જ માળા ત્હમારે ત્યાં થઈને આવી.—આ વાતની મ્હને તો હમણાંજ ખબર પડવા દીધી. નહિં તો, બહેન ! આપણાથી તો એવા સારા સમાચાર કહ્યા વગર ના રહેવાય, હોં !—પણ એ તો કહે જે “ મ્હારે એ બંને વરવહુની પરીક્ષા કરવીંતી; એટલે ન કહ્યું. આખરે ત્હમે દેવું કરીને કંદી પાછી આપીને દેવું પણ વાળી દીધું !—એ વાત એમણે જાણી, કે તરત મ્હને મુંબઈમાં જે બધું થયું તે અથથી તે છતિ સુધી કહ્યું ને બધી રકમ પાછી આપવાની તે કામ પણ મ્હને સોંપ્યું.—લે બહેન ! આ તારા રૂપિયા ! ”

વિજયાલક્ષ્મીએ જે હળવર રૂપિયાનાં નોટ તારાના ખોળામાં નાંખ્યાં.

૫

નયનને બધી હકીકત જણાવતાં તારા ગળગળી થઈ ગઈ: “ પરમેશ્વર સર્વનું સાંજ કરે છે. બહાલી. ! ” નયને ત્હેને છાતી સરસી દાખી, ત્હેનાં આંસુ ઢહોતાં કહ્યું. “ પૂર્વજ્ઞેનાં પુણ્ય એવીજ રીતે આડે આવી લાલું કરે છે. પરંતુ આપણે તો ઈશ્વરનો આભાર માનવાની સાથે દયાળુભાઈ જેવા સજ્જન અને તેમનાં વહુ વિજયાલક્ષ્મી જેવી સદગુણી સ્ત્રીનો પણ ઉપકાર માનવાનો જ છે—ગમે તેમ હો, પણ આપણે બંને ને આ બનાવમાંથી જે સુબોધ મળ્યો છે તે તો કદી ભુલવાનો નથી,—એવો બોધ કદિયે સુખશાન્તિમાં મળતો નથી, ને તે એ છે કે,—મનુષ્યની જીંદગી સુધરે ત્હેને માટે દુઃખ અને વેદના પણ જરૂરનાં

છે. તહેને પણ ઈશ્વરની મોટી કૃપાની પેઠે વધાવી લેવાં, એ દરેક પ્રજાલકત હૃદયનો ધર્મ છે.” કવિ ખરું જ કહે છે કે,

“ચળાતી જ્યોત્સ્નાનો મણિમય પ્રીતિપન્થ દીપશે.”

તારા આ પોતાની પ્રેમમૂર્તિના મુખમાંથી ઝરતાં શબ્દામૃતનાં દિવ્ય ઝરણાં બિન્દુ પીતી, નયનના હૃદય ઉપર મસ્તક મુકી, સ્વર્ગીય આનન્દમાં વિલીન પતિલકત ઉભી જ રહી.

દિવ્ય પ્રેમ

“કાંઈ સ્વાર્થ કે ક રણ તહારા પ્રેમમાં મારે નથી;”

“પ્રેમનું કારણ પ્રેમ, તે વીના બીજું ગમતું નથી.”

—હરિ પ્રેમ પંચદશી.

દાકતરનાં છોકરાં તેને સારી રીતે ઝાઝાખનાં હતાં. દાકતરનું પહેલું બાળક હજી તો ગેસતાં પણ શીખ્યું નહોતું અને આપા તહેને ઠેલણ ગાડીમાં સવાડીને બહાર ફરવા લઈ જતી, ત્યારથી તે પણ તહેને પીછાનતી હતી. પ્રથમ પરિચય વખતે તો તે ગુસ્સે પણ થઈ હતી ! જૂનાં, ઘસાઈ ગયેલાં અને ટુકાં પડતાં લગડાં પહેરેલી એક અગતણી સ્ત્રી ગામના મલોટા માણસોમાં ગળાતા દાકતર સાહેબના એકના એક પુત્રને હાથમાં લઈ રમાડવા માગે તો ખરેખર ગુસ્સા તો આવે જ ને ? દાકતરના આ પેહુલા બાળકનાં કપડાં સ્વચ્છ સુંદર અને ફેશનદાર હતાં; આ સમયે દાકતરની સ્થિતી સારી અને આશાજનક હતી. પણ જેમ જેમ વખત જવા લાગ્યો, તેમ આપાએ તેડેલાં બાળકોનાં વસ્ત્ર પ્રથમ જેવાં નહોતાં જલસાંના છેડા ઘસાઈ ગયેલા હોય અને વખતે આદવાના રમાલને

ધીંગલું પણ મારેલું હોય !—આવું આવું કંઈકવાર જોવામાં આવતું. આ હકીકત ધીમે ધીમે વધતીજ ચાલી. પેલાં દૂંડાં કપડાં પહેરનારી બાઈએ, છોકરાં મ્હોંટાં ચતાં ગયાં તેમ ત્હેમનેા દેખાવ વધુ વધુ ખરાબ થતો કેમ જતો હતો. તે વિષે તપાસ કરવા માંડી, કારણ કે એ દેખાવથી તેનું દિલ દુખાતું હતું. છોકરાં તરફનો તે સ્ત્રીનો સરળ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ જોઈને આયાનેા ગુસ્સો લાંબો વખત ટક્યો નહિ. છોકરાં પણ તેને પોતાની છાટ મિત્ર તરીકે સ્વીકારતાં હતાં. પ્રથમ તો એનું નામ પણ ત્હેમને ખબર નહોતું, કારણ કે એ પોતાનું નામ કાઢીને પણ કદી જણાવતી નહિ. તથાપિ અતિશય માયા તેમના તરફ તે રાખતી, ત્હેને લીધે તેઓ પણ બહાર ફરવા જતી વખત એની પાસે થઈને ગયા વિના રહેતાં નહિ. તેઓ ત્હેને મીઠીબાઈ તરીકે ઓળખતાં, કારણ કે ત્હેને ઘેરથી તેઓ કદિ પણ મિહાહ પામ્યા સિવાય પાછાં ફરતાં નહિ.

“ છોકરાં સાથે પેલાં કઈ બાપડી વાત કરતીંતી? ”

એક દિવસ દવાખાનાના મકાન આગળ થઈને છોકરાં આયા સાથે ઘેર આવતાં હતાં, એવામાં ન્હાના બાલકની તબિયતના ખબર જાણવા મીઠીબાઈએ તેમને ઉભાં રાખ્યાં, તે બારીએથી દાકતરની પત્નીએ જોઈ આયાને ગુસ્સાથી કહ્યું—“ અબ્બાયાં માણસો સાથે ઓળખાણ કરવાની રીત મને બિલકુલ પસંદ નથી. ”

“ બાઈ સારું ! ” આયાએ નરમાશથી જવાબ દીધો :
“ એનો દેખાવ સારો નથી, તો પણ એ બાઈ બહુ ભલી છે

એને અબાણી નથી. મહોટાભાઈ પારણામાં જૂલતા ત્યારે એની સાથે અમારું ઓળખાણ છે. તેને આપનાં છોકરાં ઉપર બહુ હેતુ આવે છે. એ કહેતી હતી કે દાકતર સાહેબે એક નખત એની બહુ જ કાળજીથી સારવાર કરી જીવતદાન દીધું હતું. "

એક દિવસ સ્થવારમાં છોકરાં આયા સાથે ખસાર કરવા નીકળતાં હતાં એવામાં મીડીબાઈ તહેમને મળી એટલે બધાં ઉભા રહીને વાતચીત કરવા લાગ્યાં. આ બધો દેખાવ દાકતરની સ્ત્રી એડી એડી જોતી હતી એવામાં દાકતર ન્હા પીવાને ત્યાં આવ્યો.

" પેલી મેલી ઘેલી ડાસલી જેવાં કોણ છે ? " તે અંતઃકરણમાંથી અકળાઈ જતી હોય એમ તપીને બોલી ઉઠી. તે હંમેશાં પોતાના પતિ સાથે એવી દુબધી બોલતી: " છોકરાં ઉપર તે બહુ ભાવ રાખતી જણાય છે. આયા કહે છે કે એક વખત એ માંદી હતી ત્યારે તહેમને દવા કરી હતી. "

દાકતરે બહુ વિચાર કર્યો: "કોઈ દલાડો એને જોયાનું કે એની દવા અમર સારવાર કર્યાનું મને યાદ નથી. અલખત કોઈ વાર દર્દી તરીકે મહે એને જોઈ હશે. પણ મહેને હાલ સાંભળતું નથી. "

તહેણે અંતરમાંથી ઉઠા નીસાસો નાંખ્યો. હવે તહેને હમણાં હમણાંમાં એવા દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુકવાની દેવ પડી ગઈ હતી. હાલ તે બહુ સારી શુંદરી ગાળતો નહોતો. જીવાનીમાં તહેણે આશાભર્યો ધંધો બહુ ઉમંગથી શરૂ કર્યો હતો. પણ હાલ બીજા દાકતરો વેલો જમ્યાથી તહેનું પહેલા જેટલું સારું ચાલતું નહોતું. એને જેમ જેમ છોકરાં વધતાં ગયાં. ઉંમરે મહોટાં થતાં ગયાં તેમ તેમ

અર્થ તો વધતું જ ચાલ્યું ! વળી અધુરામાં પૂરું તહેને સ્ત્રી પણ અરચાગ, સ્વાર્થી અને અળકણી મળી હતી. તહેનો ચહેરો સુંદર, શરીર મનોહર હતું પરંતુ તહેના અંતઃકરણમાં ઝેર ઉભરાયાંજ કરતાં ! તે પણ દાકતરને પૈસા વધુ પેદા ન કરવા માટે નિરંતર મહેણાંટૂણાં સંભળાવ્યા કરતી હતી. લાયમાં જોડલા પૈસા આવે તેની કિંમત ન પિછાનતાં નજીવી-નકામી વાતમાં અને ખાલી બડાશ પાછળ તે ઉડાવી દેતી અને તેથી હંમેશાં તે બીડમાં જ રહેતી અને દાકતરને ગરીબાર્થ માટે હંમેશાં ડાર્યા કરતી પત્નિ અને માતા તરીકેના પોતાના ધર્મ શું છે. તહેનો તો તહેને જરા ખ્યાલ પણ નહોતો. આથી તેનાં છોકરાં મીડીઆર્થ પાસે જવા આકર્ષાય તહેમાં કાર્મ નવાર્મ જેવું નહોતું. છોકરાંએ આર્મને “ મેલી થલી ડોસલી ! ” કહેતાં નહિ. જૂનાં સાંધેલાં લૂગડાં ઉંચો ડુંકો પડતો ચણીયો તથા ઘસાર્મ ગયેલો કબજો તે પહેરતી અને સુકલકડી ધર્મ ગએલી ડોસી જેવી લાગતી તહેના વાળ પણ સફેદ થવા લાગતા હતા; છતાં તે પોતાની સગી મા હોય એટલા જ્ઞાલથી મીડીઆર્મને ચલાતાં.

દાકતરના મોટા છોકરાએ એક દિવસ તહેને પૂછ્યું : “ તમે આપાને ઓળખો છો ? ” મીડીઆર્મને જવાબ દીધો. “ હા. ભાઈ હું એમને ધણા લાંબા વખતથી ઓળખું છું. હું એક વખત બહુ માંદી ને ખાટલેવશ હતી, ત્યારે તમારા આપાએ મને મરતે મરતે ઉગારી લીધી હતી. વખત ધણો થઇ ગયો એટલે એમને કદાચ હું નહિ સાંભરતી હોઉં, પણ મહારા ઉપરનો એમનો ઉપકાર હું કદિ વિસરી શકું એમ નથી. ” તે છોકરાની અને તહેની નજર એક

ધઈ, એટલે એ બોલતી અંધ થઈ ગઈ. દાકતરની આંખોના જેવીજ આંખેહૂઅ ત્હેના છોકરાની પણ આંખો હતી. તે છોકરાએ કહ્યું, “આપા બહુ ભલા છે. હોં. એમના જેવું તો કાઈ ભણું નહિં હોય !” મીઠી આંખના હૃદયમાંથી ઉત્તર નીકળી આવ્યો: “આખા દુનિયામાં નથીજ.”

છોકરાં ગયા પછી પોતાના ઘરમાં હીચકા ઉપર એકલી તે બેઠી હતી, એવામાં ત્હેને પોતાની પાછલી લાલત યાદ આવી. એક વખત એવો હતો,—જ્યારે એને નિરાધાર બાળ વિધવા મકાને એનો પતિ અકાળ મરણને વશ થયો; આ વખતે તે પોતાની જૂદા દાદીને ઘેર રહેતી હતી અને જેમ તેમ કરીને તેઓ પોતાનું ગુજરાન નિભાવતાં હતાં; એનાં માઆપ તો ક્યારનાંએ ગુજરી ગયાં હતાં; અને કાળ જતાં, દાદીએ પણ પોતાનું જીવન પૂરું કર્યું આ વખતે તે પચીસેક વર્ષની ઉંમરે પહોંચી હતી. પોતાના ઘરમાં એકલા ન રહેવું એવો હિતેચ્છુઓની સલાહ ઉપરથી તેમ ગુજરાનનાં સાધનો મેળવવાને ધંધો કર્યા વગર તો છૂટકો જ નહિં તેથી, તે એક આખરદાર ગૃહસ્થના કુટુંબમાં રસોઈ કરી આપવા ગઈ. ખેચાર વર્ષ ત્હેણે આ પ્રમાણે જીંદગી ગાળી, એવામાં એક એવી સખ્ત માંદગીમાં તે આવી પડી કે બે ત્રણ મહિના સુધી તો બિલકુલ ખાટલેવશજ ત્હેને રહેવું પડ્યું હતું. આ વખતે એક જીવાન, શ્રદ્ધાવાન, આનંદી અને માયાળુ સ્વભાવવાળો દાકતર જે તે ગામમાં ટુંકી મુદતથી આવેલો હતો, ત્હેની દવા અને સારવાર નીચે ત્હેને રહેવું પડ્યું હતું. આ દાકતરે જે મહેનત, કાળજી અને માયાથી ત્હેની જીંદગી સંભાળી હતી, તે ત્હેને હજી પણ

તહેવું ને તહેવું યાદ હતું. અને દાકતરની સાથેની તહેની છેલ્લી મુલાકાત તો તહેના જિગરમાં—કદિ પણ ખસે નહિ એવી રીતે—જપાઈ ગયેલી હતી ! તે જે ઓરડામાં સૂતી હતી તહેમાં પ્રભાતના સૂર્યનાં રમણીય, જીવન આપતાં કિરણો રમતાં હતાં. દાકતર હસતે જહેરે લાં આવીને તહેની નાડ તપાસી જોઈ, અને આજ-જેટલા નિખાલસપણાથી તહેનો છોકરો તહેની સામે જોઈ રહ્યો હતો, તહેજાજ-તેટલાજ નિખાલસપણાથી તે તેની સામે જોઈ રહ્યો; જહેન ! તહેમે હવે તદ્દન સારાં થયાં છે.” દાકતરે મધુર વાણીથી કહ્યું : “ હમમેશાં દિલ ઉદ્ધાસમાં રાખ્યાથી દાકતરનો પણ ખપ નથી. પડતો, એ તહેમે જાણતાં હશે. હવે દવા લેવાની કાંઈ જરૂર નથી. ફક્ત પોતાનું કામ કરશે અને તહેને મદદ કરવાનું કામ તહેમારું છે. ધીમે ધીમે પાછી તહેમારો તમિયત હતી તહેવો થશે. દરેક વસ્તુ,—ખગડેલી ચીજ પણ—શ્રદ્ધા અને શાન્તિ રાખ્યેથી લાંમે વખત નિઃસંશય પાછી ફેરવે આવે છે, તે યાદ રાખજો. પ્રભુ સઘળું આપણા સારા માટેજ કરે છે.”

આ તહેનાં મીઠાં વેણ અને ઉમંગી સલાહ, નિખાલસ દિલ અને માયાળુ પ્રકૃતિ,—એ સર્વના સ્પર્શથી તહેનું હૃદય કેવું ઉજળ્યું હતું ? જીવાની,—જીંદગીનો વસન્તકાળ, અને પ્રેમ,—આત્માનો પાવનકારી વિકાસ, એના ઉજરામાં અંતર કેટલું બધું તે ઘડીએ ફૂલી ગરક થઈ ગયું હતું ? મેઘધનુષના રંગથી રંગાયતું જીવન તે ઘડીએ કેવું એકજ રંગમય ભાસતું હતું ?...પ્રભુ ફૂંપાથી ધીમે ધીમે તે સર્વ પાછું પોતાની સ્થિતિને અનુકૂળ થઈ ગયું; અને તહેની જીંદગીનો એક માગી પ્રવાહ પાછો આગળની પેઠેજ વહેતો

થયો. સહી ગયા માત્ર પૈસા થોડા દિવસના પ્રીતિ ગુંજનના ભણકારા,—અને દાકતરને માટે દિનપર દિન વધતો જતો અલૌકિક સક્રિયતાના ઉત્પન્ન કરતા રહ્યા !

કાળ જતાં તહેનું નસીબ ફર્યું અને જે શૈક્ષણીની સેવા તહેણે અહોરાત્ર ખરા દિલથી ઉઠાવી હતી, તહેને નિકટનું સર્થ નહિં હોવાથી તે આ પાર્શ્વને જ પોતાની મિલકતની કુલ વારસ કરતી મઠી. પૈસા આવ્યો પણ તહેણે પોતાની રહેણીમાં કાંઈ જ ફેરફાર નહોતો, લોકો તેને કંજુસ કહેતાં, તહેની તરફ ધિક્કારની નજરથી જોતા અને હસતા. અને એટલું જ પણ ખરું જ હતું કે તે ખડુ સાદાઈથી રહેતી અને જાણે પાર્શ્વે પાર્શ્વ બચાવવાને યત્ન કરતી હોયની, એમ લાગતું હતું. તહેને કોઈ જાતના મોજ-શોખ પસંદ નહોતાં અને અર્ચા પણ બ્રહ્મા જ કરકસરથી કરતી. પરંતુ દાકતરનાં હોકરાં અને ગામનાં મરીબ અપંગ તથા દુગ્ધી મનુષ્યો જ તહેના પૈસાનો ખરો ઉપયોગ તે કેવી રીતે કરતી તે અનુભવતાં.

વર્ષો જતાં ગયાં તેમ તેમ હોકરાં મોટાં થયાં; અને તહેમને ભણાવવાની તથા બીજાં વધે જતાં ખર્ચોની જંગમથી ગુંચાઈ ગયેલા દાકતરના વાળ સફેદ થવા લાગ્યા—તહેના કંપાળ પરની કર-ચોક્કીઓ વધવા લાગી. મોટા હોકરો તેર વરસનો થયો અને હાઈસ્કૂલમાં ગયો, ત્યારે એક આશ્ચર્યકારક અનાવ બન્યો. દાકતરના ઉપર એક કાળા આવ્યો, જેમાં રૂ. ૫૦૦૦ નાં નોટ હતાં અને તહેમાં આટલું જ લખેલું હતું.

“તમારા મોટા હોકરાનો કેળવણીમાં વાપરવા માટે—એક આભારી દત્તી તરફથી.”

દાકતરે બહુ તપાસ કરી, પણ તે પત્ર મોકલનાર કોણ હતું, તહેનો પત્રો ન લાગ્યો; અને દરેક બાબક તેર વર્ષનું થતું મયું, ત્યારે એજ મુજબની હકીકત બનતી રહી. પેલી બાઈ જેને છોકરાં મીડીબાઈ કહેતાં અને દાકતરની સ્ત્રી ‘મેલી થેલી ડાસલી !’ કહી જેના વિષે વાત કરતી, તહેવી સ્ત્રીની પાસે આટલા બધા રૂપીઆ આમ આપી દઈ શકે તહેવા લોય, એવું તો સ્વપ્નું પણ કોને આવે !.....મ્હોટો છોકરો પુખ્ત ઉમરનો થવા આવ્યો, એવામાં વળી વિશેષ આશ્ચર્યકારક હકીકત બની. એક મુપ્રસિદ્ધ વકીલનો કામગીર દાકતર ઉપર આવ્યો,—જે તહેણે ફરી ફરીને વાંચ્યો, પણ તેથી મગજ એટલું બધું લમતું—અને હૃદય ધડકતું થઈ મયું કે તે એકદમ અરોબર સમજાયો પણ નહિ !—જે કે પત્ર તો સ્પષ્ટ અને સારી ભાષામાં લખાયેલો હતો. એમાં જણાવ્યું હતું કે:—

બાઈ લક્ષ્મીબાઈ મરહુમ જગજીવનદાસ પુરુષોત્તમદાસનાં વિધવા, રહેવાસી—ગામનાં તેઓએ વીલથી પોતાની સઘળી મિલકત તલમેએ તેઓના ઉપર કરેલી મહેરબાનીની આભારી થાદગીરી તરીકે તલમારા છોકરા અને છોકરીઓના હિત અર્થે તલમેને ટ્રસ્ટમાં આપી છે. ” અને તેમાં તે પછી મિલકતનું વર્ણન હતું.

મિલકત પુષ્કળ હતી. દાકતરે લમતે મગજે અને ધડકતે હૃદયે પ્રભુનો ઉપકાર માન્યો. આવી ઉમદા બક્ષીસ કરનારનું નામ પણ તેની બાણ બહાર હતું, એ તહેને બહુ નવાઈ ઉપજાવનારું થઈ પડ્યું. મ્હોટી છોકરી થોડી વાર વિચાર કરીને બોલી ઉઠી: “અરે! એ તો આપણાં મીડીબાઈ જ !”

તેની માએ સ્વીકારીને કહ્યું “ શું તારી પેલી મેલી
મેલી ડાસલી ! જા. જા, એવો ખાલી લવારો કરીને માયું
ફટાવતી નહિ ! ”

પરંતુ એ હકીકત જ્યારે પૂરેપૂરી તેના સસરપમાં સહમતતા,
ત્યારે આવો આજ્ઞાદી ઉપકાર-અમીરી બેટને લાયક થવાને માટે
પોતે શું કયું કરે, તે યાદ કરવાને હાકતરે બહુ પ્રયાસ કર્યા, પછી
તે સહુ ફેાકટ ગયા. આખરે મહોટા છોકરાને કંઈ યાદ આવવાથી
તે બેઠ્યો : “ બાપા ! મીઠીઆછ હમ્મેશાં કહેતાં કે એ માંદાં
હતાં ત્યારે તહમે તેમના ઉપર બહુ મળ્યા રાખતા અને એમને
જીવતદાન દીધું હતું.”

હાકતર કરી વિચારમાં પડી બેઠ્યો : “ હે પ્રભુ ! મહે
એવું શું અને કોની તરફ દીધું હશે ? ” તે તો ખરેખર બૂલીજ
મયો હતો. પરંતુ એ વાત “ પેલી મેલી મેલી ડાસલી ”ના
નિમકલલાલ અને પ્રેમાળ અન્તઃકરણે પોતાની ઉંડામાં ઉંડી ગુલામાં
હમ્મેશને માટે સચેતન રાખી હતી.

પ્રેમનાં પદ્મ.

નિર્મળાના દિલમાં વહેમનો અંશ પણ નહોતો. સુંદરલાલને
તો તે શરીરમાં અને હૃદયમાં સર્વ રીતે સુંદર બેતી; પરંતુ
જગતની તુલના દ્રષ્ટિએ તો તેને ક્યારેનોએ બુદ્ધિમુરત હાથી દીધો
હતો ! આ દોષ એના રૂપ રંગનો નહોતો. દેખાવમાં તે ઉંચો,
દમામદાર અને ગૌર વર્ણનો હતો; ચહેરો મનોહર અને કંઈ

સુમધુર હતો. અને તેની વાતચીતની દગ્ગમાં એવી મોહિની હતી કે તેની સાથે વાત કરનાર ઉપર એકવાર તો તે ઘણી સચોટ જ્ઞાપણ કરી શકતો પરંતુ દુનિયાના વિવિધ અનુભવોમાં અસ્થિરતા કૃત્રિમતા અને અપ્રામાણિકતા લાગે વખત પકડાયા વિના લાગ્યે રહે છે. સુન્દરલાલની આજ્ઞામાં પણ એમ જ થયું હતું.

જૂઠાણું, દોષ, દમલબાજી અને નિમકલરામી, એ તો જાણે એનાં પોતાનાં હતાં; અને દુર્વ્યસન, દુરાચાર, જુગાર અને દુષ્ટ સંચમાં તે સર્વદા જીંદગી ગાળતો હતો. પરંતુ એની કામગીરી હૃદયની, પવિત્ર, પ્રેમપૂર્ણ સાધવી પત્નીના સ્વપ્નમાં એ હકીકત આવી નહોતી. આમ કહેવું તો કદાચ ખાટું દરજે; કારણકે ઘણાં માણસોએ તે વિષે તેને સૂચનાથી જાણાવેલું. થોડા-કે ગણિત અને મામિક રીતે કહેલું, અને કેટલાક તો એવે અહીંને સ્પષ્ટ પણ સમજાવેલું. પણ નિર્મળા મિચ્છારી નિર્મળા, નિષ્વાસ જીમરની આજ હતી; કદી કાંઈ કાંઈ તેને પાત્ર સંબંધી કહે તો તે પણ તરતજ કહેનારના નામ સાથે તે પોતાના પ્રિય પતિને એવામાં રજુ કરી દેતી ! પતિ વિરહની કાંઈ હકીકત કે વાત તેના દિલમાં, તેનું મોં જોયું કે, રહી શકતીજ નહીં ! અને સુન્દરલાલની મીઠી જુવાન પોતાના વિરહની આજ્ઞામાં એવી સહેલાઈથી સદિયા આપી શકતી કે જેને પરિણામે નિર્મળાના હૃદયમાં લેશ માત્ર પણ વહેમ તો રહેતો નહીં, એટલુંજ નહીં પણ સુન્દરલાલ પોતાની-વિશ્વાસુ પત્નીને-તેવાં પારકી પંચાતમાં ડહાપણ ડહોળતાં આદ-મીએની સોખન પણ લેવાનું સમજાવે શકતો ! કહેવાની જરૂર નહીં રહી હશે કે નિર્મળા સુન્દરલાલને એકનિઃશ્ચય, પૂર્ણ પ્રીતિથી ખરા જીમરથી ચલાવી હતી.

આ દંપતીને લગ્ન થયે ફક્ત ત્રણ વર્ષ થયાં હતાં. પરંતુ તે વર્ષો નિર્મળાને સંપૂર્ણ સુખ, શાન્તિ, સતોષ અને સ્વર્ગ સ્વર્ના આપી ગયાં હતાં.

એક શ્રીમાન્ જમીનદારની એકની એક પુત્રી તરોડે તેને ઘણાં ભારે વારસો મળ્યો હતો. તેનાં માઆપ તેને નહાની મુકી મરણ પામ્યાં હતાં અને તેને ઉછેરનાર દાદી પણ લગ્ન પછી તરતજ સ્વર્ગવાસી થયાં હતાં. ડોશીનાં મૃત્યુ પછી બધી મિલકતનો વહીવટ કુટુંબના જુના મુનીમ પાસે હતો, પણ તેની પાસેથી ધીમે ધીમે સુંદરલાલે તે કઈ લાધો અને નિર્મળાને સમગ્રની વહીવટમાં સુધારો કરી ઉપજ વધારવાને માટે (?) તહેને આખરે પેન્શન પણ આપાવી દીધું! મુનીમને રૂબરૂ આપ્યા પછી, જમીનો વેચીને તેનાં નાણાં શેર વગેરે ફરતી મિલકતમાં રોકવામાં આવ્યાં; અને પોતાની ઉપજ આમ બમણી, ચારગણી કરવાને માટે નિર્મળા હૃદયમાં પોતાના પતિને માટે-તેની અસાધારણ અકલ અને દુશિયારીને માટે-ઘણું અભિમાન રૂપની હતી સુંદરલાલની આપણી ભુદ્ધિ અને વ્યવહારિક ઝીણાશ એટલાં તો ઉંચા પ્રધરનાં તેની પત્નીને ભાસતાં હતાં કે તે પોતાની મિલકતની વ્યવસ્થા કે હિસાબ વિષે એક સલાહ પણ પતિ આગળ કહાડતી નહિં હતી.

ઉપર જણાવ્યું તેમ પરમ શાન્તિ, સુખ અને સતોષનાં ત્રણેક વર્ષ ગયાં. પોતાને કાંઈક સંતોષિ થઈ નહોતી, એટલે જ ચિંતાનું કારણ નિર્મળાના દિલમાં હતું. પરંતુ પતિનેહની અસાધ્યનિદ્રામાં સ્નાન કરતી, નિર્મળા જિગરવણી પત્ની તેને કાંઈ લોખવની નહિં.

અન્ટે-અન્ટે પેલી મુશ્કેલીની શરૂઆત કરતી. સંજાર સુખની કોપેલી પણ આવી પહોંચી ! અને-અને નિર્ભંગાને જિંદગીના કટુતાના પહેલા કાંટા વાગવા લાગ્યા. વ્યાપારીઓ અને લેણદારો ઉત્તરાણી કરવા લાગ્યા, નોકરોના પગાર ચલડવા માંડ્યા, હાથ અચાનકે મારે તૂટ પડ્યા શરૂ થઈ, અને જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પણ મળવા મુશ્કેલ થવાનો પ્રારંભ થયો. તેને હવે એમ લાગવા માંડ્યું કે, જમે તે કારણથી પણ તેઓ ગરીબાઈમાં ઉતરતાં હતાં. જ્યાં ત્યાં આવકાર અને ખુશામતને બદલે-તેને સ્વજનવર્ગમાં, મિત્રમંડળમાં, ઓળખીતાં તરફથી, વ્યાપારીઓ પાસેથી, બેદરકારી અને અસન્માન મળતાં હોય એમ સુરપટ થવા લાગ્યું. નિર્ભંગા ગરીબાઈ થું તે સમજવા માંડી, અને આખરે તો હવે જિંદગીની કડવાશ પણ તેણે પૂર્ણ રીતે પીધી !

પરંતુ સુંદરલાલ આ કઠિન વસ્તુસ્થિતિમાં પણ પાછો હલે તેમ નહોતો. પત્નીના અદ્વાજી હદય ઉપર તેની જુઓનની માધુરીએ જે સચ્ચાઈ અસર છોડી હતી, તે આ વખતે સારી રીતે કામમાં આવી. તે આ અરસા બાઈને સમજાવી શક્યો કે-ઉપજ વધારવા જતાં, એક પુરુષને એક અને કદિ પણ તૂટે નહિ એવી જનમીનગીરીઓવાળી પેઢી જે અકસ્માત તૂટ્યાં, તેની સાથે તેમના-વાળી મિલ પણ બેસી ગઈ હતી ! અને પત્નીના કામગીરિયરને આવા દિલગીરીના સમાચાર કહેવા, તેના કરતાં પોતે જ સમજા બેઠાને સહન કરીને, જે મકાનો વગેરે સ્થાવર મિલકત રહી હતી. તેના ઉપર નાણાં ઉપાડીને ફરીથી વ્યાપાર શરૂ કરીશો. પરંતુ દૈવ પ્રતિકુળ હોવાથી તેમાં પણ મ્હોટી ખોટ આવી ગઈ હતી. અને તેથી હવે તેમને ‘માથે આઘાત અને તથે ધરતી !’ એટલું જ

રહ્યું હતું ! અપ્રામાણિકતાથી તે પૈસા બચાવી શકતી પણ અપ્રામાણિક થવાય જ ક્યેમ ? બીજાઓને છેતરતો ખાચેલી મિલકત તે પાછી મેળવી શકત. પણ એમ કેટલા કાળ સાર બીજાને છેતરી તેમનાં હૈયાં બાગવાં ?—આવા આવા સદ્ગુણ અને સુનીતિના વિચારને લીધેજ વ્યાપારમાં તે માર ખાઈ ગયો હતો, અને એ તો જાણીતી વાત છે કે, વ્યાપારમાં વળી પ્રમાણિકતા અને નીતિવાળાં મનુષ્યો ટકી શકતાં જ નથી.

ગરીબ બિચારી વિશ્વાસુ નિર્મળા ! પતિની આકરિયા વાણીના ઘૂંટડે ઘૂંટડા ઉમંગભરે પી ગઈ અને ઉલટી તેને “ કાંઈ હરકત નહિ, ગરીબ થયાં તો શું શીકર છે ? તમે મારી પાસે છો ત્યાં સુધી મ્હારે મન ખુંપડી પણ રાજમહેલ જ છે. ”—એમ કહી તેને ધીરજ અને આશ્વાસન આપવા લાગી.

અને મુસ્લમાનીની છેલ્લી યાગ ફાણ આવી પહોંચી ! નિર્મળા અને મુન્દરલાલને પોતાની હવેલીને છેલ્લી સલામ કરી, દાદીમાના પિયરનું એક નાનકડું મકાન હતું તેમાં આવી રહેવું પડ્યું. હવે તેમને નાણાની બીજા બહુ સમ્પત્તિ પડવા લાગી હતી. અને ઘણું નોકરચાકરોમાંથી તેમની પાસે એક જૂની ચાકરડી સિવાય બીજું કાંઈ રહ્યું નહોતું. ઘરડા મુનિમને પેન્શન આપી શકાતું નહોતું; પરંતુ તે પોતાની પાસેથી પેલી ચાકરડીની મારફત આ દંપતીનાં મુજરાનાં સાધન થોડાં વધુ પૂરાં પાડતો હતો. નિર્મળાને આ હાકલતની ખબર નહોતી, નહિં તો તે પોતાના પતિને કલ્યાણ વિના રહેત નહિ; અને મુન્દરલાલભાઈ આવી સહેલાઈથી મળતી સલાયને સદુપયોગ (?) પણ ક્યાં વિના રહેત જ નહિં એ નક્કી હતું.

પરંતુ નિર્મળાના મતમુજબ તેમના ગુજરાનનાં સાધન હજી તદ્દન નાશ પામ્યાં નહોતાં નિર્મળાને કન્યાદાનમાં આપેલ લગલગ એ ત્રણ હજારના દાગીના તેની પાસે જ હતા.—‘પાસે જ હતા’નો અર્થ આ વાર્તામાં આવેલી હકીકત અનુસાર કરવાનો છે, એટલે કે નિર્મળાની તોળેરીની પેટી જેની કુંચીઓ બરની સઘળી કુંચીઓની સાથે સુન્દરલાલ પાસે રહેતી તેમાં જ તે હતી. પરંતુ હવે આ સુશીલ પતિને જે પતિની મરજી વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ કહાડી શકતી નહોતી. ત્હેણે ચોતરફ વિપત્તિઓ જાણીતી બેઠી. હિંમતથી પતિ પાસે પોતાની કુંચીઓ માગી. સુન્દરલાલે તરત જ તે પોતાની પાસેથી કહાડી આપી અને તેનું શું કામ છે તે પૂછ્યું નિર્મળાએ કહ્યું કે, તમે હુખ પામો છો અને હેરાન થાઓ છો. અને તે સર્વ વગી બહારે ખાતર ! છતાં પણ તમે મારાં ધરેણાં વેચવા કાઢતા નથી. એ ઠીક નહિં. તમે મુશ્કેલી ભોગવો તો પછી મારે એ દાગીનાનું શું કામ છે ?—તમારી પછી જ મારી સઘળી માલમિલકત છે, એટલું તો મને બતાવવા દો ?

સુન્દરલાલની આંખમાં આ ઉદાર સ્નેહાળ વચ્ચેના સાંભળાને આંસુ આવી ગયાં ! નમ્ર અહેરે શોકલયાં શબ્દોમાં, ધીમા સ્વરથી તે બોલ્યા : “ બહાલી મારે પણ તારા કરતાં શું વધારે છે ? તારી મિલકત સુધારવા જતાં મારે જ હાથે તે નાશ પામી એ સાંભરી આવ્યોને મને બહુ લાગે છે; પણ તેનો તો ઉપાય નથી. પરંતુ આ જીંદગીમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી એમ તો કદિ પણ નહિ કહેવા હઉં કે સુન્દરલાલે પોતાની બેરીની ધરેણાં વેચીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવ્યું ! માંદે માંદે આટલું કહ્યું તો તારે માનવું જ પડશે કે

આવી વાત હવે મને કાઠ દિવસ કરવી જ નહિ. એ સાંભળીને પણ માઈ હેયું બરાઈ આવે છે !”

પતિના દિલ્લની ખરી ઉદારતા તથા સાચી રવમાનની લાગણી અને પોતાને માટેની આવી અસાધારણ પ્રીતિ જોઈ નિર્મળાનું અંતર અત્યંત સંતુષ્ટ થયું. પરંતુ તેણે ધરણી વેચી દઈ તેનાં નાણાં કરી ઉપયોગમાં લેવાની હક તો ચાલુજ રાખી; “ તમે નહિં વેચો તો હું તે વેચી આવીશ અને તેના પૈસા કરીશ. “ તેણે કહ્યું. સુન્દરલાલે હસતે હસતે તેના હાથમાંથી ટૂંચાંઓ ઝુટવી લઈને તેને જવાબ દીધો કે, “ હું તને તિજોરીની ટૂંચાં આપીશ ત્યારે કેની?”

કેટલાક મહિના વીત્યા બાદ સુન્દરલાલને અકરમાત પ્લેગના આધિ વળગ્યો અને પત્નીની અથાગ મહેનત છતાં થોડા દિવસમાં તેણે દેહ ત્યાગ કર્યો.

નિર્મળા હવે અત્યંત આશાહીન થઈ ગઈ. તેને જિંદગીમાં ઝાંઝવાનાં પાણી અને ઝેરનાં ઝરણાં સિવાય બીજું કંઈ જ ભાર્યું નહિ. આ આઘાત એવો સખ હતો કે તે પણ મરણતોલ માંદી થઈ ગઈ; અને જૂની આકરડી તથા વૃદ્ધ સુનીમની તનતોડ સારવાર ન હોત તો તે પણ ક્યારનીએ આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી મઈ હોત. સુનીમ તેને પોતાને ઘેર લાવ્યો હતો. તેને કાંઈ સંતતિ ન હોવાથી અને નિર્મળાના આપદાદાની નોકરીમાં બે પૈસા સારા પેદા કરેલ હોવાથી, તે પૈસે ટકે સુખી હતો. પોતાના શેઠનો પુત્રાને તે પોતાની જ દીકરી ગણતો હતો.

અંતે નિર્મળા સાજી થઈ. પણ પતિના લેણદારોનાં સંખ્યાએ તેને આબી કરી મુકી. અને ગમે તેમ કરીને પણ પોતાના

હાલનાં કરજ જે પોતાના જ હિત માટે તેણે કર્યું હતું તે ફીટાડવું, એવો સંકલ્પ કરી, હવે દાગીના પોતાને તો કાંઈ ઉપયોગના હતા જ નહિ. એમ માની તે વેચવાનો વિચાર કાંધા-ધરેણાનાં જે નાણાં આવે તેમાંથી અને તેટલું પતિનું દેવું આપવું એમ વિચારતો તેણે કયો; પણ એક બાબતમાં મુનીમજી અને ચાકરડી બંનેને તેની સાથે ગંભીર મતભેદ તથા વિરોધ થતો અને તે પતિના વર્તન-વિચાર-અને ગુણકર્મ બાબતમાં હતો. હવે તો એને બહુ નાખુશ થતી જોઈ તેઓએ એ વાત કરવી ત્યજી દીધી હતી; પણ એ બંનેના મત કાંઈ ફેરવાયા નહોતા, એમ તો એ જાણતી હતી. આથી તે દાગીના મુનીમ કે દાસી મારફતે તો તે વેચી શકે તેમ હતું જ નહિ. તેથી તે પોતાના ધરેણાંની પેટી લઈ એક વૃદ્ધ શાહુકાર હતો કે જેની મારફત નિર્માણના વડીલ ધરેણાં કરાવતા તથા સોનું, રૂપ, હીરા અને મોતી ખરીદ કરતા, તેની પાસે ગઈ. આ શેઠ બહુ સમજી અને ફરેલ હતો, તેણે તેના સારા સત્કાર કયો અને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. નિર્માણએ તે જણાવ્યું અને પેટી તેના હાથમાં મૂકી.

પેટી ઉઘાડવાને બદલે તે શાહુકારને વિચારમાં પડેલાં જોઈ નિર્માણએ પૂછ્યું: “ શેઠ કાકા ! કાંઈ વિચારમાં છે ?-કે કાંઈ બહેમ આવે છે ? મારો હાલત બદલાઈ છે. પણ આ પેટી તો મારા પોતાની જ છે; એ માટે જોઈએ તેવી ખાત્રી હું તમને કરી આપીશ.

તે શાહુકારે જરા ફિક્કાશ મારતું શ્મિત કરી પેટી ઉઘાડી અને અંદર નજર કરી. તે બોલ્યો. “ બહેન ! તારે એવી શંકા

અથવા વહેંચ લેવાનું કારણ નથી તારી હાલત કમનસીબીયો બદલાઈ તેની મને પૂરી માહિતી છે હું જરા ખચકાયો તેનું કારણ તારી પ્રામાણિકતા વિષે કાંઈ વહેંચને લીધે નહિ. પણ મને લાગે છે કે કાંઈક સમજાઈ ર થઈ છે તેથી !”

“ આ ઘરેણું ફોટોક વર્ષ ઉપર તારા તરફથી સુન્દરલાલ લાવ્યા હતા. અને તેમાંના હીરા માણેક તથા મોતી બદલીને ખોટાનંગ તથા

ખોટાં મોતી અંદર જડાવી ગયા હતા ! તેઓ તારું નામ કબને જ તેમ કરી ગયા હતા. અને તેને રૂપીઆની કાંઈ ખાસ જરૂર છે તેથી તે વેચવા પડે છે એમ કરી તે વેચી પણ દીધા હતા ! આ દાગીનામાં નંગ, હીરા અને મોતી છે, તે અધાય ખોટા છે. અને લાગ્યે પચાસ રૂપીઆ પણ ઉપજે એમ છે ! ”

નિખાલસ દીલની બોળી નિર્મળા નિરાશ થઈ. ઘરેણાંની પેટી લઈ પાછી ફરી. તેને પતિની વર્તાણુકમાં કાંઈક ન સમજાય એવું જિંદગીમાં આજ પહેલીજ વાર લાગ્યું. પરંતુ તેના અંતરના ઉડાણમાં જે પ્રેમની પ્રતિમા ખીરાજતી હતી, તેણે થોડીવારમાં પોતાનું આત્માજ્ય એવુંને એવુંજ ફરીને જમાવ્યું; અને તે એટલુંજ બોલીને સંતોષ પામી કે “કાણુ જાણે એમ કરવાનું એમને શું કારણુ હશે ?—શી ખચર પડે,—કેમ જાણ્યું કે મારી પોતાની ખાતર જ, મને દુઃખી નહિ કરવાને માટે જ એટલો બેદ એમને મારાગરી નહિ રાખવો પડ્યો હોય ?”

૫ સ્ત્રીનું હૃદય.

“Women's at best a contradiction still”—Pope.

સંસાર ત્હને વિરોધની મૂર્તિ ગણે તો ત્હમાં ત્હારો થો દોષ ?
.....(ત્હારાં કામને) ગમે તો સંસાર સ્ત્રીચરિત્રના આળા માને ને
ગમે તો ઇશ્વરે રચેલા અનેક પરસ્પર વિરોધી ચમત્કારોમાં ગણે...
પણ સાધુજનો તો ત્હાનાં વિરોધમાં માત્ર વિરોધાભાસજ જુવે છે.

—સરસ્વતીચંદ્ર (ભા. ૪)

રૂપ, યૌવન, ધન, જ્ઞાન, અને સત્તા—એ દરેક વસ્તુ
સ્વાભાવિક રીતે માત્રક છે; અને ‘આતિ’ થયે તો ત્હેનો ધણો
બધારે નિશો ચડે છે ! તો પછી, પચીસ વર્ષની ઉંમર મુખીમાં
કદિય, એક દિવસ પણ, માથુંયે દુખ્યું ન હોય, શહેરના કસરતી
પહેલવાનોમાં પ્રથમ પકિત રાખી રહ્યો હોય, ક્રિકેટ-ટેનિસ—
ફુટબોલ—દરેક પ્રકારની શારીરિક રમતમાં પહેલો ગણાતો હોય,
અને સ્વરૂપે પણ દેખાવડો, મનોહર, હસમુખો હોય; સ્થાનિક
યુનિવર્સિટીની ધણી ડિગ્રીએ મેગવચાને ભાગ્યશાળી થયો હોય
એટલુંજ નહિ પણ વિધાયતની પણ કેટલીક ત્હેમની સંખ્યામાં
ઉમેરી શક્યો હોય; આ બધું છૂનાં બધારે ખુખી તો એ હોય કે
બધી દુનિયાની જાણુ બહાર—એ સઘળી ડિગ્રીઓની નિરૂપયોગિતા
તથા એટલી બધી વિજ્ઞાની જિનજરિયાત—ન હોય; કારણ કે
જ્યાં સોનું રૂપ અને મોતી હીરા, રસ્તામાંના ઇટાળા, દેખાળા
તથા કાંકરાના કરતાં વધારે સંભાળ યોગ્ય ગણવામાં આવતાં ન
હોય, ત્યાં સાધારણ જનમંડળ જ્ઞાનનો ચો ઉપયોગ કરવો
અને ત્હેની શું જરૂર છે, એ સમજી શકતું નથી; અને એ વાત

તો સુવેશિત જ છે કે મ્હોટામાં મ્હોટી સત્તા પણ પૈસાને વશ છે, લક્ષ્મીની દારી છે; દારાશાને આ સર્વ મળેલું હતું; ત રૂપચાન હતો,—ભર યૌવનમાં હતો,—ત્હેના કરોડાધિપતિ કાકાની અસંખ્ય દોલતનો તે એકલો વારસો હતો; હિન્દુસ્થાનમાં જ નહિ પણ યુરોપ, અમેરિકા, જાપાન, સર્વ સ્થળેથી ત્હેણે વિદ્યા સંપાદન કરી હતી અને કેટલાક વિષયોમાં તો તે એટલો તો પ્રવીણ ગણ્યો કે ત્હેમાં જિંદગી ગાળનારા વિદ્વાનો પણ ત્હેની સલાહ લેવા આવતા,—અને ત્હેના કાકાના અઠગ કે પૈસાનો જેટલો ઉપભોગ થાય તેટલો તે કરી શક્યો હતો—લક્ષ્મી રૂપી સત્તાનો જેટલો અનુભવ મેળવાય તેટલો તે મેળવી શક્યો હતો.

આમ છતાં દારાશાનો બધો મન—કેદ એક દિવસ ઉતરી ગયો; ત્હેના આ સંપત્તિ આખી દુનિયાની નજરને આંજી નાંખે એવા ગુણ પણ એક યુવતીના મન ઉપર કાંઈ અસર કરી શક્યા નહિ! ગુલબાનુ એક મ્હોટા હોદ્દેદાર પારસી ગૃહસ્થની એકની એક પુત્રી હતી; વીસ વર્ષની વય લગલગમાં સારું જ્ઞાન સંપાદન કરી પાઠશાળા છોડી દીધાને ત્હેને ફક્ત એકાદ વર્ષ જ થયું હતું; ત્હેની સુરૂપતા, સુંદર મધુરતા, યૌવનતા વિકાસથી ખીલી નીકળતી મનોહરતા, એ સર્વ એટલામાં તો ક્યારનાયે આખા મુંબઈના પારસી યુવકોને ત્હેની સાથે લગ્ન કરવા માટે ઉત્સુક,—ગાંડધિલા જેવા ખનાવી મૂકવા શક્તિવાન થઈ ચૂક્યાં હતાં ! પરંતુ ગુલબાનુ સાધારણ વૃત્તિઓ અને વિચારવાળી યુવતી નહોતી; ત્હેના મનના આશય ઉંચા પ્રકારના હતા, તે દુનિયાની ખોટી ફિસીયારીને ધિક્કારી કલાકતી હતી, અને કોઈ પણ પ્રકારે મનુષ્ય મંડળને ઉપયોગી થઈ શકાય, એવી તરેહની જિંદગી તે ચલાતી હતી.

પોતાની તંદુરસ્તી, પૈસો, જ્ઞાન અને સત્તા,—એ સર્વથી ગમે તો દારાશા કંટાળી ગયો હોય, અતિથય થયાથી ત્હેનો અપચો થઈ અભાવ થયો હોય કે ગમે તેમ હોય, તો પણ એટલી વાત તો નહિ છે કે, ગુલબાનુને જોઈ ત્યારથી જ ત્હેનું દિલ ત્હેની તરફ ખેંચાવા લાગ્યું હતું. ખરાબમાં ખરાબ રસ્તાઓમાં, ઉનાળાના ભરતાપમાં, સરોતની અંદર, જે પહેલવાન પોતાની ‘મોટર’-ગાડી એકેક મિનિટમાં માઇલ માઇલ લઇ જતો અને ત્હેના હૃદયને જરા અસરે થતી નહિ તેમ ત્હેનો કાચ જરા ધ્રુજતો કે થડકાતોયે નહિ, તથા ગમે ત્હેવા સખત ‘બોલરો’ (બોલ નાંખનાર) ના ધાની સામે એક સરખી ધોરજ, હિમ્મત, અને ખંતથી ટકી રહી, તે કલાકના કલાક સુધી જરા પણ થાક્યા વિના રમત ટકાવી શકતો,—ત્હેના હૃદયમાં પણ એક નયનયુગલની દૃષ્ટિ પડતાં ધમકારા ઉતાવળા થવા લાગ્યા, શરીરની નસોનું લોહી વધારે વેગથી દોડવા લાગ્યું, અને મગજ ધુમરાઈ જવા માંડ્યું; આનું કારણ તે એટલું જ સમજી શક્યો કે ગુલબાનુની સાથે પોતે પ્યારમાં પડ્યો હતો અને ત્હેને ખરા જીગરથી ચલાવવા લાગ્યો હતો. ત્હેનો દરજ્જો મોંઘેરો હતો. ત્હેની સ્થિતિ આસપાસનાં મનુષ્યો કરતાં એટલી અધી તો ચઢિયાતી હતી કે અત્યાર સુધીની પોતાની સંઘળી ધારણાઓમાં તે પાર પડ્યો હતો; એટલુંજ નહિ પણ નશીબ કેવાયે જાણે ત્હેની ખિજમતદારી કરવાને આતુર હોયની એમ ત્હેના મનના વિચારને અનુસરી—ત્હેની જીતિઓને અનુકૂળ થવામાં ઉત્પન્ન થયા પહેલાં તે પૂર્ણ કરવામાં જ, જાણે પોતાને કૃતાર્થ માનતી હોયની એમ ત્હેની સાથે તે ચાલતી હતી. એટલે દારાશાને મન ધારવું અને કરવું એમાં કાંઈ પણ ફરક નહિ હતો.

તેઓ એક બાગમાં મળ્યાં હતાં; મેળાવડામાં, ટોળામાંથી ન્હાનકડી ટોળીઓમાં અને યુગલોમાં સઘળાં વહેંચાઈ ગયાં, તહેમાં દ્વારાશા અને ગુલબાનુ એકઠાં આવી ગયાં અને ધીમે ધીમે એકલાં પણ પડ્યાં.

“ ગુલબાનુ ! હું ખીન્ન બધાંથી દૂર થવાની જ રાહ જોતો હતો. હું ત્હમને કેટલાક વખતથી મ્હારા દિલની વાત કહેવાના નિશ્ચય ઉપર આવેલો છું અને તે એ છે કે હું ત્હમને પૂરેપૂરા જિગર-થી-ત્હમને ખ્યાલ હશે ત્હેનાથી પણ વધારે-હાર ખ્યારથી ચ્હાઉં છું. હું એમ પણ ધારું છું કે કદાચ ત્હમે મને એટલો બધો ચ્હાતાં નહિં હશે. કારણ, તમારા પ્રેમની કોઈ પણ નિશાની હું મ્હારી સાથેના ત્હમારા સહવાસમાં જોઈ શક્યો નથી. છતાં હું ત્હમને ચ્હાઉં છું. મ્હારા મનની હાલત એવી થઈ ગયેલી છે કે હું ત્હમને તે જાણાવું નહિં ત્યાં સુધી મને ગલરામણ જ થયાં કરે. હું ત્હમને ખરા દિલથી ચ્હાઉં છું અને તમો મ્હારી સાથે લગ્ન કરવાની તા કહેશો એમ આશા રાખું છું. ”

તે બોલતો બંધ પડ્યો; ગુલબાનુ પણ નીચી નજર રાખીને આરસની એક નાળુક, ખુખસુરત પૂતળી હોયની એમ બેસી રહી

“ મને કોઈ પણ જવાબ નહિ મળે ? ” આખરે દ્વારાશાએ પૂછ્યું.

મ્હારે શું કહેવું ત્હેની બોલકૂલ મને સમજ પડતી નથી. ત્હેણે મંદ વિચારશીલ સ્વરથી જવાબ દીધો. “ હું ત્હમને તમાર જેટલી જ પ્રીતથી ચ્હાઉં છું કે નહિં તે હું સમજી શકતી નથી. એટલે ત્હમને જાણાવી પણ શકતી નથી. પણ તમારે માટે મ્હાર

મનમાં સારી લાગણી છે. અને.....પણ ત્હમને ખરેખરે કહી દઉં ? ”

“હા. હું પણ તેજ માગું છું.” તે તરતજ બોલી ઉઠ્યો.

ત્યો, ત્યારે, ખરેખરે તો એજ છે કે ત્હમારી પાસે એટલું બધું છે !—હું જાણું છું કે ત્હમે મને મોટું માન આપ્યો છે, જેને માટે મ્હારે મગર થવું જોઈએ—અને બીજાઓ અદેખાઈ કરે એવું છે. પણ મ્હારા મનમાં નિશ્ચય થઈ શકતો નથી કે મ્હારી લાગણી તે ત્હમારે માટે છે કે ત્હમારી બીજી ચીજો—પૈસો, માન, સત્તા એ બધાને માટે છે. હામની વાત એવી છે કે ત્હેમાં એક પણ પગલું ભરવું તે બધું જ જોઈવિચારીને ભરવા જેવું છે; અને ત્હેમાં પોતાના દિલની પણ જ્યાં સુધી ખાત્રી ન હોય ત્યાં સુધી શું કરવું ? તમેને પોતાને નથી લાગતું કે આપણને પોતાને નિશ્ચય થાય ત્યાં સુધી કાંઈ જ ન કરવું અને સંજુરી પકડવી ?”

“ ત્યારે ત્હમે મ્હને કાંઈ જવાબ નથી આપવા માગતાં ?” ત્હેણે પાછું પૂછ્યું.

“ મ્હારા મનમાં ત્હમારી તરફ સારી લાગણી છે એટલું હું સમજી શકું છું. ત્હમારે દીલ દુખાવવા માગતી નથી. ” ત્હેના સ્વર વધારે મૃદુ, વધારે કોમળ થયો. “ હાલ તો મ્હારાથી કાંઈ જ જવાબ દઈ શકાય તેમ નથી પણ.....” તે બોલતાં બોલતાં જરા અટકી, અને પછી જરાવાર પછી તે દઢતાથી બોલી ઉઠી. “ ના, ના. મ્હારાથી તે બની શકે તેમ નથી. હું ત્હમારી માગણી કબુલ રાખી શકું તેમ નથી. ”

બીજી દિવસ દારાસા ચોપાટી ઉપર ફરતો હતો. તહેવારમાં એક પાટલીની આસપાસ કેટલાક પારસીઓ ટોળું મળીને ઉભા હતા, તે પાસે ગયો ત્યારે તેઓમાંનો એક માણસ બીજાઓને સમજાવતો જણાયો.

“ ખરેખરો ત્યાંજ લાગ છે. વિલાયતથી લેણું, કાલસા, ધાતુ, — સાંચાકામ બધું મંગાવીએ અને આહિં કામ કરીએ તહેવાર આપણો શું જડાડે વગાવતો ? મધ્યપ્રાંતમાં ખરેખરી કીંમતી ખાણોનો ભંડાર છે પણ તે ઉઘાડનાર કેણ છે ? આપણા લોકોમાં તો જરાયે હિંમત જ બગી નથી. લ્યોને હું તમને કહું, હું પંડે તપાસ કરી આવ્યો છું અને એક ઇંગ્લીશ કંપનીએ ત્યાંની જમીનનો થોડોક ભાગ લીધોએ ખરો. મહારી બેડે બે કેદારી અનુભવી ભરોસાદાર ઈજનેર હેમ તો.....”

“ હું એન્જનીયર છું. કહો કાંઈ હુકમ-ફરમા છે ? ” દારાસા મેઢાં મઝકાવતો બોલી ઉઠ્યો. અધ્યયે પાછળ જોયું અને તરત જ પાછળ ફરી તહેને મારગ આપ્યો. રતનજી કરેડાધિપતિને વારસ એક બાંધે મેઢાટો માણસ હતો.

“ હા, હા. હું કુશળ ઈજનેર છું. મેં ઇન્ડિયા, જર્મની અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં એ કામની રિઝિયો તથા સનદો મેળવેલી છે; અને એકાદ એ જગ્યાએ તો મજુરની પેઠે ખાણમાં કામ કરીને અનુભવ પણ મેળવ્યો છે.” તહેણું મંલીર ચહેરે કરીથી કહ્યું.

અધા ખડખડાટ લગી પડ્યા. તહેમને આ મશકરી બહુ મઝાની લાગી.

“હું તો ખરેખરે જ કહું છું કે—આ મસ્કરીની વાત નથી;” પેલા પ્રથમ વાત કરનારે આગ્રહપૂર્વક પાછું પોતાનું આપણ સર કયું:

“હું તો ખરેખરે જ કહું છું કે આપણા લોકો નાહક વિલાયત પૈસા જવા દે છે અને પછી ખૂબ પાડે છે કે અમે ગરીબ થઈ ગયા ! આ મધ્યપ્રાન્તની ખાણો એકેકી કરોડો રૂપિયાની કિંમતની છે. ફક્ત જરા સરખાતની મહેનત પડે અને પછી તો એકાદ રેલ્વે ત્યાં કરી દીધી એટલે ખસ !—પણ આપણા લોકની ઉપ ઉડવાની નથી તો ! મહેનત તો કોઈ નહિં મજે તો યુરોપીયનોની સાથે મળીને પણ હું ધારેલી ઉમેદ ખર લાગ્યા વિના રહેવાનો નથી.”

રાતે રતનજી રોક અને દારાશા ખાણું લઈ, વાતોનાં ગપ્પાં લોકતા એકા હતા એવામાં નવ વાગ્યા એટલે દારાશા ઉઠ્યો.

“દારા ! જરાવાર થોભ, દીકરા ! ” રોકે કેલું. “અત્યારનું ખાણું તો હીક હતું ને ? ત્હને પસંદ પડ્યું કે કેમ ? ”

“નહિં, આચાજ, બહુ મજેનું હતું.” દારાશાએ જવાબ દીધો.

“ત્યારે તો ધણું સારું,” રતનજી બોલ્યા; “હું પણ એમ જ ધારતો હતો, પણ તે સારું તો હોવું જોઈએ ! કારણ, આપણી છેલ્લામાં છેલ્લી દમડી પણ ત્હેમાં ખરચાઈ ગઈ છે. તું સમજ્યો ખરચ્યા ? ”

દારાશા તો આભો જ ખની મયો હોય તેમ દેખાયો.

“હા, દીકરા ! આપણી બધી મિલકત નાખૂદ થઈ ગઈ છે. આવતી કાલે રહેવારે આખી દુનિયાં તે જાણશે. આપણા રહેણાંદારોને ત્હેમનું માગનું આપ્યા પછી કદનની કોડી બી રહેવાની નથી !
.....કેટલાંક વર્ષથી હું આપણા પાસા બંધેથી ઉલટા

પડતા આવે એમ જોઈ શક્યો હતો અને તેથી જ મહેં તહેને ખાસ ધ્યાનથી શીખવવાને પુરુષાણ પૈસા ખસીને પણ દેશપરદેશ રખડાવ્યો હતો. પૈસાનું સુખ અને અમલ તહેં ભોગવ્યો છે, વિદ્યા અને જ્ઞાન તહેં ‘સાર’ મેળવ્યું છે એટલે ત્હારી તરફની મ્હને ખિલકૂલ ફિકર છે નહિં. અને મ્હારીથી તું જરાયે રાખતો નાહ’ મ્હારી જીંદગીભરની ‘એન્યુઇટિ’ (વાર્ષિક પેન્શન જેવી રીતે મળતી રકમ) મહેં લઈ રાખેલી છે તે મ્હારે ચાલશે અને તહેમાંથી કદાચ હું ત્હને થોડી બાણી મદદ પણ કરી શકીશ; પરંતુ હવે પોતાની મહેનત ઉપર જ ત્હારી જીંદગીનાં સાધનોનો આધાર ત્હારે રાખવાનો છે.”

રૂપ, ચૈવન, ધન, જ્ઞાન અને સત્તા, એ બધામાંથી ધન અને અમલની ખુમારી સદુદ્ધી વધારે હોય છે. ત્હેના વિના રૂપ ચૈવન અને જ્ઞાન બાણીવાર અસાધનની ગટરમાં દબાઈ-દટાઈ મયેલાં પણ આપણે જોઈએ છીએ ! એટલે ખરો નિશો તો ધન અને સત્તાનોજ. હવે પોતાની ઉમેદો પૂરી પાડવાનો વખત નજીકમાં હોય, જીવાનીનો જોમ પૂરેપૂરો વ્યાપી રહ્યો હોય, સત્તા અને પૈસાની ખુમારીમાં જમીન ઉપર પગ મૂકવો ભારે પડતો હોય, દરેક સ્થળે દરેક મંડળમાં સન્માન અને આવકાર તો પોતાને જ માટે નિર્માણ થયેલો છે એમ હૃદયમાં ખાત્રી થઈ ગઈ હોય, સર્વ રૂપવતી યુવતીઓ પોતાની સાથે લગ્ન કરવાને તત્પર છે એમ મિત્રમંડળ-પ્રુથામતિયા વર્ગનું રાત્રિ દિવસ કણે પડ્યા કરતું સુચન હોય:—એવામાં એ બધું ઉડી જાય, જે જમીન ઉપર દહતાથી આપણે ઉભા છીએ તે ખસી જઈ ત્યાં પાણી ભરાઈ આવી આપણે ડબકાં ખાવા માંડીએ જે ટેકરી ઉપર આપણે સ્થિરતાથી બેઠા છીએ તહેમાંથી જવાળા-

મુખી પ્રમટ થઈ આવી, ત્હેના પહેલા ઘડાકમાં ધૂળ, પથ્થર અને ધૂણીની સાથે જ-આપણે દૂર ઉછળી પડીએ, ત્યારે જે જે લામ-ણીઓ મનુષ્ય માત્રને થઈ આવે તેવી હાલત દારાશાની પણ હાલ થઈ! પરંતુ તે કાંઈ પણ મને તેવા માદા બનાવથી હિમ્મત હારે એવો પુરૂષ નહોતો. પેલો એપાટી ઉપર જે મુસાફર ખાણે ખાખત વાત કરતો હતો, ત્હેને ત્યાં તરત મયો; પોતાની ફરી ગએલી સ્થિતિ ત્હેને સમજવી અને તેની સાથે કામમાં પડવાનો દરાવ કર્યો.

ખીજે દિવસે સહવારમાં એક 'વાટિકા-વિનોદ'નો મેળાવડો હતો, ત્હેમાં જવાનું ત્હેણે વચ્ચે આપ્યું હતું. મધ્ય પ્રાંતોમાં જંગલોમાં જઈ દટાવા પેલાં એક વખત છેલ્લાવાર મુંબાઈનાં મંડળોની લ્હેર અનુલવી લેવી અને ચુલખાનુ ત્યાં હોય તો છેલ્લેલી ત્હેની રમણીય હૃદય-મમ મુખાકૃતિ નિહાળી લેવી, એ પણ ત્યાં જવામાં ત્હેના મનની લાલસાઓ હતી. સહવારનાં દૈનિક પત્રોએ રતનજી શેઠની પડતીની હકીકત મ્હોટા અક્ષરોમાં જણાવી દીધી હતી એટલે તે ગયો ત્હેવોજ તેને લોકોની વર્તણૂકમાં ફેર માલમ પડ્યા વિના સ્થિતિ નહિ. ફક્ત જેમના આમન્યણથી ત્યાં તે ગયો હતો, તે આનું અને ત્હેમના પતિ જ પોતાની હબેશની મૃદુતા, સરલતા મિદાશ જળવી શક્યાં હતાં. દરેક મનુષ્ય ત્હેની દયા ખાતું હતું એ વાત ખરી; પણ હવે, ત્હેની પાછળ પાછળ ફેર, ત્હેને જ્યાં ત્યાં વાતોમાં ભેળવે, ત્હેની ખુશામત કરે તેને માટે મારગ કરે એમ બનવું હવે અશક્ય હતું તેથી તે એક દૂરની પુષ્પકુંજ પાસે પહેલી એક ઉપર બેસી આ સઘળો તમારો દડે કલેજે બેસાં કરતો હતો. એવામાં ત્હેની પાછળના ઝાડમાંથી ચુલખાનું

ફરતી ફરતી નીકળી અને દ્વારાશાને જોઈને તે ચમકી. ત્હેની પાસે ગઈ અને બેઠક ઉપર બેઠી ત્યારે જ દ્વારાશાને ત્હેના આગમનની ખબર પડી ત્હેણે તરત ઉઠવા માંડ્યું.

“ દ્વારાશા જરા બેસશો ? ત્હેણે નમ્ર સ્વરથી માગણી કરી તે એકદમ પાછો બેઠો.

“ આ વાત મહં સાંભળી તે ખરી છે ?” ગુલબાનું એ પૂછ્યું.

“ હા, હા. ગમે તે પેપરમાં જ્નેશો તો જણાશે. મ્હારી પાસે હવે કાંઈ જ રહ્યું નથી. અને હું મધ્યમાનતમાં જવાનો વિચાર રાખું છું.”

“ કાંઈ કારણ એટલે બધું દુર જવાનું ?”

“ બાનુ ત્હમને એ અનુભવ નથી એટલે જ ત્હમે પુછો છો. કારણ એટલું જ કે પૈસા કમાવા. હું એક વખત એવો પણ બેવકુફ હતો કે ત્હમારી સાથે લક્ષ્મી ઉમેદ રાખતો હતો હવે મ્હારી ખાતી થઈ છે કે જે થયું તે સારું થયું !”

“ એમ માનવાનું કાંઈ ખાસ કારણ છે ?” ગુલબાનું એ પૂછ્યું.

“ તમોને નહીં સમજાશે કે એક પુટી બદામ પણ જે માણસની પાસે ન હોય તે લગ્ન કરીને શું કરવાનો હતો ?”

“ ત્હમે મ્હને પરમ દિવસના જેટલા જ આજ પણ ચ્હાતા હો તો કદાચ ત્હમે મ્હને શું કહ્યું હતું તે સંભારી શકશો ?”

“ ચ્હાતો હોઉ ?” દ્વારાશા ઉશ્કેરાઈને બોલી ઉઠ્યો. “ ચ્હાતો હોઉ ?—આ સવાલ શું ત્હમને ઠીક લાગે છે ?—મ્હારા મનની લાગ-બીઓ પણ પૈસાની સાથે જ જતી રહી એમ તમે માનો છો ?”

“ ત્યારે તો મ્હને લાગે છે કે ત્હમે મ્હારી સાથે લગ્નની માગણી કરી હતી, તે પણ તમેને યાદ હશે જ. ”

“ બેસક, એ વાત તો મ્હારા નિગરમાંથી કદિ પણ ખસવાની નથી. ”

“ હીક ત્યારે, હવે કરીથી એ માગણી મ્હને કહી સંભળાવશે ? ” ગુલબાનુએ પૂછ્યું.

દારાશખએ ત્હેના મ્હોં સામું જોયું; પરંતુ ત્હેના મુખ પસી ગુલાબી સુરખી તે સમજી શકે નહિ.

“ બહારી ગુલ ! હું ત્હમને સ્લાઉં છું; મ્હારા નિગરથી પણ વધારે સ્લાઉં છું. ”

“ હીક ત્યારે, ” ગુલબાનુએ સરગતાથી જવાબ દીધો. “ હું પણ તમેને મ્હારા પૂરેપૂરા દિલથી સ્લાઉં છું. ”

પુરાકારક ભુલવણી.

યાદદારતના પુરાણા મંડપમાં લટકાવવાનું વળી ખીણું ખુશકારક ચિત્ર:—અને એવાં એવાં મનોહર ચિત્રો જેમ જેમ વધારે મળે, તેમ તેમ વધારે સારું !

એક ગરીબ કવિ—ગરીબ એટલે પૈસાની બાબતમાં, ભુદ્ધિમાં તો નહિં જ !—કારણ ત્હેની કવિતા વાંચીને તો એક યુવાન ખૂબ સુરત વિધવા ત્હેની સાથે પ્યારમાં પડી લગ્ન કરવાને આતુર બની ગઈ હતી ! આ યુવાન સુંદરી કવિને ખેતે સ્લાતી હતી એટલુંજ નહિં પણ ત્હેની ઉપર પોતાનો પ્રેમ અત્યંત છે એમ ત્હેને જાણવા પણ દેતી હતી.

હવે આપણા કવિને લમની ઘોંસરી પોતાની ખાંધ ઉપર મૂકવાનું કાંઈ જ કારણ નહિં હતું; તે ગરીબ હતો, અને ત્હેની ચોપડીએના વેચાણમાંથી ઉપજતા પૈસા ત્હેનું પોતાનું પોષણ કરવાને પણ પૂરતા નહોતા; તો પછી ત્હેની સ્ત્રીનું ગુજરાન તો ત્હેમાંથી ચાલવાનું જ ક્યાંથી ? પરન્તુ તેય આ મોહિનીને ખરા દિલથી ચ્હાતો હતો અને ત્હેની સાથે લમ નહિં કરે તો મ્હારાથી હવે વધારે લાંબો વખત જીવી શકશે જ નહિં, એમ એ માનતો હતો.

“ વ્હાલાં!” ત્હેણે કહ્યું, “ હું જાણું છું, ત્હને મ્હારી સાથે લમ કરવાનું પૂછવાનો મ્હને બિલકૂલ હક નથી. કારણ, મ્હારી હાલત તું જાણે છે. મ્હારે ગામમાં ઘર નથી, શીમમાં ખેતર નથી; અને ગજવામાં ફૂટી બદામ બી નથી !—તેમ મ્હને કોઈની પાસેથી આવક કે વારસો મળે તેમ નથી. પણ હું ત્હને તન અને મનથી, ખરા જિગરથી ચ્હાઉંશ, ત્હારી સાથે વફાદારીથી વર્તીશ અને જ્યાં સુધી હું જીવતો હોઈશ ને મ્હારું શરીર ચાલશે ત્યાં સુધી ગમે તો હું ત્હારે માટે મજૂરી કરીશ પણ—જેમ તેમ કરીને—ગમે તેમ કરીને પણ,—જેટલું મળી આવશે તેટલાથી,—આપણે સંપત્તી આપણું ગાડું ગળાવીશું. મ્હારી પ્રાણ ! જે ખરેખરે એકનેકી અને એકનિષ્ઠાભર્યો પ્યાર ત્હને સુખી કરી શકશે તો નિશ્ચય આખી જીંદગીભરમાં મ્હારી સાથે ત્હારું પાનું પડ્યા માટે ત્હારે કદીજ દિલગીર થવું પડશે નહિં, એટલું ખાત્રીથી માનજો. અને આપણે આસમાનનાં બુલબુલ અને જંગલનાં હરણિયાંની પેઠે રાત અને દિવસ આનન્દ—આનન્દ, ખુશખબ્તી અને દિલગીની મોજમઝા-એમાં જ ગાળીશું. ”

“મહારા પ્રિય જિગર !” તે યુવતીએ જવાબ દીધા: “મહારી પાસે પણ મહારા પોતાના થોડાક પૈસા છે—આશરે ત્રણસોએક રૂપિયાની વર્ષે દહાડે આવક થાય એમ છે; એટલે એ અને ત્હમે પેદા કરશો તે બન્ને મળીને—નહાનકડું ઘર, થોડું એક ખરચ, એટલું રાખી શકાશું અને અમનચમનમાં રહી આપણે કલોલમાં છંદમાની ગાળીશું.”

“ જીવનહાર ! ”

“ મહારી પ્રાણ ! ”

આ રીતે રૂસ્તમ અને તેહેમિનાતું લગ્ન થયું; અને એમના કરતાં વધારે સુખી સ્ત્રી—પુરૂષતું કોઈ પણ યુગલ લાગ્યેજ નેવામાં આવ્યું હશે. એક મહિનો પસાર થઈ ગયો જેમાં તેઓ રાત દિવસ એક બીજાની સાથે જ રહ્યા કરતાં. પણ એમની અરસપરસની પસંદગીમાં રજ પણ ખોડખાંપણ જણાઈ આવી નહિં. આપણા કવિ પોતાનાં જીવનની પ્રત્યેક પળ પોતાની પત્નીની સુખશાન્તિ માટે જ ગાળતો હોય એમ જણાતું અને તે યુવતી પણ ત્હેના પ્રત્યે ત્હેવા જ પ્રકારના માયાલાવથી વર્તતી હતી. તેઓ એક બીજાની સાથે એવાં તો અનુપમ માયાળુતા, પ્રીતિ, નમ્રતા અને વફાદારીથી ચાલતાં હતાં કે તેઓ ભોગવતાં હતાં ત્હેના કરતાં વધારે સુખની—સ્વપ્નમાં કે સ્વર્ગમાં પણ—ત્હેમને ઈચ્છા રહેતી નહોતી:

એક મહિનાની આખર તારીખે રૂસ્તમજી પોતાની ચોપડીઓ વેચનારની દુકાનેથી ઘેર આવ્યો; તે વખત ત્હેનું મ્હોં ઉતરી ગયેલું જણાતું હતું અને ઉંડા વિચારમાં પડી ગયેલો હોય એમ લાગતું હતું.

“શું છે? બહાલા!—આજ ત્હમે મમગીન કેમ જણાવ્યો છો?” તેહેમિનાએ પાસે આવી પ્રેમભરી મૃદુ વાણીથી ત્હને પૂછ્યું.

“પ્રિય તેહેમિ! મ્હેં ત્હને આવતે મહિને આપણુ લઈ જવાનું કહ્યું” તું,—ત્યાંથી આપણે પ્રાચીન ગુફાઓ, જૂનાં તળાવો પુરાણાં દેવાલયો, ઐતિહાસિક ટેકરીઓમાં ફરવા જવાનાં હતાં—અહા! ત્યાં કેવી ગમ્મત પડત?—પણ પ્રેમું મ્હારે છેલ્લું કાવ્ય—તું જાણે છેરતો. આપણે ત્હને કેવું મઝેદાર અને સુંદર ધારતાં હતાં તે—હજીસુધી બીલકૂલ ખપતું નથી; બેકદર વાંચનારા હજી ત્હની કદર સમજ્યા જ નથી અને તેથી કાઈ તે લેતું નથી! એટલી તો મ્હારી ખાતરી છે કે એ આખરે તો વખણાયા ને વેચાયા વગર રહેવાનું નથી; પણ હાલ તો આપણા પશ્ચિમશર (પ્રકાશક)ને ત્હની છપામણી ગેટલું પણ ઉપજેલું નથી.”

ત્હેણે તેહેમિનાનો હાથ ખેંચી પોતાની છાતી સરસી દબાવી, ત્હના કપોલપર એક મધુર, પ્રીતિભર્યું ચુંબન કર્યું અને કહ્યું; “બહાલી! મ્હેં ત્હને છેતરી, ફસાવી કે ત્હારી સાથે દગાઈ કરી એમ તો તું નહિ ધારેને? મ્હેં ત્હને કહ્યું તું કે મ્હારાં લખાણ-માંથી સારી પેદાશ થશે—પણ—પણ”—

“મ્હારા પ્રિય પ્રાણુ રૂસ્તમ!”—પત્નીએ પતિનો પાસેથી દૂર ખસવા પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું. “છટ! એવું ના બોલો. ત્હમે તો બીલકૂલ ખોટું જ કહ્યું નથી. ત્હમે તો જે હતું તે સાચેસાચું પહેલેથીજ કહી દીધું હતું. પણ બહાલા! મ્હેં—મ્હેં—ત્હમને ખરંખર છેતર્યા છે!”

“હૈં? મ્હારા જિગર!—એમ બને જ નહિ.”

“હા, મહેં જ ! વ્હાલા, મહેં ત્હમને કહ્યું ’ તું કે વર્ષે ત્રણસોએકની ઉપજ થાય એટલું મ્હારી પાસે છે; એમ મહેં ત્હમને ફરેબ દેવા કહ્યું હતું, જ્યારે હું જાણીતીતી કે મ્હારી પાસે...”

“ઓહો ! એજ કે ખીજી કાંઈ?—હવે એ બાબત એક શબ્દ પણ વધારે નહિં. મ્હારી મધુરી ! ત્હારી પાસે પણ કાંઈ ખી નહિં હશે તો ત્હેમાં બગડી શું ગયું?—અરે ! તું જોજો તો ખરી, આપણે ગમે તેમ કરીને આપણું નિભાવી લઈશું અને પ્યાર અને આરામની લ્હેજતમાં હાંદગી ગાળીશું, આપણા ખરચ જોગું તો હું ગમે તેમ કરીને પેદા કરી શકાશ. બસ, વ્હાલી ! હવે એ બાબત કદિ દિલ પર લેતા જ નહિં. ત્હારી પાસે નથી, ત્હેમાં ચઈ શું ગયું ? આપણાં બંનેના જિગર એક છે તો પછી પૈસા લૂંટી છે; માટે હવે સાંભારતી જ ના.

“હોડો નાદાન મનજીલજીલ ! રહેો ગુલઝારમાં ના ના !”

આપણા કવિરાજ એક જાણીતી કવિતા લલકારવા મંડી પડ્યા અને ફિકરને દૂર કરી દીધી ?

“વ્હાલા ! ત્હમે એકવાર મ્હારું કહેવું જરા સાંભળો તો ખરા.” તેહમિનાએ ત્હેને મ્હેંથે હાથ દઈ કવિનું ગાયન બંધ કરવા પ્રયત્ન કરતાં કરતાં કહ્યું.

પણ આપણા કવિ કોકિલને તો બેદરકારીના આસમાનમાં આ ફાની હાંદગીનાં તુફાનોનો બિલકૂલ ડર હતો જ નહિ. ત્હેણે એક ખીજી ગઝલ ગાવાનું શરૂ કરી દીધું.

“જિગરનો ચાર જૂદો તો બધો સંસાર જૂદો છે,

“બધા સંસારથી આ ચાર, બેદરકાર જૂદો છે !”

“ જાલા રૂસ્તમ ! ” તેહેમિનાએ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું. “ મહારી વાત એકવાર સાંભળો તો ખરા. ”

પત્નીનો દ્રઢતાની અસર પતિ ઉપર થયા વિના રહી નહિ. કવિવરનું ગાયન બંધ પડ્યું.

“ મહેં ત્હમને કહ્યું હતું કે મહારી પાસે ત્રણસોએકની વાર્ષિક આવક થાય એટલું છે; પણ તે વખત મહેં ત્હમને ખોટું કહી છેતર્યા હતા. આ કાગલ લ્યો. એ વાંચીને મહારી ઠગાઇ-ફરેબી કેટલી હતી, તે વિચાર કરો..”

તેહેમિનાએ રૂસ્તમના હાથમાં એક સાદુ કવર મૂક્યું અને દુર એક ખૂણાની બારીએ જઈને પતિ તરફ આડી આંખે જોવા લાગી. તે પરખીડીયાના મથાળા ઉપર “ની એંક” એ શબ્દો છાપેલા હતા અને તે તેહમિના શરનામે આવેલું હતું.

રૂસ્તમે જે કવર જે ઉઘાડેલું હતું ત્હમાં કાગળ બહાર કાઢવા જતાં એક નહતો કાગળનો કડકો બેવડો વાળેલો નીચે પડ્યો. આવી જાણીતી પૈસાવાળી એંકને મ્હેંટો કાગળે મળતો નથી. એમ વિચાર કરતાં ત્હેણે તે ઉઘાડ્યો—તો તે એંકનો મથાળે શિકકો હતો અને તે નીચે ઉતાવળથી લખાએલા, છુટા પણ મરે-ડહાર અક્ષરોથી નીચેના જેથી શબ્દો આલેખાયલા તેની નજરે પડ્યા:—

મિસિસ તેહમિના રૂ. કામા—

“ ત્હમારા લમને માટે મુખ્યારકબાદી આપતાં તમને જણાવવાની રજા લખએ છીએ કે, અમે તમારી સુચના પ્રમાણે તમારો હિસાબ ત્હમારે નવે નામે ચઢાવ્યો છે: આ કાગળની નીચે હાલ અમારે ત્યાં તમારી જે કુલ રકમ જમે છે તેનો આંકડો મુકેલો

છે, જેમાંથી તમારી મરજીમાં આવે ત્યારે તમે ગમે તેટલી રકમ ઉપાડી શકશો. અને ત્હમાં જીજ્ઞાસુ કરમન-ચતાં સુધી તમારા હુકમ મુજબ શેઠ ફેસ્ટમજી કામાનો પણ સદરજી રકમમાંથી કાઢી પણ રકમ માટેનો ચેક કલુલ કરીશું.

હું છું નમનતાઇ લયે આપનો

જે. એસ.—કેશિઅર.

આજ તા. ૧ લી જુન ૧૯—ના રોજ ત્હમ્હારી અમારે ત્યાં જમે રકમ રૂ. ૧૦૦૦૦૦ છે. ”

“ જે. એસ.”

તેલે આ કાગળ વાંચ્યો પણ કાંઈ સૂઝ પડી નહિ તે આંખો ચોળવા લાગ્યો અને તેલે તે ફરીથી વાંચી જોયો.

“તેલમી ! હેં ! આ શું લાખ રૂપિયા છે ? ત્હારી પાસે લાખ રૂપિયા છે ?

“ હેં ! ત્હમે-ત્હમે-કવિ-લેખક-વિદ્વાન થઈને ત્હમ્હારાથી આટલો કાગળ પણ વાંચી સમજી શકાતો નથી-કે પછી મ્હારે આવીને સમજાવવું પડશે ?” પત્નીએ હસતે મ્હોંએ પાસે આવતાં કહ્યું; “આટલુયે વાંચતાં આવડતું નથી તો કવિતાઓ અને પુસ્તકો શી રીતે લખતા હશે ?”

“ પણ, મ્હારી મધુરી વ્હાલી !”

“ હા, હા. વ્હાલા ! એ કાગળનો અર્થ એ થાય છે કે મ્હારે નામે બેંકમાં એક લાખ રૂપિયા છે તે મ્હેં એવી રીતે જમે કરાવ્યા છે કે હવે આપણા બંનેમાંથી ગમે તે જઈને ત્હમાંથી જોઈતી રકમ ઉપાડી શકે. કહો પ્રિય ! હવે આપણે આણું જઈ

શકીશું ખરૂં કરી ? ત્યાં જઈશું, અને—અને.....પણ હા, હું જૂલી ગઈ ! આ મહારી કગાધ તમને જૂલી જશે ? મને મારી તો આપશેને ?”

રૂમ્તમે તહેને શી સજ્જ કરી તે તો જણાવવામાં આવ્યું નથી; પણ લેખકે તો તે યુગલને ખુશાલીના પૂર ખહારમાં હસતે મહેરે, ઉમંગભર્યા દિલથી, સ્વર્ગસ્થાની સોનેરી પગ અનુભવતું જોઈ ત્યાંથી રૂખસદ લીધી.

સંગ્રહ પેટી.

કરકસરથી બચાવેલું ધન નવું પેદા કર્યા
બરોબર છે.

કિશોરલાલ મુંબઈના એક મોટા કારખાનામાં નોકર હતો. તે બાવીસેક વર્ષનો એક યુવાન હતો; પરંતુ પોતાની હોંશિયારીથી તેણે આલીસ રૂપિયાના માસિક પગારની જગાં મેળવી હતી. તેનો આપ તો તેને બચપણમાં મૂકીને મરણ પામ્યો હતો અને તેની મા પણ બે એક વર્ષ ઉપર, તેનું લગ્ન કર્યા પછી તરત કાઠી લાંબી મુદતના અસાધ્ય રોગનો ભોગ થઈ પડી હતી. તેની સ્ત્રીનું નામ કમળા હતું અને તે એક સામાન્ય કુટુંબમાં ઉછરેલી હતી. કમળા પતિને ત્યાં આવી ત્યારે અઢાર વરસની હતી; પરંતુ એટલી નાની ઉંમરમાં તેણે પોતાના પીઅરમાં પ્રાપ્ત કરેલ કરકસરપણું, સુનીતિ, વગેરે સદ્ગુણોએ તેને એટલી તો મોટી મદદ કરી કે મુંબઈ પતિગૃહે આવતાં તેના ઘરનું સઘળું કામકાજ ઉપાડી લેવામાં તેને જરા પણ મહેનત કે અગવડ નહીં.

એટલું વળી હીક થયું કે કિશોરલાલને કમળા જેવી સ્ત્રી મળી હતી; કારણ એને તો—એ એકલો હતો ત્યારે પણ—પોતાના પગારમાંથી એક પાઇ પણ બચાવતી મુશ્કેલ થઈ પડતી હતી, એવી ખર્ચાળ એની પ્રકૃતિ અને ટેવો હતી.

થોડા વખતમાં પોતાના પતિની આવા પ્રકારની ખામી કમળાના જાણવામાં આવ્યા વિના રહી નહિ. કિશોરલાલ પોતાનો બધો પગાર દરમાસે ખરચી નાખે છે એમ જાણવામાં આવ્યાથી તેને મનમાં ક્ષોભ થવા લાગ્યો; કારણ કે તે જાણતી હતી કે સંઘળા દિવસ કોઈના એક સરખા જતા નથી. આથી મુંઝાઈ જેવા શહેરમાં પતિ-પત્નીમાંથી એકાદની તબિયત દૈવવશાત્ જો બગડે તો તહેવે વખતે ભારે મુશ્કિલ નડે, કદાપિ પ્રભુ કૃપાએ શરીર આરોગ્ય રહે તો પણ થોડા વખત પછીપોતાના કુટુંબમાં વૃદ્ધિ થવાનો પણ સંભવ હતો અને વખતે પોતાના પતિની નોકરી આવા ખાનગી ખાતામાંથી બંધ થાય અથવા થોડા વખતને માટે અટકે, એવો પણ ભય હતો. આવે પ્રસંગે કાંતો ખરચ વધે અથવા આવક બંધ અગર ઓછી થાય; અને તેથી પગારમાંથી કાંઈ પણ બચાવી રાખ્યું ન હોય, તો તે વખત મહા વિપત્તિ આવી પડવાની ધારતી થાય !

આથી તેણે એક દિવસ ફેરિયા પાસેથી એક નાની ટીનના પતરાની બનાવટની પેટી—નાનાં છોકરાંના રમકડા જેવી—વેચાતી લીધી અને કિશોરલાલની, ઘરમાં આવતાં, તેના ઉપર નજર પડે એવી જગ્યાએ તે મૂકી.

“કેમ, આ શું લીધું છે ?”—સંખ્યાકાળે કિશોરલાલ ઘેર આવ્યો અને તેણે એડીમાં પેસનાંજ કમળાને પૂછ્યું.

“માળામાં આ નાનું સરખું રમકડું લેવાવા આવ્યું હતું તે—”કમળાએ મોં મલકાવી જવાબ દીધો.

“પણ એને તું કરીશ શું?” તેણે બરીથી પ્રશ્ન્યું.

“હા, હું જરા દાખલા સાથે બતાવું છું,” તે રિમત કરતી બોલી. “મજબમાં એકાદ પૈસો પડ્યો છે?”

કિશોરલાલે એક પૈસો કાઢીને આપ્યો. કમળાએ તે લઈ, પેટી ઉપરના પૈસા નાંખવાના નાના કાણામાંથી, અંદર નાંખી દીધો.

કિશોરલાલ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“ઓહો! હવે તો તું પૈસા બેગા કરવા મંડી; કેમ કંબુસાઈ એ સહગુણ છે?”

“ના, ના.—પણ કરકસરે તો સહગુણ છે જ. અને જો તમને બહુ અગવડ કે અડચણ ન હોય તો દરરોજ સવારમાં આ પ્રમાણે કરવાનું તમને હું પુછવાની હતી.”

“હેં! દરરોજ એક પૈસો નાંખવો?”

“હા. મને નથી લાગતું કે એમાં તમને બહુ હરકત પડે.”

“ના, ના. અકેકો પૈસો નાંખવો એમાં હરકત શાની પડવાની હતી?—એક પૈસો કાંઈ બહુ મોટી રકમ નથી. પણ આ પ્રમાણે જો રૂપીઆનો દગલો અકેકો થશે એનું શું કરવું ધાર્યું છે, તે તો કહીશને?”

“હા. તંગી વખતે કામમાં આવે.”

કિશોરલાલ પાછો હસી પડ્યો.

“આમ દરરોજ અકેકો પૈસો લેખે વર્ષ આખરે કેટલો સંગ્રહ થશે?”

કુમળાએ ગંભીરાઈથી જવાબ દીધો, “ વર્ષ આખરે દરરોજ અંકેકા પૈસા લેખે લગભગ છ રૂપીઆ જોડલી રકમ થાય. કેમ ખરું ને ? ”

“ હવે, ચાલ. ગમે તે થાય. હિસાબ મરવા દે ! આખો દહાડો એની એજ ભાંજગડ ઓફિસમાંએ કરવી પડે છે; અને ઘેર પણ એનું એ ? ”

“ પણ આમ કરવામાં તો તમને કાંઈ પણ વાંધા નથીને ? ”

“ નારે ના. જરાએ નહિ. એક પૈસામાં એવું શું છે તે હું ના હું ? વળી તું ઓછી જ નાંખી દે છે ? આ તો બચાવની વાત છે. મારે પણ ક્યુલ કરવું પડે છે કે એ ડહાપણ ભરેલી અને ઉપયોગી યોજના છે. પણ તું જાણે છે ને કે મારું મગજ એની વ્યથાઓમાં ઉતરનાં કંટાળે છે.”

“ હા. એતો ખરું છે ! ” કુમળાએ જરા હસી જવાબ દીધો.

આ યુવાન પત્નીએ શરૂ કરેલી યોજના બરોબર અમલમાં આણી. ધારેલું કામ શરૂ કરીને પછી થોડા દિવસમાં પડતું મૂકે, એ દુર્ઘણ જે ઘણાં મનુષ્યોમાં જોવામાં આવે છે, તેના પાંખમાંથી એને નાનપણનાં શિક્ષણ અને અનુભવે બચાવી લીધી હતી. આ બાબતમાં પોતાની ધારણા તદ્દન સારી અને ઉપયોગી છે એમ નિશ્ચય કર્યા પછી તે તેણે શરૂ કરી હતી અને શરૂ કર્યા પછી તે પોતાનો ઉત્સાહ મંદ થવા દે અથવા પોતાની યોજના પૂર્ણ રીતે અમલમાં ન આણે, એવી એની પ્રકૃતિ ન હોવાથી તે તેમાં ઘણી સારી રીતે ફતેહ પામી.

દરરોજ તે પોતાના પતિ પાસેથી એક પૈસા લેતી અને પેટીમાં નાંખતી. વખતે છુટો પૈસા ન હોય તો ઢળુ પણ નાંખવાને ચૂકતી નહિ. ક્વચિત્ ક્વચિત્ ઘરમાં પૈસા થઈ રહ્યા હોય તે વખતે તે બે આતી અગર પાવલી પણ પેટીની અંદર નાંખાવતાં આંચકો ખાતી નહિ અને ત્યારે કિશોરલાલ જરા વાંધો કાઢવા જેવું કરે ત્યારે હસતે મોઝે એવું કાંઈ કાંઈ બોલતી કે એનો ખંધો વાંધો સત્તર ઉડી જતો.

કાંઈ કામવાર કિશોરલાલ તેની સંગ્રહપેટી અને કંબુઆઈની મળક કરેતા, પણ એ બધું હસતે મોઝે, જવાબ દીધા વિના સહન કરતી. આથી કિશોરલાલ શાંત પડતો અને દરરોજ પેટીમાં પૈસા પડવામાં કદી અડચણ આવતી નહિ. વળી ખરી રીતે આમ એક પૈસા જ કમળાના આ સંગ્રહમાં પડતો નહોતો. કિશોરલાલ તેને લૂગડાં વગેરેને માટે સારી રકમ પ્રતિવર્ષ આપતો હતો; કમળા બાંહે થોડે ખર્ચે લગડાંકાતાંનું સઘળું કામ પતાવી, બનતી રકમ બચાવી તે પણ સંગ્રહપેટીમાં નાંખતી.

આ સઘળી કરકસર ઉપરથી હિસાબ મળતાં તેને જણાયું કે, 'હું પણ દરરોજના એક પૈસા જેટલી વાર્ષિક રકમ આ સંગ્રહમાં ઉમેરી શકીશ'—પરંતુ આ સઘળું કિશોરલાલને નહિ જણાવતાં, કાઠકિ વખત પોતાના સંગ્રહની એકઠી થયેલી રકમથી તેને આશ્ચર્ય પમાડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

દર માસની છેલ્લી તારીખે આ ટીનની પેટી ખાલી કરવામાં આવતી અને કમળા તેમાંના એકઠા થયેલા સંગ્રહને પોસ્ટ ઓફિસની સેવિંગ્સ બેન્કમાં આધારણ બાજે મૂકી આવતી; આ

રકમમાં પોતાના પતિ જે તેને લાથ ખરચીને માટે વારંવાર નાની મોટી રકમો વ્યૂપતો તે તથા એવી બીજી પરચુરણ મળીને બધાં સારી રકમ થતી કે કમળા, જેનામાં કામકાજની સારી માહિત તથા હોંશિયારી હતી તે વધારે સારું વ્યાજ ઉપજે એવી રીતે એકઠાં થયેલાં નાણાંની વ્યવસ્થા કરતી. આ પ્રમાણેની તેની ગાઠવણ વિષે તો તેનો પતિ તદ્દન અજાત હતો. તે આનંદી, એદરકાર, બહો માણસ હતો, અને આવતી કાલની વાત ને વખત થઈ રહેશે એમ માની ભવિષ્ય વિષે જરા પણ વિચાર દ્રષ્ટિ કેંકયા સિવાય વર્તમાનમાં જ નિરાંતે મજા મારી લેતો, એવી જાતેનાં તેનામાં દ્રષ્ટિગોચર થતી.

આમ ને આમ આંકેક વર્ષ—નિરાંત, સુખ અને આરામ મયો—વહી ગયાં ! તોયેત સુખ શાંતિમાં રહેતો હતો અને અનેનો પ્રેમ પરસ્પર એવો ને એવો સુદૃઢ હતો. કમળાને કાંઈ પણ ફરજદ થયું ન હતું, તેમ તે આપતની—મામાન્ય જનમંડળમાં જોવામાં આવે છે એવી—જરા પણ ચિંતા કે આપતિ આ પતિપત્નીને હતી નહિ. અને જો કે કિશોરલાલનો પગાર પગાર ફાળીયા થયો હતો તોપણ—તેને માથે કાંઈ ફેવું થયું નહોતું તેમ—તેની પાસે કાંઈ પૈસા એકઠા થયો નહોતો. આઠ વર્ષની આખરે લિસાવતી વ્યાપડી જેતાં આઠ પાંદ રીલક રહેલી માલમ પડી.

“ આહા ! મરભર ચાલ્યું આવતું લાગે છે ! ” તેણે કમળા તરફ હસતે મોંએ ફરીને કહ્યું. “ હજી હું દેવામાં કિતરોં નથી એટલો તો હોશીઆર છું જ. પણ તેં તો કદાચ મોટી રકમ એકઠી કરી લેશે ? ”

“કેટલી મોટી ?” તે પત્નીએ પૂછ્યું.

“હેં ! વખતે સેપ્ટેમ્બર રૂપીઆ પણ હોય ! પણ મોં રૂપીઆ એકદમ કરવાને તો બહુ પૈસા જોઈએ.”

કમળાએ મોં મસકાવ્યું. પરંતુ તેણે આ વાતને જરાએ ખુલાસો કરવાની તત્તિ બતાવી નહિ.

આમને આમ સરભર ખાતું વળી બીજાં ત્રણેક વર્ષ ચાલ્યું. એવામાં સને ૧૮-નું ‘શેર’ની જાડાઈનું વર્ષ આવી પહોંચ્યું ! આ તો વખત જોમની સ્મૃતિમાં હશે તેમને તો ખબર જ છે કે દરેક ધંધાને તથા દરેક પ્રકારના કારખાનાને તે વખતે સંપૂર્ણ ધોંકો લાગ્યો હતો અને એમાં કિશોરલાલના કારખાનાને પણ આ અસાધારણ વ્યાપારની “મંદી” ની અસર થઈ.

એક સાંજે તે ખરેખરે વિચારનિમગ્ન થેર આવ્યો;—આતું ચિંતાશીલ પણ ખું ચિન્હ તેના ચહેરા ઉપર કવચિત જોવામાં આવતું.

કમળાને વખતની બારીકીની ખબર હતી, અને પોતાના પતિના ધંધાને પણ આવી હાડમારીના સમયમાં સખ્ત જોખમ લાગશે એમ તે ધારતી પણ હતી.

“શું છે—કાંઈ નવા બુનુ થયું છે ?” તેણે જરા પ્રિય કરીને પૂછ્યું.

“હા. જરા એમ છે ખરું. આપણું વધારે દરકસરથી ખર્ચ કરવું પડશે.

“કારખાનામાં ધંધાને કાંઈ જોખમ લાગશે એમ જણાય છે?”

“ હું તો ધારું છું કે થોડા વખતમાં ધંધાને એક જગ્યાએ પકડા લાગશે. હમણાં થોડાક વખત સુધી મને અડધા પગાર મળશે તે પણ વખત જતાં બંધ થવાની વડી છે. તને ખબર નહિ હોય કે બધી જાતના કામને ‘શર મેનિયા’ (શરની ગાંઠાઈથી) કેટલું નુકશાન થતું છે ?”

“ હા, મને એ બધી બાબતની ખબર છે” કમળાએ સ્વસ્થ ચિત્તથી જવાબ દીધો. “ હું પેપરે બરાબર વાંચું છું. એટલે અમ્મા પ્રકારની વાત લક્ષ બહાર જતી રહેવાનો સંભવ ઘણો જ થોડો છે. અને હું જે કારખાનાને વહેતું મોટું પણ જોખમ લાગશે એમ ધારીને જ બેસી હતી. ”

“ ત્યારે તને લાગે છે કે આપણે આપણું ખર્ચ અધું કરી શકીએ ?” કિશોરલાલે અનિશ્ચિત અવાજથી પૂછ્યું.

“ હા. હું ધારું છું કે તેમ કરવું મુશ્કેલ નથી. આપણા અને જાણને પૂરતાં કપડાં છે એટલે એકાદ વર્ષ સુધી તો એક પણ નવું કપડું લીધા સિવાય ચાલશે. આથી જાણે એક મોટું ખર્ચ તો ઓછું થશે અને પછી તમે વખતો વખત મારે મારે કાંઈ સારી નવી નવી વસ્તુઓ જીઓ છો અને તે લાવો છો એ બંધ કરશો. એટલે આપણે સાદાઈથી સારી રીતે રહી શકીશું, અને સ્વાદિષ્ટ ખોરાક પાછળ કાંઈક ખર્ચ ઓછું કરીશું, એટલે તમારા અર્ધા પગારમાં ખર્ચ નબી રહેશે. વળી સાદા ખોરાકથી શરીર પણ વધારે તંદુરસ્ત રહેવાનો સંભવ છે. ”

“ તું પણ જાણી હિસાબી મગજવાળી છે હોં !” કિશોરલાલે મનમાં વધારે સ્વસ્થતા પામી કહ્યું: “ તેં કહ્યું એ ઉપરથી

તો એમ લાગે છે કે અર્ધા પગારથી કામ ચલાવી લેવું એટલું
અધું અધરું થઈ નહિ પડે હમણાં તો ચાલશે પણ “તેણે પાછું
વિચારમય મુખમુદ્રાથી કહ્યું—“ પણ પાછળથી બે કદાચ કામ
અમુકગું અંધ પડે તો શું કરીશું ?—એમ થાય તો તો મને
પણ નથી લાગતું કે તું આપણું અર્ધ પગાર સિવાયજ ચલાવી
શકે.

“ ના. ના. એટલું અધું કરવું એ મહારી શક્તિની પણ બહાર
છે.” કમળાએ હસીને જવાબ આપ્યો. “ પરંતુ એમ થાય તો
પણ ખાસ ચિંતાનું કારણ નથી. તમે આપણી સંગ્રહ પેટી ભૂલી ગયા?”

“ અરે! એ તો મને સાંભરી નહિ. ” દિશેરલાલે કહ્યું.
પણ ત્હેણે શું થયું? એથી તો બહુ થાય તો વળી એકાદ
મહીનો ખેંચી કદાચ. ”

કમળાએ મોં મલકાવ્યું,

“પણ તમે શાથી બતાવ્યું કે એકાદ મહિનામાં પાછું કાર-
ખાનું થાળે નહિ પડે ?”

“ હા. એ તો ખરું છે, ” દિશેરલાલે કહ્યું. “ મને પણ
લાગે છે કે એકાદ મહિનામાં તો પાછું અધું ફેંકાણે પડશે. એટલે
હવે એ આવત લાલ વધારે ફિકર કરવાની કાંઈપણ જરૂર નથી.”

પરંતુ તેની ફિકર આખરે ખરી ઠરી ! એકાદ માસમાં તો
સઘળાં કારખાતાં અંધ થઈ ગયાં અને માણસોને અર્ધા પગાર
પણ મળતો અટકી પડ્યો; સઘળા નોકરોને થોડા વખતને માટે
ઘેર બેસવું પડ્યું !

તેને કે આમ થશે એવી તેને ધારણી હતી તેણેજી ક્યારે તે પ્રમાણે તાદૃશ થયું ત્યારે કિરોરલાલ પાછો નિરાશ અને ચિંતાશીલ થઈ ગયો. તેણે કુમળાને આ વિપત્તિનો સર્વ હકીકત કહી સમજાવતા. “અને વળી તેમાં સહુથી મોટું દુઃખ એ છે કે આવતા શિયાળા સુધી કામ કરીથી ઉઘટે એમ લાગતું નથી.” તેણે નરમ અહેરે કહ્યું. “પણ તમને ખાતરી છે કે શિયાળામાં કામ પાછું શરૂ થશે ?” તેની પત્નીએ પૂછ્યું.

“લાગતા. ત્યાં સુધીમાં તો કામ કરીથી શરૂ થયું જ બેઠાં. પણ આપણે ત્યાં સુધીમાં-પાંચ જ મહિના થું કરવું, એ આગવના મને કાંઈ પણ સમજાણ પડતી નથી.”

“પણ, મને સમજાણ પડે છે.” કુમળાએ શાન્ત મૃદુભાવેથી ઉત્તર દીધા.

“તને ?” તેનો પતિ આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યો.

“હા. તમારી વાર્ષિક ઉપજ જ્યાં રૂપીઆ કરતાં તો વધારે ન હતી. એટલે મને લાગે છે કે આપણે અદીસો ત્રણસો રૂપીઆમાં જ એક મહિના તો સારી રીતે નભાવી શકીશું.”

“હા, હા. એ તો સાચું છે. પણ એટલા બધા રૂપીઆ લાવવા ક્યાંથી ? મારો દેવું તો કરવાનો વિચાર નથી. અને કદી નેમ કરવાનું ધારે તો પણ મને તેટલા રૂપીઆ ધીરે ટ્રાણ ?”

“સારે ભાગ્યે તેમ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી.” કુમળાએ જવાબ દીધા. “તમે પાંચી આપણી નાની સંગ્રહપેટી ભૂલી ગયા છો.”

“પણ એમાંના પૈસાના બસો અઢીસો રૂપીઆ થયા છે ?”
કિશોરલાલે આશ્ચર્ય પામતાં પૂછ્યું.

“ હા. અને બીજા છસે રૂપીઆ !”

“ તું મરફ્ટી કરે છે ?”

“ જરા ઉભા રહો એટલે તમારી ખાત્રી કરી આપું.”

કમળાએ પોતાની પેટી ઉઘાડી અંદરથી એક બે બેંકની ચાપડીઓ કાઢી લગભગ નવસે રૂપીઆ જેટલી રકમ કિશોરલાલને બતાવી.

“ હું ! ખરું કહે છે કે તું પાંચેરથી કાંઈ સારી રકમ ન હોતી લાવી.?” તેણે પૂછ્યું. “ ખરે ! નિત્યના એકેક પૈસાથી તો આટલી મોટી રકમ એકઠી નહિ જ થઈ શકી હોય !”

“ ના. પણ નિત્યના બે પૈસા અને વખતો વખતની નાની મોટી વધારાની રકમોના સંગ્રહનું આ ફળ છે. મને લાગે છે કે હવે તો આપણે છ એક મહિના બેંચી કાઢી શકીશું, કેમ, ખરું કેની ?” કમળાએ આંખોના મસ્તીખોર આગા કરી, હસી પડતાં કહ્યું.

“ ખરેખર ! આ સઘળું તારા ડહાપણનું અને શાલુપણનું પરિણામ છે ! કિશોરલાલે આભારની દૃષ્ટિથી તેની સામું જોઈ જવાબ દીધો.

કિશોરલાલવાળું કારખાનું વસંતઋતુમાં પાણું ઉઘડ્યું, કામ તાબું થઈ બરોબર ચાલવા લાગ્યું. અને તેનો પહેલાનો પગાર પાંચે તેને મળવો શરૂ થઈ ગયો. કમળાના સંગ્રહમાંથી ફક્ત ત્રીજા

ભાગની રકમજ ખર્ચાઈ હતી. અને હવે કિશોરલાલ પણ તેમાં વધારો કરવાને કમળા કરતાં કાંઈ ઓછો ઉત્સુક નહોતો.

આ પછી કેટલાંક વર્ષો વહી ગયાં છે. પેલી નાની સંગ્રહપેટી હજી પણ એની એ જગ્યાએ છે, અને હવે કમળા નિત્યના બે પૈસા લેવાને ચૂકતી નથી. ઉપરાંત કિશોરલાલ પણ પ્રતિ માસે તે સંગ્રહમાં પોતાના પગારમાંથી દસ રૂપીઆની રકમ ઉમેરતો રહે છે. તેથી કમળાને થોડા વખત થયેલાં બે બાલકો એક પુત્ર અને પુત્રીનાં ભવિષ્યનાં ખર્ચાં પણ તેમાંથી ધણી સારી રીતે નીકળી જશે, એમ આશા રાખી શકાય છે.

સોટી (લૉટરી) ની ટિકીટ.

જીગડું નહિ તો બીજું શું?!

યુવાન જગજીવન એક પ્રમાણિક અને હોંશિયાર કારોગર હતો અને પોતાની સ્ત્રી લક્ષ્મિતાની સાથે આનંદમાં જીવંત ગાળી કાઢતી તથા આડોશી-પાડોશીમાં સારા ગણાવું, એજ તેની આશા-ઓની પરિસીમા હતી. તેણે પોતાને સાડે એક નાનું ધર બંધાવ્યું હતું અને તેના ગોંડે ઉપર લાંબેલા રૂપીઆમાંથી પાંચસો રૂપીઆ આપવાના બાકી હતા, પણ આ રકમ જો તેની તનદુરસ્તી કાયમ રહે તો થોડાં વર્ષમાં આપી શકશે, એમ તે ધારતો હતો. તેણે પોતાની આવક જનવકનો બરાબર હિસાબ રાખ્યો હતો અને ઉપરનું દેવું વાળવાને કેટલો વખત જોઈશે તે નક્કી કરી, ખંતથી પોતાના કામમાં મગ્ન રહ્યો હતો.

એક સાંગે વાળ મોટ ઘેર આવ્યા તે વખત જગજીવન કાંઈ મોટા વિચારમાં હોય એમ લાગતું હતું. લલિતાએ તેના ચિંતાશીલ ચહેરાને જોઈ કારણ પૂછ્યું.

“કેમ આજ શું છે !” તે નમ્રતાથી બોલ્યા: “મેં તમને આવી ગંભીર ચિંતામાં લમણાં કદી દીધા નથી.”

“ના, ના. કાંઈ નહિ. કાંઈ બહુ વિચારતી વાત નથી.” જરા અચકાઈને બોલતાં તે યુવાને જવાબ દીધા: “હું એક મોટાની ટિકીટ લેવાનો ઇરાદો રાખું છું.”

લલિતા તરત કાંઈ બોલી નહિ અને નીચું જોતાં જોતાં ખાખામાં ઉંઘતા આગકેના સુંવાળા વાળ ઉપર લાચ ફેરવવા લાગી. પરંતુ તેના મોં ઉપર આવી ગયેલી જાયાંને લાંબે જાણે તે કાંઈ ઉડે વિચાર કરતી હોય એમ જણાતું હતું.

આખરે તેણે પોતાના પતિના મોં સામે અર્ધદષ્ટિ નાંખી, ખીતી હોય એમ જોઈ પૂછ્યું:—તેની કીમત શી બેસે છે ?”

“દસ રૂપિયા.” જગજીવને પોતાના મનમાં પણ અંશતઃ વિશ્વાસ બેસતો નહોતો છતાં બેદરકારી જણાવી ઉત્તર આપ્યો.

“અને તમે તે વેચાતી લેવાનો ઇરાદા કર્યો છે ?”

“હા. હું ઘણું છું કે એમાં કાંઈ ભરકત જેવું નથી. તારો શો અભિપ્રાય છે ?”

“જો તમે મારો મત પૂછતા હો તો હું કહું છું કે એ વેચાતી લેવામાં કાંઈ લાભ નથી.”

“પણ લાભ કેમ નથી ?”

તે પત્નીએ અચકાતાં અચકાતાં જવાબ દીધા:—“ઘણાં કારણોને લીધે—” પોતાના પતિને ગુસ્સે કરવા અને પોતાના કલ્પ

પ્રમાણે નહિ ચાહે એવા ફિકરથી એકદમ પોતાનાં કારણો બોલી ઉઠવા તે ખુશી નહોતી. “પહેલું તો એ કે બધી સોટીઓની રીત જ મને પસંદ નથી અને બીજું, તેના જોખમમાં ઉતરીને તેમાં ભરવા જેટલા પૈસા, આપની પાસે છે નહિ.”

“ પણ ઇનામો તરફ તો જો ! ” જગજીવને પોતાના ગજવામાંથી એક બહાર ખચર કહાડી કહ્યું:—“ આં પહેલું ઇનામ લાખ રૂપિયાનું છે, બીજું પચીસ હજારનું, ત્રીજું દસ હજારનું અને એ પ્રમાણે ઉતરતી રકમોનાં બીજાં ઇનામો બહુયે છે. મારા મનમાં કાંઈ એમ પ્રેરણા થઈ આવી છે કે મને મોટું ઇનામ મળશે ને મળશેજ ! અને પછી તું વિચાર કર કે આપણા ગિરેના રૂપિયા આપી દેતાં પણ કેટલી મોટી રકમ આપણી પાસે રહેશે? આપણે વધારે સુખશાંતિ બોગવી શકીશું અને વખતે હું મોંઢા પડ્યો તો પણ તારો ફિકર તો પછી મને રહે નહિ ને ? ”

તે યુવાન ઘણા ઉત્સાહ અને ખાત્રીથી બોલતો હતો. પરંતુ તેની પત્નીના ચહેરા ઉપર શોકની છાયા હતી.

“ મને લાગે છે કે, આપણને ઇનામ મળવાનો સંભવ બહુ ઓછો છે.” તેણે જગજીવન પાસેથી બહાર ખચર લઈ જોતાં જોતાં કહ્યું:—અહીં તો હજારો ટિકીટો વેચાવાની છે.” પોતાનું આગક તે બહારખચર ખેંચી લેવા પ્રયત્નો કરતું હતું—તેને શાન્ત કરી, તેણે બહારખચર આઘી મૂકી. અને બોલી પૈસા જવાનું જોખમ મહોટું છે.

“ ભલે ત્યારે જોખમ તો જોખમ ! મારો વિચાર તો એક ટિકીટ ખરીદવાનો થાય છે.” જગજીવને પાછી તે બહારખચરનાં મોટાં ઇનામો ઉપર એકવાર દષ્ટિ નાખી કહ્યું:—“ જોને ! પેલા હુરિશંકને ગમે વર્ષે પાંચ હજાર રૂપિયાનું ઇનામ મળ્યું હતું.”

સલિતાએ પહેલાં કરતાં વધારે ઝડપથી ઉતાર દીધો:—“હા, મને તે ખબર છે અને પૈસાનું શું થયું તે તમે જાણો છો ને? તેણે તે બધો પૈસો એશિઆરામમાં ઉડાવી દીધો. ખરેખર, પ્રમાણિકપણાથી ઉત્પન્ન કરાયેલા પૈસા સિવાયનો બીજો બધા પ્રકારનો પૈસો આપણા મુખમાં કાંઈ પણ વધારો કરી શકતો નથી અને તેથી નકામો છે; એટલું જ નહિ પરંતુ દુઃખરૂપ છે. ”

“ પ્રમાણિકપણાથી ?” તે યુવાને પુછ્યું.—” સોટીમાંથી એકાદ ઈનામ આપણને મળે તો તે અપ્રમાણિક રીતે મેળવ્યું કહેવાય ?”

“હા, ધારું છું કે તેમજ કહેવાય.” તેની પત્નિએ નરમાશયી પરંતુ ખાત્રી ભરેલી રીતે જવાબ દીધો. “નશીબ ઉપર આધાર રાખતી શબ્દળી વસ્તુઓ, જે એવા પૈસા મળવા ઉપર આધાર રાખે છે. તે બધી અપ્રમાણિકિ છે. તમને લાખ રૂપીઆનું ઈનામ મળે તો તમે નવહજાર નવસો અને નવ્વાણું માણસોને તેમના ઠરેકના દશ દશ રૂપીઆ લુટ્યા અથવા તો કાંઈ પણ બદલો આપ્યા સિવાય લાંબ લીધા ! તેમાં શું ખોટું છે? આથી સોટી એક પ્રકારનું જીગડું નહિ તો બીજું શું ?”

“ ના, ના. ના તું તો બહુ ઉડી ઉતરે છે. જમજીવન બોલી ઉઠ્યો. “ આખી દુનિયાથી તું આ વાતમાં જૂઠું જ માનતી લાગે છે !”

“ કદાચ તેમ પણ હોય. પરંતુ મને તો ખરેખર તે તેમ જ લાગે છે. અને ઘણા માણસો મારા જેવું ધારતા પણ હશે.

હાલિતા ખેલી ઉઠી. “ જે છનામ તમને મળે તે ખીજા ધણાનું જાય છે; અને કદાચ એમ પણ અને કે તમારા કરતાં વધારે ખરાબ સ્થિતિવાળાઓનેય એવું નુકસાન થાય. મારે મત તો એ છે જે હું તો ટિકિટ ન લઉં. આપણા પ્રામાણિક ઉદ્યોગની કમાણી ઉપર રહીશું તો આપણે વધારે સુખી થઈશું એ નક્કી છે, ખોટી રીતે મળેલો પૈસો પોતાની સાથે દુખ: અને કલેશ લેતો આવે છે. ”

જગજીવનની ખાત્રી ઓછી થતી હતી, પોતાની પત્નીનાં કારણોને દેખીને જવાબ તેને જડતો નહોતો, અને ખરેખર પોતાના અંતઃકરણથી પણ તે કાંઈ ઉત્તર દઈ શકે તેમ નહિ હોવાથી તે ધાત તેણે પડતી મૂકી પણ તે યુવાન પોતાના હૃદયમાંથી તે લોટરીની મોહિનીને ખસેડી શકતો નહોતો. ખીજો આખો દિવસ તેનું મગજ “છનામો”થી ભરપૂર હતું, અને કામ કરતે કરતે પણ “લાખ રૂપીઆ, પચીસ હજાર વગેરે”નું મનમાં રટણ કર્યા કરતો હતો.

ખીજે દિવસે રાત્ર જ્યારે તે ઘેર ગયો ત્યારે પોતાની જાતને જે ફિકર ચિંતામાં નાંખી હતી તેનું ને તેનું જ તે મનન કરવા લાગ્યો. આથી તેના મન ઉપર એટલી બધી અસર પડે કે જ્યારે સોટીનો વિચાર કરતો તે તે વખતે તે સોના તથા રૂપાના ઢગલા સિવાય ખીજું કાંઈ જોઈ શકતો નહોતો. હુંકામાં આખરે જગજીવને એક ટિકિટ ખરીદવાનું નક્કી કર્યું, અને ગીરો વાળવાને એકઠા કરેલા સાઠ રૂપીઆ જે પેટીમાં રાખવામાં આવ્યા હતા તેની પાસે ગયો. તાળાનો કપરો-કડક-તીક્ષ્ણ અવાજ થયો.

અને તે પેટીનું ઢાંકણું ઉઘાડતાં ગભરાયો. તેણે જાણિતઃ સામું જોયું અને તેનો અંદરો ચિંતાશીલ જણાયો.

“ મને ખાત્રી છે કે મને એક ઇનામ તો મળે; ” તેણે પોતાનું શીકું લાગતું મેલું મલકાવવાને પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું.

તેણે દશ રૂપીઆનું નોટ પેટીમાંથી લઈ પોતાના ગજવામાં મૂક્યું; તેની પત્નિ કાંઈ બોલી નહિ. પોતાનો શોક સંતાડવાને તે પોતાના બાગકને રમાડતી હતી કારણ કે આ બાગત વધારે બોલવા અથવા કલેશ કરવા તે રાજી નહોતી. તેણે પોતાના પૈસા એકઠા થતા જોયા હતા અને તે તથા તેનો પતિ આ સુંદર ઘર તેના ઉપરનું ગીરો ઉઠી જઈ પોતાનું થાય તે દિવસની આનંદથી રાહ જોયાં કરતાં હતાં; પણ બ્યારે તેણે પોતાના નાના સંગ્રહમાંથી દશ રૂપીઆ જતાં જોયા ત્યારે તેને કોઈ પણ મોટા દુઃખનું અનિષ્ટ સૂચન થતું હોય એમ લાગ્યું. ફરીથી પોતાના પતિના આ પગલા વિરૂદ્ધ તે બોલત. પરંતુ તે વિષયમાં એ ઘણા જ લુબ્ધ થઈ ગયેલો છે એમ જોવાથી, તેણે તે વાત ભાવિના લાથમાં રહેવા દીધી.

જગજીવનને ટિકીટ વેચાતી લીધાને એક અઠવાડીક થઈ ગયું હતું; પરંતુ તેટલા વખતમાં પણ તે યુવાનને એક ઘડીનું પણ ખર્ચ સુખ મળ્યું નહોતું. તે આશા અને ધાર્સ્તી વચ્ચે ઝાંકાં ખાતો હતો અને તેના મનની સઘળી શાન્તિ ગઈ હતી.

આખરે સોટીનું પરિણામ જણાવવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. જગજીવન સોટીની ઓફિસમાં ગયો તે વખત ખબર પડી કે પરિણામ અભાર પડ્યું હતું અને ઇનામોનું લીસ્ટ બીંત ઉપર

ચોટયું હતું. તેણે ખીજ્જાઓ પોતાનો ચહેરો ન જોઈ શકે એવી રીતે ઉભા રહી આખું લીસ્ટ વાંચી કાઢ્યું. ફરી ફરીને જોયું પરંતુ પોતાની ટિકીટવાળો નંબર જણાયો નહિ!—તે તે તેમાં નહોતો. આથી તે ઓશીસમાંથી ખરેખરો દુઃખી થઈને ઘેર પાછો ગયો. જે દશ રૂપીઆ તેણે ખોયા હતા, તે અચાવતાં ખરા પરસેવાની મહેનતનો એક આખો મહીનો લાગેલો હતો તેથી તેની ખાટ તેને ઘણી સખત લાગી.

ત્યારે રાતે ઘેર ગયો ત્યારે તેણે પોતાની પત્નીને તે નુકશાનની વાત કરી; પરંતુ તેણે તેનો જરા પણ વાંક કહ્યો નહિ. તેણે માત્ર તેને કહ્યું કે, “આ મળેલી શીખામણ મોઢી છે, પરંતુ આખી જીંદગી સુધી નહિ ભૂલાય એવી છે.”

પણ તેથી જગજીવન સંતોષ પામ્યો નહિ તે પોતાના નુકસાનનું લુપ્તવાતા ગુસ્સાથી મનન કર્યા કરતો અને આખરે તેના મનમાં વિચારો આવવા મંડ્યા કે ખીજ્જાઓની જેમ પોતાને પણ એકાદ સાઈં ઇનામ મળવાનો સંભવ છે. હવે તેને એમ થવા માંડ્યું કે, મેં સોટીમાં ભરેલા દશ રૂપીઆ પાછા મળે, તો હવે કદી પણ સોટીની ટિકીટ લઉં નહિ. આવી રીતે વિચારમાં ને વિચારમાં રહેવાથી પોતાને થયેલું નુકશાન તે ખમી શક્યો નહિ. તે ફરીથી એક વાર પ્રયત્ન કરવાનું ધારવા લાગ્યો અને આખરે તેણે તેમ કર્યું ત્યારે તે જાણ્યો. પરંતુ આ વખતે તેણે ટિકીટ લોધી તે વાત તેણે કમગાથી જાની રાખી. પરિણામ તો એનું એ આવ્યું અને પોતાની ટિકીટ ઉપર ફરીથી જીત્ય આવ્યું!

‘વીસ રૂપીઆ ખોયા!’ એ ભયંકર વાક્ય તે યુવાન કારીગરના મગજને ધુમાડવા લાગ્યું નહીં મારે ઇનામ તો મેળવ્યું

જ. મને થએલું તુકસાન વળી રહે એટલે બસ; એકવાર ફરી ટિકીટ લઇ નશીબ અજમાવી જોવું અને તે પછી કંઈ પણ હું ટિકિટ લેવાનો નથી.

“હાર્યો જુગારી બમણું રમે !” એ કહેવત પ્રમાણે પોતાની નાની પુછમાંથી તેણે બીજા રૂપીઆ જાનામાના લીધા. ફરીથી ટિકીટ ખરીદી અને પાછું શત્રુ આવ્યું. આશરે ત્રણેક મહિનાનું છેડે બધી પુછ ખલાસ થઈ ગઈ. જગજીવનના મજવામાં છેલ્લી ટિકીટ રહી હતી. આ ટિકીટ ઉપર કાંઈક ધનામ પણ આવે—ખોયા એટલા રૂપીઆ પણ મળે. એવી પ્રાર્થનાઓ મુશ્વરને તે ફેટલા ભાવથી કરતો હતો? તે ચિંતાશીલ અને દુઃખી થયો હતો. પરંતુ તેની ગરીબ, માયાળુ, વિશ્વાસ રાખતી પત્નિ તો માત્ર એટલું જ ધારતી કે ફરી રૂપીઆ ખોયાને લીધે તે ફિકર કર્યાં કરતો હતો જ્યારે તે તેને ચિંતા છોડી ફેવા થાણું કરતી ત્યારે તે હસતો અને વાતને નજીવી મળી કાઢતો.

જગજીવનની છેલ્લી ટિકિટવાળી સોટીનું પરિણામ જાણવાનું હતું, તેને આગલે દિવસે લલિતાએ તેને કહ્યું—“શેઠને મુનિમ આજ આવ્યો હતો. તેને મેં કહ્યું છે કે તમને કાલ રૂપીઆ આપી જશે.”

“હા, ઠીક કર્યું” જગજીવને મલમલે અવાજે કિતર દીધો.
“હા, હું એને કાલ આપી આવીશ.”

તે યુવાન પોતાની સોટીની ટિકિટનું અને તેના ઉપર આવવાનું ધનામનું સ્મરણ કરતો હતો આ તેનો છેલ્લો પ્રયત્ન હતો અને ‘આ વખત તો ધનામ મળ્યા વિના રહેવાનું જ નથી.’ એમ તે ધારતો હતો.

પ્રીત્તે દિવસ પણ આવ્યો અને ત્યારે જગજીવન રાતે ઘેર આવ્યો ત્યારે તેની પાસે એક પાઈ પણ રહી નહોતી ! તેનાં સવળાં સુવર્ણ સ્વપ્નાં, તેને અંધકાર તથા નિરાશા અને દુઃખમાં ફાળાવી દઈ ઉડી મયાં હતાં !

“ કેમ પછી શેડને ત્યાં ફાળાવી ભરી આવ્યા ?” લાલિતાએ પૂછ્યું.

જગજીવને લાથ ઉપર માથું મુકીને ડસકાં ભરવા માંડ્યાં. તેની પત્નીએ ગભરાઈને એકદમ પોતાના પતિની પાસે જઈ તેના ખભા ઉપર લાથ નાંખી માથા ભરેલી રાતે પૂછ્યું:—“મારા સમ મને કહો તો ખરા કે શું થયું છે ?”

તે યુવાને ક્ષીણ થઈ ગયેલા તથા ઉતરી ગયેલા ચહેરાથી તેના સામું જોયું. તેના હોઠ ઉપરથી કોલી જતું રત્ન હતું અને અત્યુ પામેલા મનુષ્યના મોં જેવી તેની મુખપ્રકૃતિ થયેલી હતી.

“ આ શું ?—એટલું બધું શું છે ?” તેની પત્નિ બોલી ઉઠી.

તેણે ઉત્તર દીધો: “ જો આપણી પેટી—આપણા નાના ખજાનામાં તો જો ?” કમળા ઉઠીને તે લેવા ગઈ અને આવી ત્યારે તેના લાથમાં એક ખાલી પેટી હતી.

“ ચોરી થઈ ?” તે બોલી ઉઠી. તેના પગ એટલા ધ્રુજવા લાગ્યા કે તેને જમીન ઉપર ખેંચી જવાની ફરજ પડી.

“ હા, બહારી !” તેના પતિએ જવાબ દીધો. “મેં ચોરી કરી છે.”

તે ગભરાયેલાં પત્ની જગજીવનના મોં સામું વિચારશક્ત્ય અહોરે જોવા લાગી. પ્રથમ તે આનું કારણ એકાએક સમજી શકી

નહિ. પરંતુ ધીમે ધીમે તેને પોતાના પતિની કેટલાંક અવાર્ગવર્ણી બદલાયેલી રીતલાત્રાનું સ્મરણ થવા લાગ્યું; ઉંઘમાં પણ સોટીઓ અને ટિકીટો, ઈન્દ્રિયો અને સ્વપ્નો વચ્ચે વિશે બગડવા કરતો હતો. તે તેને સાંભરવણી ખરી વાત આખરે તેની નજર આગળ તરવા લાગી.

“એ બધું મેં જ કર્યું છે.” જગજીવને બચારે બાણ્ય કે પોતાની પત્નીને બધી વાતની ખબર પડી છે ત્યારે તેણે કહ્યું. “બધું બધું સોટીની લ્હાયમાં જ ગળી ગયું છે ! લાલચરપી ફેરવે મને ભુલાવ્યો. તેણે પોતાના હૃદયમાં સોનું રાખી મને કાંઈ આપ્યું નહિ એટલું જ નહિ પણ મારું હતું તે પણ તેણે છીનાવી લીધું ! હવે તું મને કાંઈ કહીશ નહિ ! તને ખબર નથી કે મને શી શી વેદનાઓ થાય છે, અને હાલ મારું હૃદય કેટલું દુઝખી નિરાશ છે તે પણ તું બાણતી નથી. ઓ મારી બહાલી ! ઇશ્વરે-ચાચી મેં તારું કહ્યું, સાંભળ્યું હોત તો—!

“હરો !” તે માયાળુ પત્ની તેના ગરમ કપાળ ઉપર હાથ ફેરવતાં બોલી—“જે થઈ ગયું તેની ચિંતા કરવી ન જોઈએ. આપણી ખરા પરસેવણી કમાણી આવી રીતે નાશ પામી એ સારું તો નથી, પણ ભાવિએ કદાચ આપણને તેટલું નુકસાન કરીને કેઈ ઘણાજ મોટા લયમાંથી ઉઘાર્યા હશે. મારા બહાલ ! હિંમત રાખો થોડા વખતમાં તો તે આપણે ભૂલી જઈશું.”

“પણ શો ગીરો બંધ કરશે અને આપણે શરૂ વિનાશ થઈશું.” તે યુવાન પતિએ ભણેતુટે અવાજે કહ્યું.

“ના, ના; ફિકર ન કરશો, વ્હાલા! હું એમને મળીશ.”
કમળાએ જવાબ દીધો. “એ વિષે જરા પણ ધાસ્તી રાખવા
જોઈ ન રહે તેમ કરીશ.”

તેજ વખતે બાળક જાગી ઉઠ્યું, અને તેની માયાળુ માતા
તેની સારવાર કરવામાં રોકાઈ, બીજે દિવસ બપોરે કમળાએ ત્રીસ
રૂપીઆ પહોંચ્યાની રોડની સહીની પહોંચ પોતાના પતિના હાથમાં
મૂકી.

“હપતો આપી દીધો:” તે બોલી, “અને હવે આપણે મધ
ગુજરી વિસારી દઈ, ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણો.”

“પણ તે કેવી રીતે-આ રૂપીઆ કેવી રીતે ભરાયા?”
જમણવને પહેલાં પહોંચ ઉપર અને પછી પોતાની પત્ની તરફ
નજર ફેરવતાં પૂછ્યું.

“મમે તેવી રીતે-તમારી મેજ ફિકર ના રાખ્યોને.”

“પરંતુ મારે ફિકર સખવી જ જાઈએ. માટે મને કહે.”

“હીક ત્યારે હ્યો, કહું છું. મેં મારાં કાંઈ વેચ્યાં.”

“અરે! એ શું કયું! કાંઈ વિના ચાલશે?”

“હા. કારણ કે હું તે મમે ત્યારે ફરીથી વેચાતાં કાંઈ
સકાશ.”

“કેવી રીતે-તે માણસ પાછાં નહિ વેચે તો?”

“પરંતુ મારા વ્હાલા! આપણે જ્યાં સુધી તે લેવાને
શક્તિવાન થયા નથી ત્યાં સુધી મારે તો જોઈતાં નથી, તેની મારે
જરૂર નથી. તમારે મને કપકા દેવા યોગ્ય નથી. જ્યાં સુધી
આપણે અડચણ હોરાનગતિ ભોગવીએ, ત્યાં સુધી મને

તે પહેરવાથી જરા પણ સતોષને કાંઈ પણ સુખ થવાનું નથી.”

જમણવને પોતાની પત્નીને જાતી સરસી ચાંચી અને તેનાથી પણ જરા સંભળાય એવી રીતે હૃદયને પ્રાર્થના કરી. તેમાં આવક ભૂલ ફરીથી ન થાય અને નહિ ચાર્ય એવાં નિશ્ચયનાં મુળ જાળાતાં હતાં.

જે વર્ષ વહી ગયાં છે. જમણવને પોતાના કામમાંથી એક પણ દિવસ ખોલો નહોતો. તે ખરેખર નિશ્ચય અને દૃઢતાથી કામ કર્યે જતો હતો અને તેથી શુભ પરિણામની ખાત્રી હતી.

તે એક શનિવારની સાંજે મોડા ઘેર આવ્યો અને વાળ ક્યાં પછી જમણમાંથી એક કાચળ કાટીને કમળાના હાથમાં મૂક્યો.

“જે આપણું ગૌરામન.” તેણે પોતાનો અંદરો હૃદયથી પ્રશ્નલિપ્ત થતાં કહ્યું:—“એની પામએ પાઈ આપી દીધી. હવે આ જર આપણું પોતાનું છે. મેં તેને માટે ખરા પરસેવના પૈસા આપ્યા છે, તેથી હું ખરેખરો ખુશી થયો.”

સહિતા પોતાના પતિની પાસે ગાફી ઉપર બેઠી અને પોતાનું માથું તેના ખખા ઉપર ટેકાવી મનમાં ગણગણી:—“કેવો ખૂશીનો વખત? હૃદયને કેટલો આભાર માનવો?”

“ખરેખર, આ સાચા સુખની ઘડી છે.” તે યુવાન બોલ્યો:—‘તને સાંભરે છે, બ્હાલી! જે વર્ષ ઉપરનો દિવસીરીનો દિવસ તને સાંભરે છે?’

તે પત્નીના શરીરમાં કમકમાટી થઈ, પરંતુ તે કાંઈ બોલી મળી નહિ.

તેના પતિએ કહ્યું:-હું કદાચ એ ભયંકર વાપત ભુલવાનો નથી; અરે! હજી પણ હજારે મનુષ્યોને આડે મારે લલચાવી જનાર એ રાક્ષસીના કંદમાં હું જે વાપત રહ્યો હતો તે સાંભરીને મને તો કમકમાટી છુટે છે !”

“ પણ તેની સર્વ ધાસ્તી આ સુખી પગમાં ભુલાઈ ગઈ છે.” લલિતાએ મોં મલકાવી કહ્યું.

“ તેની બાતિ મને તો જતી રહે-ભુલાઈ જાય.” જગજીવન બોલ્યો, “ પરંતુ તેનો મજેલો અનુભવ કદાં પણ વિસરવાનો નથી. તે દુષ્ટ રાક્ષસી સોડીને એક અધારી બાળુ પણ છે ! આ બાળુ બીજાઓથી જ્યાં સુધી અનુભવ ન મળે ત્યાં સુધી જેવો શકાતી નથી.

“ અને તેની બાળુઓ જ્યાં અધારી નથી ?” તે પત્નીએ નમ્રતાથી પૂછ્યું. “ જો તેની આસપાસ ચળકાટ છે તો તે ઝાંઝવાના પાણી જેવો છે, જેથી લૂલા પડેલા મુસાફરને ભય અને દુઃખમાંજ દોરાવાનો સંભવ છે. ”

“ તું ખડું કહે છે. બહાલી ! તું સાચું કહે છે. તું પહેલેથી તેમજ કહેતી હતી.” તેણે પોતાની પત્નીને પ્રેમભર્યો મુખે કહ્યું:- “ પતિઓ પોતાની સુઝ અને પ્રેમાળ પત્નીઓનું કહ્યું વધારે માનતા થાય, તો હાલ છે તેના કરતાં દુનિયાનું દુઃખ જરૂર ઓછું થવાનું એમાં કોઈ સંશય નથી.”

જ્ઞાનકંડો મહારાજ કુમાર.

(૧)

શ્યામસુન્દર ટાગોર મહારાજ ટાગોરનો બીજો પુત્ર હતો. તે બ્રાહ્મ સમાજમાં લાલ્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ એક ગરીબ ધર્મ પ્રચારકની પુત્રીની સાથે લેણે લમ પણ કર્યું! મહારાજ ટાગોરે લેને લખી મોકલ્યું કે “ત્હારી મરજીમાં આવે ત્યાં રહે ને તારી ઈચ્છામાં આવે તેમ ચાલ; હવે તારે મ્હારે કાંઈ લેવા દેવા કે કોઈપણ જાતનો સંબંધ નથી. તું જ્યારથી ધર્મબ્રજ થયો ત્યારથી મ્હેં તો તારું ‘સ્નાન’જ કરેલું છે.” પરિણામ એ આવ્યું કે:—શ્યામસુન્દર ટાગોરે પત્ની સાથે કલકત્તામાં રહેવા માંડ્યું.

આ યુગલનો એકનો એક પુત્ર કુમાર સાત આઠ વર્ષનો હતો તેવામાં શ્યામસુન્દરને તાવ લાગુ પડ્યો; ધીમે ધીમે તે એવો તો માંદો થઈ ગયો કે કુમારને તેને મોસાજ મોકલી દેવામાં આવ્યો. જ્યાં તે કેટલોક વખત રહ્યો. જ્યારે તેને પાછો ઘેર આણ્યો ત્યારે પોતાની માતાને કાળું વસ્ત્ર પહેરતી, સુકાઈ ગયેલી, અને ગમગીન રહેવાણી જોઈ.

“મધુરી!” શ્યામસુન્દર પોતાની પત્ની સરલાદેવીને હમ્મેશાં ‘મધુરી’ કહીને બોલાવતો હતો, જે ઉપરથી કુમાર પણ લેનું એ નામ જ દેતો: “મધુરી! પિતાજીને હવે કીક છે? એમની તબિયત તો સારી છે ને?”

“હા, મહારા પ્હાલા ! એમને સાડે છે, પાણું સાડે છે. પણ હવે આપણુ એને ખીણું કાઢી રલું નથી, હોં. ખીણું કાઢી જ રલું નથી.”

કુમાર બાગક હતો; તો પણ તહેને ધીમે ધીમે સમજણ પડી કે હવે પિતાજી પાછા આવવાના નથી.

(૨)

એક દિવસે મહારાજા ડાંગોરનો દિવાન કાઢીચરણ સરલા-દેવીને મળવા આવ્યો. કુમારને તે ડાંગોરનગર લઈ જવા આવ્યો હતો.

“સરલાદેવી ! મહારે તમને જણાવવું પડે છે,—જેને માટે હું ઘણો જ દિલગીર છું—કે મહારાજા સાહેબને ત્હમરી તરફ બહુ પ્રીતિલાવ નથી. ત્હમની મરજી એમ ને કે પોતાના પૌત્રને ડાંગોરનગરમાં પોતાની પાસે રાખવો. એમના અંગતાર્થી થોડે દૂર એક મજેનું નાનું સરખું મકાન છે, તે ત્હમારા રહેઠાણને માટે ત્હમને આપવામાં આવશે; ત્હમારા અર્ચખૂટણને માટે પણ તેઓ સાહેબ સારી રકમ આપવાનું જણાવે છે. ત્હમની એક ખાસ સરત એટલી છે કે ત્હમારા પુત્રને ત્હમારે ત્યાં આવવા જવાની તો તેઓ રજા આપશે પરંતુ ત્હમારે કદી પણ મહારાજા સાહેબને અંગતે આવવું નહિં. હું નથી ધારતો કે ત્હમને આ સરતો બહુ ભારે થઈ પડે.”

“મહારા પ્રિય પતિને ડાંગોરનગરમાં રહેવાનું ઘણું પસંદ હતું; અને તેથી મહારા બાલક પુત્રને પણ ત્યાં રહેવાનું બનતું હોય તો હું કાંઈ પણ અંગત કારણને લીધે ત્હેમાં વિશેષ નાંખવા ખુશી

નથી. મહારાથી એને દરરોજ મળી શકાતું હશે તો પછી મહેને ખીણ કાંઈની જરૂર નથી.”

એવામાં કુમાર ઘરમાં આવ્યો અને આવતાં વાંત પોતાની મા તરફ દોરી જઈ તહેને બેટી પડ્યો.

“ આપણો ન્હાનકંડો મહારાજકુમાર તે આ કે ? ”

(૩)

દિવાન ગયા પછી સરભાદેવીએ કુમારને એક વાણી નવાઈ જેવી વાત કહી. ” કુમારનો દાદો ટાગોરનગરનો મહારાજ ટાગોર, જે આખા અંગાળાનાં સઘળાં શ્રીમાન્ ટાગોર કુટુંબોમાં પણ મુખ્ય ગણાતો હતો, તે હતો; અને તહેના પછી તહેનો મહેંડો પુત્ર શશિશેખર જે થોડા ઉપરથી પડી થોડા વખત ઉપર મૃત્યુ પામ્યો, તે જવતો હોત તો મહારાજ તે થાત; અને તહેના પછી જે કુમારનો બાપ હયાત હોત તો તે થાત. પણ તે બંને ગુજરી ગયેલા હોવાથી, મહારાજ ટાગોરના મૃત્યુ પછી કુમાર મહારાજ થવાનો; અને હાલનો તહેનો ખિતાબ મહારાજ કુમાર હતો.

ન્હાનકંડો મહારાજ કુમાર બીજે દિવસ સહવારમાં પોતાનો વૃદ્ધ મિત્ર મધુરામ, જે કુમારના રહેવાના માળામાં નીચે આટલા ઉપર ગાંધીવાદાની પરચુરણ દુકાન માંડતો હતો, તહેને મળવા ગયો.

“ સાહેબજી, કુમાર ! તબિયત કેમ છે ? ”

“ બણી સારી; સાહેબજી ! તમારે શરીરે પણ કીક છે ને?—કહો મધુબાબુ, કાલે આપણે શી વાત કરી’તી તે યાદ છે?”

“ હું, કાલે?—મહેને લાગે છે કે આપણે રાજ્ય રજવાડા વિશે વાત કરતા’તા; કેમ ખરું કેની કુમાર ! ”

“ હા. એજ. ત્હમે કહેતા’ તા કે મ્હોટો ગમે ત્હેવો ‘ધનંતર
ખડેળવ’ રાજા મહારાજા હોય તો ત્હેને પણ ત્હમે દુકાનમાં પેસવા
દે નહિ.”

“ હા, હા. કુમાર ! હું તો હજી પણ કહું છું. ગમે ત્હેવો
મહારાજા હોયની, મહારી દુકાનની અંદર આવે ન્તે !—પછી હું
છું ને એ છે; દેખાડી આપું દેખાડી !”

“ મધુબાણ, ત્હમને ખબર છે, એક મહારાજા દુકાનની
અંદર આવી ત્હમરી મગફળીઓની ગુણ ઉપર બેઠો છે તે ?”

“ હેં, શું લવે છે ?”

“ હા, હા. એક મહારાજા. હું મહારાજા છું કે હવે પછી
થવાનો છું. ”

“ માથું બાથું દુખે છે કે ચિત્તભ્રમ થયો છે ?—તબિયત
કેમ છે ?”

“ મઝેની. હું કહું છું તે ખરુંજ છે. ”

“ મ્હને લાગે છે કે આપણા બેમાંથી એકનું મગજ ઠેકાણે
નથી. ”

“ ના, ના. એમ કાંઈ નથી ટાગોરનગરથી અમારો દિવાન
આવ્યો, તે કહેતો’તો. મહારા દાદાએ એને મોકલ્યો છે. ”

“ વળી ત્હારો દાદો કાણ છે ?”

“ ત્હમને ખબર નથી ?—મહારાજા ટાગોર. ”

“ પણ કુમાર, તેથી ત્હને શું લાલ ? ત્હારું નામ કાંઈ
અદ્વાવાનું હતું ?”

“ દિવાન કહેતો’તો કે હું મહારાજાકુમાર છું. ”

“ દિવાન હેં ! ત્હને મહારાજાકુમાર કહેતો’તો ?”

“ હા. હા, મહેને જોયો કે તરત એણે કહ્યું: ‘આપણો ન્હા-
નકડો મહારાજકુમાર તે આ કે ?’ ”

“ ભલા જાગવાન ! હેં કુમાર ! તું વળી મોટો મહારાજ ? ”

(૪)

કુમારે કાલીચરણને પુછ્યું: “ દિવાન ! મહારાજ એટલે
શું તે મહેને ખબર નથી.”

“ ત્હમે નથી જાણતા ? ”

“ ના. મહારા દાદા મહારાજ શી રીતે થયા તે મહેને કહેશે ? ”

“ મહારાજની પદવી ખેલો ત્હમારા કુટુંબમાં દોઢસો વર્ષ
ઉપર મળી હતી.”

“ હેં ત્હને તો બહુ વખત થઈ ગયો ! મહારાજની પદવી
મને પછી તે શું કરતા હશે ? ”

“ કેટલાક મહારાજ બહાદુર હોય છે, વિદ્વાન હોય છે,—”

“ એમ કે ? ત્યારે પિતાજી તો બહુ બહાદુર હતા એક
દિવસ ત્હેમણે બે ઘોડા બગી લઈ ન્હાશી જતાંતા તે ઘણી મહે-
નતે અટકાવી, અંદર બે ત્રણ છોકરાં બેઠાં હતાં ત્હેમનો જીવ
બચાવ્યો તો, એમ આ માળામાં બધા વાતો કરે છે. અને મધુરી
કહે છે કે એ બહુ વિદ્વાન હતા એટલુંજ નહિં પણ સરસ સરસ
કવિતાયે બનાવતા.”

“ ઘણા મહારાજ પૈસાવાળા હોય છે—”

“ હેં ! ત્યારે તો બહું સાઈ, મહારી પાસે ઘણા પૈસો હોત
તો કેવી મઝા પડત ? ”

“ મધુરી કહે છે કે પૈસો હોય તો ઘણાં સારાં કામ થઈ
શકે. જો હું પૈસાદાર હોત ને તો મધુરીને જાત જાતની સારી

સારી ચીજને લઈ આપત; અને વળી શંભુને...શંભુ ચોપડીઓ વેચે છે, બહુ મજાનો છોકરો છે. મ્હારે ને એને તો ઘણા-ઘણા લાંબા વખતથી લાઈબંધી છે.”

“એમ કે?—પણ ત્હમે પૈસાદાર હોત તો એને શું કરત?”

“મંગાથી એને છૂટા કરત”

“મંગા કાણ છે?”

“મંગળ શંભુનો લાગિયો છે; પણ ચોખ્ખો નથી.”

“હું ચોખ્ખો નથી?”

“ના. એ પૈસા ખાઈ જાય છે ને તેથી શંભુ એવો તો ચ્હીડાય છે!—હું લઈ! ત્હમે આખો ફહાડો ચોપડીઓ વેચવાને બધા શહેરમાં ટાંટિયાતોડ કરો ને ત્હમારો લાગિયો ત્હમાંથી તફડાવી જાય તો ત્હમે પણ ના ચ્હીડાઓ?”

“અલખત, મ્હને પણ ગુસ્સો આવે પણ ત્હમે ત્હમારે પોતાને માટે શું લો જો ત્હમે પસાદાર હો તો?”

“બધું ધણુયે! પણ હું પ્હેલ જ્હેલો કુલમણીને થોડા પૈસા આપું.”

“કુલમણી કાણ છે?”

“મ્હારી ખાસ દોસ્તાર છે. એને બિચારીને સાત છોકરાં છે ને એનો વર માંદો રૂહે છે તેથી એ બધાં બહુ ખરાબ હાલતમાં છે.”

“આવો વિચિત્ર બુદ્ધિશાળી છોકરો મ્હેં કદિ પણ જોયો ન્હોતો. સરલાદેવી! ધણું સારું થયું કે ત્હમે આવી પ્હોચ્યાં. હું ટાંગોરનગરથી નીકળ્યો ત્યારે મહારાજા બહાદુરે મ્હને ફરમાવ્યું હતું કે: ‘મ્હારા પૌત્રના મન ઉપર એટલું ઠસાવવાનું જરૂરનું છે કે એને હવે કોઈપણ ચીજ જોઈશે તે મળી શકશે.’”

(૫)

અને આથી, આપણે નહાનકડો મહારાજકુમાર પોતાના આપદાઓના રહેણાણ તરફ જવાને નીકળ્યો તે ખેલાં કુલમણી અને શંભુને હવેથી પૈસાની તંગી કે મુસીબત ન પડે એટલું આપી શક્યો.

આગગાડી ઉપડતી હતી એવામાં શ્વાસલયોં શંભુ દોડતો દોડતો સ્ટેશન ઉપર આવી પહોંચ્યો: “ કુમાર, ત્હને મળવા હું માંડ માંડ આવી શક્યો છું, હોં ! લે આ લાલ રમાલ-પેસો મહારાવાળો, ત્હારા દાદાને ત્યાં પહોંચી ત્યારે હાથમાં રાખજે કે એ બધાંયે પણ જાણે ! અથા, આ તો વંટ થણ વાળ્યો !—ફીક ત્યારે, સાહેબજી. કુમાર.” ત્હેણે સરલાદેવી તરફ જોઈને પ્રણામ કર્યાં: “ દેવી ! આવજો, હોં ! ”

“ હા. શંભુ આવજે; કાગળપત્ર લખજે; મધુબાણ, કુલમણીના, ત્હારા,—બધાના સમાચાર લખજે.” સરલાદેવીએ કહ્યું, અને ગાડી ચાલવા માંડી.

શંભુ સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ ઉપર આગળ આગળ દોડ્યો પણ એટલામાં તો ગાડી ત્હેની આગળ નીકળી ચાલતી થઈ. પરન્તુ એક બાલકતા ભયોં, મધુરો સ્વર ત્હેને કાને પડ્યો જેતો હતો: “ શંભુ ! આવજો—આવજો હોં ! ”

કુમારે ટાગોરનગરમાંની ખેલી રાત પોતાની મા સાથે ગાળી. “ દિવાનજી ! મહારાજને એટલું કહેશો કે મ્હારે એ પૈસા નહિં જોઈએ.”

“ પૈસા ?—સરલાદેવી ! મહારાજ સાહેબ આપને જે સાલિયાણું આપવા માગે છે તે ? ”

“ હા. કારણ જો હું એ લઉં તો પછી મહારા મનમાં એમ જ થયાં કરશે કે મહેં છોકરાને વેચ્યો છે. હું મહારાજની માગણી પ્રમાણે એને સોંપું છું, ત્હેનું કારણ તો એટલું કે એના લલ્લાને ખાતર મહારે મહારી સ્વાર્થી લાગણીઓ દાખી જેવી જોઈએ. અને વળી એના પિતાજી જો જીવતા હોત તો ત્હેમનો પણ એવો જ અભિપ્રાય થાત તેથી.”

“ અહુ સાંઠે! હું તમારી મરજી મુજબ મહારાજ સાહેબને જાણાવીશ.”

(૬)

કાલીચરણ અંબલે ગયો ત્યારે મહારાજ ટાંગાર સંધીવાના ર્હથી પીગતો હતો, ત્હેનો એક પગ રહી ગયો હતો અને તેથી ને માંડ માંડ ઉભો થઈ રહેજાજાજ આવ જા કરી શકતો હતો.

“ કેમ કાલીચરણ ! આવ્યો ?—છોકરો કેવો છે ?”

“ એ કહેવું જરા મુશ્કેલ થઈ પડે એમ છે, સાહેબ.”

“ હાં એમ કે ?—અક્કલ વિનાનો અને બેડોળ !”

“ ના જી. એવો તો મહને નથી લાગતો. પણ સાહેબ !

આપણાં જમીનદારનાં આગક કરતાં એ જરા જુદી તરેહનો તો જણાય છે.”

“ હા. હા. એમજ—એમજ. ગમે તોયે તેટલું બાંખારણનું છાકડું નો! વળી પાછું કલકતામાં ઉઠ્યું ! ત્યાં વાળ જેને ચપળ અને હુશિયાર કહે છે, ત્હેને હું તો ખરેખર બે પરવા અને દોડડાલ્યાં જ સમજું છું.”

સરલાદેવી કહેતાં હતાં કે એમના અર્ચાપૂટણ માટે આપે જે રકમ આપવા ધારી છે તે લેવા એમની ખુશી નથી—”

“હેં, એમકે ?—એ જાણતી હશે કે એમ કયેથી હું વધારે આપીશ કે મહારા ઘરમાં બોલાવીને રાખીશ પણ તું ધારે છે કે હું કદિ એને મહારે ઓટલે પણ પગ મુકવા દઉં ? હા ખારણ ! કરવાથી તો ઉલટો આપતો હોઈશ તે પણ નહિ આપું. ”

“ પણ સાહેબ! એમનો એવો કાંઈ પણ ઇરાદો હોય એમ મહને તો લાગતું નથી. આપની પાસેથી કાંઈ પણ ચીજ એ માગતાં નથી અને આપની તરફથી જે આપવામાં આવે છે તે લેવા ના કહે છે. ”

“ અરે ! તું શું સમજે ? કાલીચરણ ! એ તો જાણે તેજ જાણે ! ”

“ સરલાદેવીએ એક ખીજું આપને કહેવાનું મહને કહ્યું છે. એમની એ ખાસ વિનંતિ છે કે જે કારણસર મહારાજકુમારને એમનાથી જૂદા રાખવાની ગોઠવણ કરવામાં આવે છે, તે કારણ એમના પુત્રને જાણાવવું નહિ. ”

એટલે તું એમ સમજાવવા માગે છે કે અત્યાર સુધીમાં ક્યારનુંયે એ બધું એણે છોકરાને કહી દીધું નથી ? ”

“ ના. સાહેબ, એક શબ્દ પણ નહીં. ”

“ જાણે, ત્યારે એમ માનવું હોય તો માન; પણ મને તો ખાત્રી છે કે એણે મહારા વિષે ખરી ખોટી વાતો કહીને ક્યારનોયે એ છોકરાના મનમાં મહારા ઉપર દ્વેષ ઉત્પન્ન કર્યો છે. ”

“ ના સાહેબ, ના. માફ કહ્યું માનો; આપના મનમાં એ બાઈ વિષે તદ્દન ખોટો અભિપ્રાય ભરાઈ ગયો છે. ”

“ થાણેને એમ તો એમ ! પણ એ છોકરો એની મમ્મી પાંચ સાત દહાડામાં બૂલી જશે. તું જોજે તો ખરો; એને વરસ તો સાત આઠ જ થયાં છે ને. ”

“ હા છ. પણ સાહેબ, એણે એ બધાંયે વરસ પોતાની માની પાસે જ ગાળ્યાં છે. અને મ્હારા ધારવા પ્રમાણે સરલાદેવી ઉપર એનો બધો પ્રેમ છે. ”

(૭)

એક સુંદર પણ માદા પોશાકમાં કુમાર અંદર આવ્યો; તેની સોનેરી વાળની લટો ન્હાની ટોપીમાંથી કાટ ઉપર ઝુલતી હતી; અને ગળામાં બે સોરની સોનાની કંઠીમાં એક મહેદાર ભોંકેટ તેણે ધારણ કરેલું હતું. તેનો દેખાવ આ વખત બધો બાલકતા ભર્યો, ખુબસુરત અને મનોહર હતો. મહારાજ દાગોર એકલા એક આરામપુરણી ઉપર પડી આશાએશ લેતા હતા.

“ ત્હમે જ મહારાજ કે ? ” તે મ્હોં મમકાવી બોલ્યો; “ ત્હમે જાણો છો ને, હું તમારો પૌત્ર થાઉં. ત્હમારી તબિયત તો ઠીક છે ને. હાદાજી ! હું ત્હમને પ્રણામ કરું છું. ” તેણે મહારાજ દાગોર પાસે જઈને માથું નમાવ્યું.

“ કલ્યાણ થાઓ. બેટા, માર્કેડ આયુષ રહો ! ” મહારાજ દાગોરને પણ આ છોકરાની નવિનતાએ ચોંકાવ્યો.

“ હાદાજી ! મ્હારા મનમાં એમ થતુંતું કે ત્હમે પિતાજીના જેવા હશે કેમ ? એ ગુજરી ગયા ત્યારે તો હું બધો બધો જ ન્હાનો હતો, તેથી મ્હને એ કેવા હતા તે બરાબર યાદ નથી; પણ બધું કરીને ત્હમે એમના જેવા તો દેખાતા નથી. ”

“ હું.....એમ કે ? ત્યારે તો ત્હને મારા ઉપર હેત નહિ આવે, ખરે કતી ? ”

“ ના ના. દાદાજી ! ત્હમે જાણો છોને જે આપણે ભણ, આપણો મહેરો કાંઈ બદલી શકીએ ?.....ત્હમારા દાદાજી ત્હમારા જેવા ન હો ત્હોયે ત્હમને એમના ઉપર બ્હાલ ના આવત ?— ત્હમાંય ત્હમારા જેવા દયાળુ ઉપર ?”

“ હેં હું દયાળું છું ?—ત્હં કેવી રીતે જાણ્યું ?”

“ કેમ વળી ત્હમે દયાળું નથી ? શંભુ અને કુલમણી માંડે હું પણ બહુ ખુશી થયો છું, હોં, દાદાજી !”

“ કુલમણી અને શંભુ ?”

“ હા. એ બેની સાથે મારે ખૂબ દોસ્તી છે. નગીનચંદ માંદો રહે છે. ”

“ નગીનચંદ ! નગીનચંદ કાણ છે ?”

“ કુલમણીનો વર. એ બિચારો માંદો રહે છે ને સાત છોકરાં છે; એટલે કહો કુલમણીએ શું કરે ? પણ ત્હમે પૈસા મોકલ્યાંતાને તે બહુ કામમાં આવી ગયા; ને હવે કુલમણીને જરા આરામ મળશે હોં !.....વળી શંભુ પણ બહુ ખુશી થયો. ત્હમને પણ શંભુની સાથે ભાઈબંધી થાય હોં, દાદાજી શંભુ એવો ચોખ્ખો છે:—”

“ ચોખ્ખો ! ચોખ્ખો તે શું ?”

“ શંભુ કાંઈને છેતરે નહિ. ”

“ એ શંભુ કાણ છે ?”

“ ચોપડીઓ વેચે છે ને ફેરિયો છે—દાદાજી એને ને મ્હારે તો છે ને તે, ઘણા ઘણા લાંબા વખતની દોસ્તી છે. ત્હમે પૈસા મોકલ્યાંતાને તે મંગાને આપીને શંભુની દુકાન જુદી કરાવી. મંગા જરાયે ચોખ્ખો ન્હોતો, હોં!.....જુવો ત્યારે શંભુને કુલ-

મણીને નગીનચંદને, એમનાં છોકરાં, બધાંને તમે કેવાં ખુશી કર્યાં?"

"હું મહેં ખુશી કર્યાં?"

"હા. મધુરી કહે છે કે ઉંચામાં ઉંચી ભલાઈ એવી રીતે ખીજાને સુખી કરવામાં છે; ને હું મહોટો થઈશને ત્યારે હુંયે ત્હમારા જેવો થવાનો છું."

વાગુ કરવાની વખત થયાની નોકરે ખબર આપી.

"ત્હમે લંગડાઓ છો, દાદાજી હું ત્હમને મદદ કરું?"

"હું મહારાજ કુમાર ! ત્હારાથી મદદ થઈ શકશે?"

"હા. મ્હને લાગે છે કે થઈ શકશે. એક તરફથી લાકડી ઉપર ત્હમે ટેકા મૂકે અને બીજી બાજુએ મ્હારા ખભા ઉપર લાથ રાખો. શંભુ કહેતો કે મ્હને વરસ તો આઈજ થયાં છે પણ મ્હારું કાકું બહુ મજબુત છે."

"હીક ત્યારે, સાલ; આપણે અજમાવી જોઈએ."

"મ્હારા ઉપર ટેકા મૂકો. જોજોને, બહુ દૂર જવાનું નહિં હોયને તો હું થાકીયે નહિં જાઉં. પરશેવો થણો થાય છે. ખરું કંની?"

"હા. તું કાંઈ મહેનત પડે એવું કામ કરે તો એથી પરશેવો વધારે થાય."

"ના, ના. બહુ મહેનત પડે એવું તો હું કાંઈયે કરતો નથી; ને દાદાજી, ત્હમારામાં ભાર તો છે પણ ત્હમે મ્હારાથી મહોટા એટલે ભાર હોય, ખરુંકંની? ઉંડાળામાં તો વામને લીધે પણ પરશેવો થાય, ખરુંકંની, દાદાજી? આપણે બે જણાનેજ રહેવાને આ અંગણો બહુ મહોટો પડે."

“તલેને મોટો લાગે છે, મહારાજ કુમાર ?”

“હા. દાદાજી આવડા મોટા અંગઢામાં ફક્ત એ જણા રહેતાં હોય. ને એક બીજાના ઉપર હેત ના હોય, તો બ્હીક ના લાગે ? મધુરી આપણી સાથે રહેતી હોત તો કેવું સારું થાત ?”

“મધુરી ? મહારાજ કુમાર ! મધુરી કાણ છે ?”

“મહારી આ. તલમે જાણો છો ? પિતાજી એને લખેશાં ‘મધુરી’ કહેતા.”

વાળુ કરી રહ્યા પછી કુમાર જાણે કોંડા વિચારમાં હોય એમ કિવાનખાનાના એક કોચ ઉપર પડ્યો પડ્યો, મહારાજ ટાંગેરના જુલકા જેવા વાળાવાળા એક મોટા ફૂતરાના માથા ઉપર લાથ ફેરવ્યાં કરતો હતો. થોડા વખતમાં આ બંને સરલતા ભર્યા હાથો વચ્ચે ગાઢ મિત્રતા થઈ ગઈ હતી.

“મહારાજ કુમાર ! તું શા વિચારમાં પડ્યો છે ?”

“દાદાજી ! મધુરી ક્યાં હશે ? શું કરતી હશે,—એવા વિચાર હું કરતો તો. પણ એ દૂર નથી, હોં. એણે કહ્યું છે તે હું સંભાર્યાં કરું છું. ને મહારી પાસે એની જાણી છે તો; એ સાંભરશે ત્યારે જોઈશ. પિતાજી ખેરતા તે હવે મધુરીએ મળેને આપી છે. જો જો હોં ! આ કળ દાખી એટલે તરત ઉઘડી; જુઓ દાદાજી ! આ રહી,—આ રહી, મહારી મધુરી !” જાણીમાં નજરે પડતો અંદરો પણ આ આલકની પેઠે સુંદર, કામળ મધુર હતો.

“મહારાજ કુમાર ! આ તહારી આ ?”

“હા. દાદાજી ! એ મહારી મધુરી.”

“તલેને એના ઉપર જાલ છે અરે, મહારાજ કુમાર ?”

“હા, દાદાજી. બહુજ, હોં. ત્હમે જાણે મને કે પિતાજી
મયા ગંધી એની સંભાળ મ્હારેજ લેવાની છે તો; એને બીજું
કેણુ છે? દાદાજી ! હું મ્હોટો થઈશને ત્યારે ખુબ મહેનત કરીને
પૈસા કમાઈશ ને એ બધાયે મ્હારી મધુરીને આપીશ.”

“ત્હને અહિં એના વગર ગમે છે?”

“ના, દાદાજી, ગમતું તો નથી; પણ મધુરીએ કહ્યું છે કે
રાત પડશે ને અંધારું થશે એટલે હું બારીમાં દીવો મૂકીશ.
જીવો, દાદાજી ! જીવો; પે...લ્લો, -પે...લ્લાં પાદડાંમાં થઈને ઝગે
છે તે. હું જાણું છું તો, મધુરી મનમાં મ્હને શું કહેતી હશે તે.”

“ત્હને શું કહેતી હશે?”

“‘રાત મુબારક; મ્હારા બ્હાલા કુમાર ! મ્હલુ ત્હારું રક્ષણ
કરો;’ એટલે દાદાજી ! હવે તો મ્હને કાંઈ થાય નહિં, ખરું કની?”

“હા. એટા, કાંઈજ થાય નહિ.”

૯

દિવાનખાનામાં બધું શાન્ત-શાન્ત થઈ ગયું. કૂતરાની ગરબ
ઉપર માથું મૂકીને કુમાર થોડા વખતમાં નિદ્રાવશ થઈ ગયો હતો,
અને કૂતરો પણ આંખો મીંચીને પડ્યો રહ્યો હતો; કુમારના
લાથમાંની સરલાદેવીની છાત્રી એમની એમ ઉઘાડી રહી ગઈ હતી.
મહારાજ દાગોરનું સખ્ત બની ગયેલું હૃદય પણ વીંધાયું; નકામી
ગયેલી જીંદગી, -પોતાનાં સંતાન સાથે કલેશમાં, જનસમાજની સાથે
સ્વાર્થમયતામાં, -ગાળેલાં જીવનનાં નિર્થક ગયેલાં વર્ષો-નાં સ્વપ્ન
ત્હેના અંતરને ભેદવા લાગ્યાં; અને ત્હેના અંતઃકરણમાં પ્રીતિ,
દયા, મૃદુતાની લાગણીઓથી ઉભરાતા નવીન-નવીન વિચારનાં
મોજાં ઉજાગવા લાગ્યાં.

એમને એમ કેટલો વચત ચાલ્યો ગયો. કાલીચરણે અંદર પ્રવેશ કર્યો, “કાલીચરણ ! તું આવ્યો તે બહુ સારું થયું, તું ખરો પડ્યો અને મહારો મત ખોટો હતો, -તદન ભૂલ ભરેલો. તું કાલે સહવારે સરલાદેવીને ત્યાં જાજે; મહારી તરફથી એમને કહેજે કે મહારી પુત્રી તરીકે અને મહારાજ કુમારની મા તરીકે આ અંગલામાં એમની જરૂર છે; મહારી તખ્તિયતની હકીકત કહે જે અને હું પડે નથી જઈ શકતો તહેનું કારણ સમજાવજે; મહારી તરફથી એમને કહે જે કે આ અંગલો ત્હમરો છે. માટે ત્હમે અહિં આવીને અમારી બંનેની સાથે જ રહો. કાલીચરણ ! મહારી નકામી ગયેલી આખી છાંદગીમાં મહેં જાણ્યું, ત્હેના કરતાં પણ વધારે આ બાલકે એક ઘડીમાં મને શીખવ્યું છે. કેવો ઉદાર, બહાસોયો, મધુર હોકરો છે ? મધિર એનું કલ્યાણ કરે !”

કૃષ્ણાકુમારી

પિતૃભિક્ત.

સ્વાર્પણ.

રાજ્યભક્તિ.

“ સઉ પ્રાણિ દુઃખમય ભાસે,

“ જનતા પીડાતી જમ આખે;

“ તે સઉની પીડા દૂર કરવા,

“ કલ્યાણ જગતમાં ભરવા,

*

*

*

*

“મુજ પ્રીતિ એકલો હંમારો !

“ઝોળું જગત જીવી સુખી થારો

“ઓ તાત ! * * *

“ઓ માત ! પ્રજા ! સુખ સૂત !

“મુજ હૃદય પ્રીતિનાં અંગ તમે સઉ ! અંગ સર્વ હો મહારાં,

“જન-પશુ-જગના કટ્યાણુ-યજ પર હોમું અંગ સઉ મહારાં !”

સરસ્વતીચન્દ્ર. ભાગ ૪. (‘લાઇટ ઓફ એશિયા’ ઉપરથી.)

મેવાડના મહારાણા લીમસિંહની સુન્દર, મનોહર પુત્રી કૃષ્ણાકુમારીની જીવનકથા પત્થર જેવાં સપ્ત મંન પાગાળી નાંખી, કરણા પૂર્ણ કર્યા વિના રહેતી નથી; છતાં નવલ યૌવનમાં ખીલતી ફક્ત સોળ વર્ષની એક રજપૂત બાલાએ પોતાના પિતાની આખર ખાતર, સ્વદેશનું હિત થાય એટલા માટે, પોતાની આશાભરી જીંદગીનો કાણુ માત્રમાં ઉમંગભરે જે ભોગ આપી દીધો, તે કયા ભારતવાસીના હૃદયને-આંખોમાં આંસુ ઉભરાતાં હોવા છતાં પણ-પ્રોત્સાહિત નહિ કરે ?

શ્રી. રામચન્દ્રજી ઉતરી આવેલા સૂર્યવંશી મિસોદિયા શર-વીરના માનવંતા કુટુંબમાં કૃષ્ણાકુમારીનો જન્મ થયો હતો, સંગ, પ્રતાપ અને રાજસિંહ જેવા પ્રતાપી નરોત્તું લોહી તેની નસોમાં ફરતું હતું; કર્મોદેવી, કણોદેવી અને પદ્મિની જેવી નારીઓતું દૂધ તેના શરીરનું પોષણ કરતું હતું; અને તેની માતા પણ અમણદિલપુર (પાટણ) ના પ્રખ્યાત ચાવડા રાજપુરુષોના કુટુંબમાં ઉત્પન્ન થયેલી હતી. હિન્દનાં ઊંચામાં ઊંચાં કૂળમાં અવતરેલી કૃષ્ણાના મહોનો અહેસે જેટલો ખુખમુરત હતો, તેનું શરીર જેટલું કાન્તિમાન હતું,

તેટલી જ બંદક તેથી પણ વધારે, તેની સુંદરતા એટલી તો બમણીની હતી કે આખા ભરતખંડમાં તે ‘રજવાડાનું રત્ન’ અને ‘હિન્દુસ્થાનનું પુષ્પ’ એ માનભર્યાં ઉપનામ પામી હતી.

આજથી આશરે સો વર્ષ ઉપરનો આપણો ઇતિહાસ ખરેખરી અંધાધુંધીથી ભરપૂર માલખ પડે છે. નવા યુગના પ્રવેશ સાથે દાખલ થયેલા અને ચોતરફ પોતાનું રાજ્ય ફેલાવવાને તત્પર રહેતા વ્યાપારી-રાજ્યકર્તા ઇંગ્રેજોની સમર્થ રાજ્યનીતિ આગળ દિલ્હીના ખાદશાહે અને લખનૌ તથા હૈદરાબાદના ગાદીપતિ નવાબો માત્ર પૂતળાં જેવા થઈ ગયા હતા; મરેઠા અને સીખ લડવૈયાઓ માંહોમાંહેના કલહમાં અને પોતાની તૂટી જવા માંડેલી રાજ્યસત્તા અંભાળવાના પ્રયત્નોમાં મશગૂલ હતા; મૈસૂર અને ભરતપુરનાં રાજ્યોનું બળ હમ્મેશને માટે નરમ પડ્યું હતું; પીંડારા અને ફાંચિયાની હકુમતની કાજોત્તરી લખાઈ ચુકી હતી; તથા રજપૂતાનાની સ્વતંત્રતાના દિવસો પણ ભરાઈ ચુક્યા જણાતા હતા !

આખા હિન્દુસ્થાનની આ પ્રમાણેની હાલત દરમિયાન, મેવાડની સ્થિતિ ખાસ નબળી પડી ગયેલા હતી, અને તે રાજ્યની હયાતીને માટે પણ ઘણી ધારતી રાખવામાં આવતી હતી. દિલ્હીના મુગલ મહારાજાઓની પક્ષની સાથે જયપુર તથા જોધપુર જેવાં સમયવર્તી રાજ્યો જોરપર આવ્યાં, તે વખત પોતાની પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠા અને તે સમયના રાજ્યકર્તાનાં પરાક્રમેના પરિણામ રૂપ એકવાર ફરી આખા રાજસ્થાનનાં રાજ્યોમાં સર્વોપરિ સત્તા તે મેળવી શક્યું હતું ખરું; પરન્તુ તે થોડા દિવસને માટે જ !—કાળ અદલાયો હતો; નવા પ્રકારની યુદ્ધ સામગ્રી તથા નવીન તરહેની રાજ્યનીતિની સાથે

વિજયવાન થવા માટે જ્ઞેષ્ઠએ તેટલી તૈયારી અને જાગૃતિ રાખવાને અશક્ત અને નિર્જન મનના પ્રતાપહીન રાજાઓ પોતાના રાજ્ય ઉપર તૂટી પડતાં લૂટારા-વરનાં ટોળાં ચેકી નહિં શકવાથી, આપા રાવળ અને કુંભા રાણાના વંશજોની હાલત ખરેખરી દરણુજનક થઈ ગઈ હતી ! અધુરામાં પુરું, એકસાંપ માટે જાણીતા અને સ્વામિધર્મ માટે નામાંકિત મેવાડી ભાયાતો માંહોમાંહે લડ્યાં કરતા અને રાજ્યના ભાગ પચાવી પડતા હતા એટલું જ નહિં, પણ અદેખાઈ અને હલકા પ્રકારની હરીફાઈ તહેમનામાં એટલાં તો વધી પડ્યાં હતાં કે તહેમને લીધે મહારાણા લીમસિંહના દરબારમાં મરેદા અને પીંદારા કર્તાહત્તાં થઈ પડી, આખા રાજ્યમાં સ્વચ્છંદથી મ્હાલતા હતા !

મેવાડના એ મુખ્ય પટાવતો ચન્દાવત અમરતસિંહ અને સકતાવત સંગ્રામસિંહની વચમાં જે રત્નું સત્તું રાજ્યખળ રહેવા પામ્યું હતું તે જ્ઞેષ્ઠાઈજિયું હતું. સંગ્રામ બહાદુર, હિમ્મતવાન, સત્યપ્રેમી અને નીતિમાન હતો પરંતુ તહેનામાં અભિમાન, ક્રોધ અને જીદી સ્વભાવ હોવાને લીધે તહેનો હરીફ અમરત પોતાના પક્ષમાં વધારે માણસો એકઠાં કરી તે સખળ કરી શક્યો હતો. આ ચન્દાવત ધર્મ ઉપર અન્ધ શ્રદ્ધાવાળો, રીતભાતમાં નમ્ર અને માયાળુ તથા નિરભિમાની અને માન માટે કેવળ બેદરકાર હતો; પણ તે સત્તાનો ભૂખ્યો હતો અને પોતાનું ધાયું કરવા માટે ક્રોધ પણ વસ્તુનો ભોગ આપવામાં પાછો હોતો તહેવો ન્હોતો. પોતાના સહાયક તરીકે પસાણ અમીરખાન નામના એક પીંદારા સરદારને મનપત્રંદ લાંચો આપીને તથા તહેની ખુશામત કરીને તહેણે મેવાડમાં

સખ્યો હતો જેથી તે સકતાવતના પક્ષને દાયમાં રાખી શક્યો હતો. એટલું જ નહિ પણ રાજદરબારમાંના પોતાના દરબારને પણ તે મજબુત પાયા ઉપર મૂકવા શક્તિવાન થયો હતો.

મેવાડી સુન્દરતાની ગુલાબકળી કૃષ્ણાકુમારી હાલ સોળ વર્ષની ઉંમરે પહોંચી હતી અને તેની ખુબસુરતી ડહાપણ તથા કેળવણીનાં વખાણ ચોતરફ ગવાઇ રહ્યાં હતાં. હિન્દુસ્થાનના મ્હોટામાં મ્હોટા ગાદીપતિઓ તરફથી તેની સાથે લગ્ન કરવાનાં માગાં આવી ચુક્યાં હતાં; પરંતુ તેણે ભારતમાં ઉચામાં ઉચું ફેગ અને તેણેનાં અનુપમ ભુદિ તથા કાન્તિનો પ્રતાપ એટલો બળવાન હતો કે સિન્ધિયા જેવો આખો ઉત્તર અને મધ્ય હિન્દુસ્થાનનો રાજ્યકર્તા,—મેવાડ જેવાં અનેક રાજ્યોનો મહારાજા-પણ ફક્ત ડરતાં ડરતાં જ તેણી સાથે લગ્નની માગણી કરી શક્યો. અને છતાં પોતાનું માથું નાકબૂલ થયાથી તેણે માફ લાગ્યું છે એમ દર્શાવી શક્યો નહોતો. તથા અગ્રેજો જેવા યુદ્ધ કુશલ લડવૈયાઓને પણ પરસેવો ઉતરાવનાર, લાખો લુટારાઓનાં ટોળાંનો સરદાર હોઈકર, તથા આખા રજપૂતાના અને મધ્યહિન્દુસ્થાનને એક લાકડીએ હાંકનાર મેવાડી રાજ્યમાં મુખ્ય સત્તાધારી થઈ પડેલો અમીરખાન, એમના જેવા સરદારો તો એ વૃત્તિ આદ બહાર કાઢવાની પણ હિમ્મત ધરી શક્યા નહોતા ! મુર્યાવંશી રથુ અને રામચંદ્ર અમરસિંહ અને સંગ્રામસિંહ, પ્રતાપ અને રાજસિંહની આવિઝ ક્ષત્રિય રજપૂત સિવાય તો અન્ય કોઈને અપાયજ નહિં એ કૃષ્ણાભિમાન ભર્યો દરાવ આ સર્વ સરદારોનાં મ્હોં બંધ કરી દેવાને યસ હતો.

આ પ્રમાણે સર્વ રાજ્યો તરફથી ભાગાં આવી ચુક્યા પછી અમલત અને પદાણની ખટપટથી આખરે જયપુરનો મહારાજ આ સ્ત્રી-રત્નના દાનને યોગ્ય ગણવામાં આવ્યો. જે ઉપરથી નિયમિત કાલકરાર કરવાને ત્યાંનાં માણસો મેવાડની ભૂમિમાં દાખલ થયાં પરંતુ આ કુંવરીનો વિવાહ બાલપણમાં જોધપુરના રાડોડ ભુપતિ સાથે થયો હતો અને જો કે તે હાલ મૃત્યુ પામ્યો હતો તો પણ તહેની જગોએ ગાદી પર આવેલા તહેના ભાઈએ મેવાડની રાજકુંવરીનો વિવાહ અમુક રાજાની સાથે નહિ પણ જોધપુરના ગાદીપતિ સાથે થયેલો ગણાય કહી પોતાનો હક બતાવી આ વખતે ભાગું ક્યું. પોતાની સાથેના તે કુંવરીનાં લગ્નની માગણીમાં નિષ્ફળ થવાથી સિન્ધિયા મેવાડ ઉપર અંદરખાનેથી ધણોજ ગુસ્સો થયેલો હતો તેથી તથા મર્યાપતિ જોધપુરના મહારાજાએ પોતાને આ કામમાં મદદ કરવાની શરતે એક મોટી રકમ તેને ભેટ આપેલી હતી તેથી વચ્ચે પડ્યો અને પોતાના કવાયતી લડવૈયાની દુકડીઓ વડે જયપુરનાં માણસોને હાંકી કહાડી ઉદેપુર આવી પહોંચ્યો તથા રાડોડ મહારાજા માનસિંહની સાથે કુણાકુમારીનું લગ્ન કરવાનું વચન આપવાની મહારાજાને ફરજ પાડી.

પોતાના ભાગાનું અપમાન કરનાર મારવાડના મહારાજા ઉપર તૂટી પડવાને જયપુરના જગતસિંહે જોધપુર ઉપર મોટા લશ્કર સાથે ચઢાઇ કરી. આ વખતે મારવાડમાં રાજા અને ભાયાતો વચ્ચે અણબનાવ ચાલતો હોવાથી, લડાઈની શરૂઆતમાં જ જોધપુરના સરદારોનો મોટો ભાગ પોતાના મહારાજાને છોડી

દઈ દુસ્મનના લશ્કરમાં લગી ગયો, માનસિંહ આમ થવાથી નિરૂપાય થઈ ગયો અને યુદ્ધમાં હારી જઈ પાછાં પગલાં કરવા કરતાં મૃત્યુ ધણું વધારે સારું એમ ધારી તહેણે પોતાની કટાર મારવા માંડી; પણ તહેની સાથેનાં માણસોએ તહેનો હાથ પકડી લીધો અને તહેને સમજાવી જોધપુરના કિલ્લામાં તેઓ લઇ ગયા ન્યાંથી દુસ્મનના લશ્કરને અકળાવવા તેઓ વારંવાર છાપા મારવા લાગ્યા. જયપુરના મહારાજાએ શહેરો લૂટ્યાં અને ચોતરફનો પ્રદેશ પાપમાલ કરી નાંખ્યો; પણ અંતે મારવાડની નિર્જન રેતાળ, પાણી ચિનાની જમીનમાં એક લાખ અને વીસ હજાર માણસોનું પોયણ કરવું તહેને ખરેખર મુશ્કેલ થઈ પડ્યું અને ધીમે ધીમે તહેનું લશ્કર, માણસો નહાસી જવાથી, આંધું થતું ચાલ્યું. એવામાં વળી જગતસિંહે જોધપુરનાં શહેરોની લૂંટમાંથી મળી આવેલી વસ્તુઓ જયપુર મોકલવાનું કયું, જે વાત તહેના પક્ષમાં ગયેલા સ્વદેશાભિમાની મારવાડી શરવીરાને હીણપદ ભરેલી લાગવાથી તહેમણે ધસારો કરી તે પાછી પડવી લીધી અને જોધપુર જતા રહી મહારાજાની મારી મેળવી મારવાડના લશ્કરમાં તેઓ પાછા લગી ગયા. આમ થવાથી જોરમાં આવેલા મરૂપતિએ જયપુર લશ્કરને હરાવી પોતાની હદમાંથી હાંકી કઢાડ્યું અને તહેણે જગતસિંહને એટલો તો ત્રાસ આપ્યો કે તે પોતાના શહેરમાં પણ સહીસલામત ગાંડમાંડ દાખલ થઇ શક્યો !

અહિં આ પ્રમાણે બનાવ બનતા હતા એવામાં ઉદ્દેપુરની રમણીય, આનન્દન ખીણ અત્યંત ખેદના દેખાવથી, આંશુભર્યા

રહેરાઓથી તથા રોકકળના અવાજથી ભરપૂર, રોકઝરત નગરે પડતી હતી

ઉપરની લડાઇઓમાં બંને પક્ષને દગો રમનાર, લૂટનો ભૂખ્યો અને લોહીનો તરરયો, નિમકહરામ પકાણુ અમીરખાન, સર્વ પ્રકારનો અપયશ પોતાના શિરપર આવી પડતો જોઈ, ત્યાંથી પોતાનાં લૂટાઈ ટોળાં લઈ છાનામાનો ખસી ગયો અને અચાનક ઉદ્દેપુર આવી પહોંચ્યો, જ્યાં પોતાના મળતિયા અજીતની સાથે વિચાર કરીને એક નવીન યોજના તહેણે ધડી કહાડી. તહેમણે મહારાણા સીમસિંહને આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું કે, જોધપુર અને જયપુર જેવાં મોટા રાજ્યો તથા તહેમના પક્ષકાર તરીકે સિન્ધિયા અને હોલકર જેવા લડાયક સરદારોને માંહોમાંહોના વિગ્રહમાં ઉતરવા દેવાથી પરિણામમાં મેવાડને જ હાનિ છે; કારણ તેમ થવાથી તે સર્વની સાથે ઉદ્દેપુરને વેર થવાનું; માટે આ સધળો ટટો, કલહ, કલેશ એ સહુનો અંત-રાજ્યને હરકત ન થાય એવી રીતે—આણવાના માત્ર એક જ ઉપાય તરીકે કુંવરી કૃણાને દૂધપીતી કરવી ! *

જયપુરના સહાયક અને જોધપુરના દુશ્મન તરીકે કેટલોક વખત કામ કર્યા પછી, અમીરખાને હાલ મારવાડની પાસેથી પુષ્કળ પૈસા કહડાવી, તહેનો મિત્ર થઈ, જયપુરનો નાશ કરવાનું માથે લીધું હતું તેથી રાણાને તહેણે એમ પણ જણાવ્યું કે, 'જો કુંવરીને જયપુર આપવા આગત વિચાર પણ કરવામાં આવશે

* મારી નાંખવી.

તો હું મહારા લૂંટારા તમારા રાવળામાં છૂટા મુકી દઈશ અને ત્હમને તથા ત્હમારી સ્ત્રીઓને બેઆબર તથા પાયમાલ કરતાં વાર લગાડીશ નહિં. બહેતર છે કે ત્હેના કરતાં કાં તો ત્હમે ત્હમારી પુત્રી જોધપુરના રાજાને આપો, અથવા તો ત્હેનો અંત આણી, રજપૂતોનો અંદર અંદરના કલહથી નાશ થતો અટકાવો. 'ત્હેણે ગમે તે કહ્યું હોય, -તે બંનેએ ગમે ત્હેવી ધમકીઓ દીધી હોય, પરંતુ પરિણામ તો એ જ આવ્યું કે—કુંવરી કૃષ્ણાને દૂધપીતી કરવી' એવો ઘાતકી ત્રાસદાયક હુકમ તેઓ મેળવી શક્યા !

આ દુ'દ, નીચ, નામદારી ભરેલું કામ કરવાનું સ્ત્રીઓને માથે આવી પડ્યું, કાંઈ પણ પુરૂષો તેમ કરવાને હાથજ આપ્યો નહિ ! મહારાજા દેવલતસિંહ જે રાણાનો ખાસ અડીને પિત્રાર્થ થતો હતો ત્હેને 'મેવાડની આબર જાગવી રાખવા' તે કામની સૂચના કરવામાં આવી; પરંતુ સાંભળતાં જ તે કમકમાટી ખાઈ બોલી ઉઠ્યો કે, 'એવો હુકમ કરનારને ધિક્કાર છે ! જે આમ કર્યે જ સ્વામિધર્મ અને રાજ્યભક્તિ પગાતી હોય તો તે બંનેનું પણ ફિટકાર છે !' મહારાજા તરફથી જવાનહાસ જે રાણાનો દૂધ-ભાઈ થતો હતો ત્હેને પછી એ કામ સોંપવામાં આવ્યું; પણ ત્હેની ખાસ જરૂર ન થાય તો દેશની ખરેખરી પાયમાલી વિષે ત્યારે અંજીતે અને મહારાણાએ આગ્રહ પૂર્વક ત્હેને સમજાવ્યો, ત્યારે જ તે કામ ત્હેણે હાથમાં લીધું, કૃષ્ણાનું ખૂન કરવાનું ખંજર

તો ત્હેણે હાથમાં લીધું. પરન્તુ જ્યારે તે યુવાન મનોહર, કાન્તિ-
માન કુંવરી, પોતાને માથે ભમતા ભયથી ખીચકુલ અજળી,
ત્હેની પાસે આવી પોતાની હમ્મેશની દબથી પ્રેમપૂર્ણ કામલતાભરી
વાણિથી ત્હેની સાથે ગમ્મતની લાડભરી વાતો કરવા લાગી, ત્યારે
ખંજર જવાનદાસના હાથમાંથી ખસી પડ્યું અને આંસુભરી આંખે
ત્હેને પાછા ફરવું પડ્યું ! આ પ્રમાણે તે નીચ કૃત્ય જાહેર થઈ
ગયું અને તે સાંભળતાં જ ધાસ્તીને લીધે ત્હેની ગાંઠા જેવી
થઈ ગયેલી માતાની ચીસોથી તથા પોતાની પુત્રીના પ્રાણ લેવાને
તૈયાર થયેલાને દીવેલા શાપથી આખો મહેલ ગાજી ઉડ્યો-સર્વનાં
અંતઃકરણમાં ત્રાસના ચીરા પડ્યા માંડ્યા.

પરન્તુ આ બનાવ પણ કૃષ્ણાકુમારીને માથે ભમતું મૃત્યું
ફર કરી શક્યો નહિ. શસ્ત્રથી તો તે બચી ગઈ-પણ ત્હેને માટે
વિપત્તો પ્યાલો અને તે પણ સ્ત્રીઓને હાથે જ, તૈયાર થતો હતો!

કૃષ્ણા પોતાની માતા સાથે બેઠી હતી ત્યાં દામીએ લાવી
રાણાના નામથી આંસુભરી આંખે અને કુસડા ખાતાં ખાતાં ત્હેના
હાથમાં ઝેરનો પ્યાલો મૂક્યો. ત્હેની ક્રોધ અને ત્રાસથી ગાંઠા જેવી
થઈ ગયેલી માતાએ તેના હાથમાંથી ખેંચી લઈ તે ફર ફેંકી દેવાને
પ્રયત્ન કર્યો અને દાસીને ગાળા દેવા માંડી. તે સાંભળતાં પાસેની
દાસીઓ અને ખીજી રાણીઓ આસપાસ ભરાઈ ગઈ અને ત્હેમાંની
કેટલીકે તો કુંવારીના પ્રાણ લેતાં પ્હેલાં પોતાનો જીવ અર્પી દેવાને
આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું. પરન્તુ તે આઝાકિત પુત્રી પોતાની સ્વદેશ
પ્રેમવાળી ખરા મનની લાગણીઓથી પ્રેમ ભરપૂર વાણીથી, તે
સર્વને શાન્ત કરી ત્યાંથી આઘે ખસી જઈ, પોતાના પિતાનું

સુખ તેમજ સ્વદેશની આઆજ્ઞાની ઇચ્છા, પ્રભુપ્રાર્થના કરી જરાય અચકા વગર તે પી ગઈ!! તહેની ખડેઆકળી થઈ ગયેલી માતા ત્યારે બધાને ખુની હત્યારા કહી, શાપ દેવા લાગી ત્યારે કુંવરીએ આંખમાં એકપણ આંસુ આવવા દીધા શિવાય તહેને દિલાસો દેવા કહ્યું: “ઓ મહારી બહાલી માતા! આ દુઃખી જીંદગીનો અંત બહેલો આવે છે તહેમાં તું શા માટે કલ્પાંત કરે છે? હું ત્યારી પુત્રી નથી? તું મોતથી ક્યારેક બહીની છે?—તો પછી ત્યારે પુત્રીના મોતથી શા માટે બહીવું જોઈએ? આપણે તો જન્મથી જ મોતના પિછાના પર રમીએ છીએ; કારણ બાળપણમાં જ પુત્ર-એને માથે દૂધપીતી થવાનું નિર્માણ થયેલું છે. આટલા વર્ષ પણ જીવવા દીધી તહેને માટે મહારે પિતાજીનો આભાર માનવો જોઈએ સ્વદેશના સુખને ખાતર પોતાના કુટુંબની શાન્તિને માટે,—આના કરતાં બીજું કીયું મૃત્યુ વધારે સાફ છે?”

બધાં સુધી ઝેરનો નીશો તહેને પૂર્ણ રીતે ચડ્યો ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે તહેણે વાતચીત કર્યા કરી; પણ તે વિષ તહેના લોહી સાથે લાગી શક્યું નહિં અને ઉલટી થઈ સઘળું બહાર નીકળી ગયું, ફરી પાછું વધારે સખત ઝેર તૈયાર કરવામાં આવ્યું, જેની પણ ઉપર પ્રમાણે જ લાલત થઈ. ત્રીજી વાર વિષનો ખાસો તહેને પાવામાં આવ્યો, પરંતુ ત્રીજીવાર પણ તહેના ઉપર તે ઝેરની કાંઈ પણ અસર થવા દેતી કુદરતે દુરસ્ત ધારી નહિં! આપા રાવલનો પ્રાણ અચાવનાર કુલદેવી જાણે તહેના વંશની આ સર્વોત્તમ બાલકીના જીવનનું રખવાળું કરતી પાસે આવી ઉભી હોયતી, એમ ભાસવા લાગ્યું. પણ પેલા લોહીના તરસ્યા રાક્ષસો—પડાણ અને

અછત ઉપર ત્હેની કાંઈ અસર થઈ નહિં અને અંતે 'કસુંબાનું ઝેર' એ નામનું અશીષુમાંથી નીકળતું એક પ્રકારનું હલાલલ વિષ કુખ્યાને આપવામાં આવ્યું; ત્હેણે, હવે આમને આમ વધારે વાર પોતાની દુઃખી જીંદગી ન લંબાય ત્હેને માટે ઇશ્વર સ્તુતિ કરી, હસ્તે મ્હોંચે તે પણ પી લીધું ! દુષ્ટતાની મ્ખિછા ક્ષતિભૂત થઈ; અને ત્હેનો પવિત્ર આત્મા આ ક્ષણભંગુર શરીર ત્યજી દર્મ તરત પ્રભુ ધામમાં આવ્યો ગયો ?

તેની દુઃખી માતા આ શોકજનક બનાવ બન્યા પછી વધારે વખત જીવી નહિં. દુઃખનાં ઓંસુ ઢાળવામાં તેની ઓંખો સકાઈ ગઈ; ખેદની ખૂંસો પાડવામાં ત્હેનો કંઠ ખેશી ગયો. ખોરાક લેવાનું પણ તેણે છોડી દીધું અને થોડા દિવસમાં તે પોતાની પ્રિય પુત્રીની પાછળ આલી ગઈ !

ઉપર જણાવેલ ત્રાસભર્યા બનાવના પરિણામ કેવલ અણધારેલાં થયાં ! આખું મેવાડ જાણે પોતે જ આ ઘોર મૃત્યુ કથું હોયતી એમ શોકગ્રસ્ત અને કાળું શાહી જેવું દેખાવા લાગ્યું અને રાણા તથા રાજકુટુંબના માણસોને તો પગ બહાર મુકવો પણ બારે થઈ પડ્યો. પેસો ઘાતકી પૂડાણ-જેણે મારવાડની તરફથી જયપુરના તંબુમાં દોસ્તીદાવે જઈ તેના સરદારો સાથે બોજન લઈ, મિત્રતાના ચિન્હ અદલ અદલ કર્યા પછી તેમને ત્યાંને ત્યાં કતલ કરાવ્યા હતા,—તેણે પણ બન્યારે તેનો મળતિયો અછત તેની પાસે આ વાતની ખબર કરવા આવ્યો ત્યારે ત્હેનો તિરસ્કાર કર્યો, અને 'રજપૂતો જે પોતાની બહાદુરીની બડાઈ મારે છે તે આ જ કે !' એમ ત્હેને કરડાકીમાં પૂછી, પોતાની પાસેથી અપમાન સાથે દૂર

થવા હુકમ કર્યો. પરન્તુ તે નીચ દમાખોરને જે શબ્દો પોતાના
 હરીફ પાસેથી માંભળવા પડ્યા તે આના કરતાં પણ વધારે સખ્ત
 હતા. સંગ્રામ-સક્તાવત. કુંવરીના મૃત્યુ પછી ત્રણ ચાર દિવસમાં
 ઉદેપુર આવી પહોંચ્યો, આ માણસ અજીતનાથી તદ્દન જાદી પ્રકૃ-
 તિનો હતો. તે હિંમતવાન, નિરપૂલ અને ખરાખોસો હોઈ રાજ્ય
 કરતાં જી મહેરબાની તથા દુરમનની કરી નજર, એ બંને બાબતમાં
 કેવળ બેદરકાર હતો. દરબારમાં પ્રવેશ કરવાની (રિવાજ મુજબ)
 પરવાનગી લીધા વગર જ તે એકદમ, અજીત જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં
 મહારાજાની સમક્ષ બેઠાડક આવ્યો ગયો; અને રાજા તરફ ક્રોધથી
 લાલચોળ આંખ ફેરવી ગાળી ઉઠ્યો, “ઓ નામદ! સેંકડો વર્ષ-
 થી નિષ્કલંક રહેલા સિસોદિયાના નામ ઉપર ત્હેં ધૂળ ફેરવી છે
 ત્હેમનું પવિત્ર લોહી ત્હેં આજ બ્રહ્મ કયું છે! સૂર્યવંશી રજપૂ-
 તોનાં મ્હોં હમ્મેશને માટે કાળા થયાં છે. કાઈ મેવાડી હવે કદિ
 પણ પોતાનું માથું ઉંચું કરી શકવાનો નથી? આવા કલંકનો
 બદલો આપા રાજ્યની પડતીમાં-સિસોદિયાની ગુલામગીરીમાં જ
 આવવાનો! ત્હારું આ કૃત્ય એટલું તો ઘોર પાપ ભરેલું છે કે
 ત્હેનો યોગ્ય બદલો આ દુનિયામાં તો ત્હને મળી શકવાનો જ
 નથી, ખરેખર સિસોદિયાનો અંત નજીક દેખાય છે. આપા રાવ-
 ળના કૂળનું આવી બન્યું જ લાગે છે કે ત્હારા જેવા બાયલા
 મેવાડની પવિત્ર ગાદીને કલંકિત કરવાને જીવતા રહ્યા! સૂર્યવં-
 શનો નાશ થવા દેવાને માટે જ પ્રભુએ આવું કાળું કામ ત્હને
 કરવા દીધું છે!” આવાં સખ્ત, ઉગ્ર, પરન્તુ સત્ય વાક્યો નહિ
 સંભળાવાથી રાજાએ બે હાથમાં મ્હોં છુપાવી દીધું, ત્યારે ત્હેણે

અજીત તરફ ફરી કહ્યું. “ઓ અન્ધાવતોના ધૂળઅંગાર ! રજપૂ-
તાણીના ઉદરને એજ લગાડનાર ! તહેજ આ બધી બદનામી
આપીને અમને કાળા શાહી જેવા કરી દીધા છે; ગજ ગજ છાતી
કક્કાડી પૃથ્વી ધુળવતા ફરનાર સિસોદીયા રજપૂત વીરોને આજ
તહે ખૂણા ખોળતા ક્યાં છે ! તહારા મોં પર ધૂળ લગ્ગે ! તહારું
સત્યાનાથ જગ્ગે અને તહારો દીકરીએ પણ દીવો રહેશે નહિ !
આવી કમગનાગ જેવી કોમળ બાલિકાને છુંદી નાખવામાં એટલી
બધી ઉતાવળનું શું પ્રયોજન હતું ? પહાણે શહેર લટયું હતું ?
એના પીંદારા રાવળામાં પેઠા હતા ? અને કદિ એમ થયું હોત
તો પણ શું ? તહમારા આપદાદાની પેઠે મરતાં તહમને ન્હોતું આવ-
ડતું ? નવખંડ પૃથ્વીમાં તહેમણે નામ કલાડયું છે, તે તહમારી પેઠે
ચુડીઓ પુંડરીને, બાયાંબાઈ જેવા બેશી રહીને ? આખા હિન્દુ-
સ્થાનના સમર્થ બ્રાહ્મણોનાં લશ્કરો મુઠીભર રજપૂતોએ આમ
કાપી નાંખ્યાં હતાં ? ચિતોડના કેસરિયાં અને જોહર* બૂલી ગયા
હો ? અરે આ બધું હું કેને કહું છું ?—કોઈ રજપૂત તો મહારા
સમક્ષ હું જોતો નથી ! જે તહમારી સ્ત્રીઓની આબરૂ જવાની

*જ્યારે પોતાનો પરાજય નક્કી છે એમ રજપૂતોને ખાતરી
થતી ત્યારે સ્ત્રી-બાલિકાને, દુશ્મનને હાથ જતાં અટકાવવા, ચિતોડના
ખંડકી બાગી મુઠી, પછી શત્રુ ઉપર કેસરિયા વાગા પહેરી અર-
સ્પરસ છેલ્લીવાર બેટી લઈ તેઓ તૂટી પડતા. આ પ્રમાણે નીક-
ળેલા રજપૂતોમાંથી લાગ્યે જ કોઈ રણભુમિમાંથી જીવતો બહાર
નીકળતો. ઉપર પ્રમાણે સ્ત્રી-બાલિકાનું ગળી મરવું તહેને જોહર
કહેતા.

ધારતી તહમને હોત અને તહમે જોદર કરી કેસરિયાં કર્યાં હોત તો સ્વર્ગમાં પણ તહમારા પિત્રી તૃપ્ત થાત; અંતે બાપા રાવ-જનો વંશ અચાવનારી કુલદેવી તો જાગતી બેસી છે, તો તહમારે ફિકર શી હતી?—આવું નામદી બરેલું, કાળું કામ કરી જીંદગી અચાવરી, તહેના કરતાં તો વંશ નિર્મૂળ થઈ, નિકંદન થઈ જાય તે પણ વધારે સારું! તહમે બધા એટલા બધા ગભરાઈ ગયા કે બાપને પાસે પણ આવવા ન દીધો? અરે! તહમે ખરેખર તહમારા નકામા જીવ જવાની બહીકથી આંધળા જ થઈ ગયા હોવા જોઈએ કે જરા પણ દિલ સંકોચાયા વગર તમે શ્રીજનાખાલક ઉપર ધા કર્યો!—અરે તહમને બીજા કોઈનો વધ કરી એ બાલકી છુપાવી રાખવાનું પણ યાદ ન આવ્યું? નિશ્ચય, મેવાડના રાજ્યનો અને આપણા કુટુંબનો ક્ષય પાસે જ છે! પોતાના રાજ્યને, રાજ્યને, કુળને અને પ્રજાને દગો કરનાર તે નિમકહરામ દેશદ્રોહી એક અક્ષર પણ જવાબમાં બોલી શક્યો નહિં.

તે બહાદુર સક્તાવતનો શાપ અક્ષરે અક્ષર સાચો પડ્યો. પંચાણું બાલકમાં રાણાનો ફક્ત એક જ પુત્ર (કૃષ્ણાકુમારીનો સગો ભાઈ) જીવતો રહેવા પામ્યો અને પાછળથી બે પુત્રીઓ થઈ હતી, પણ પોતાનાં સંતાનનું, રાણો જીવ્યો ત્યાં સુધી, કોઈ પણ રીતનું સુખ અનુભવી શક્યો નહિં. પરંતુ તે શાપનું ખરેખરું, કડવામાં કડવું, ફળ ભોગવનાર તો અજીત જ હતો. એક મહિનો થયો નહિં એટલામાં તો તહેની સ્ત્રી અને બંને પુત્રો મૃત્યુ પામ્યા અને બાલ-હત્યા અને સ્ત્રીહત્યાથી દૂષિત થયેલો, સર્વ સ્થળે ધિક્કારાતો, પોતાના

x મેવાડના ગાદીપતિ અને તહેમનાં વંશજોનું ઉપનામ.

આશ્રિતોમાં પણ માથું ઉંચું ન કરી શકતો, તે, સત્તાસોભી અન્ધ-
વતકૂળમાં જન્મેલો અસુર અજીત ન્યાં ત્યાં હરિભજનનો ડોળ
બાલી કાળાધોળા કરતો, વૃદ્ધાવસ્થામાં ભટકી ભટકીને, ત્હેનાં કરેલાં
કૃત્યોનું યોગ્ય શાસન પામવા અંતે પ્રભુધામમાં હાજર થયો ! એના
જીવનનું આ પરિણામ જોતાં છતાં પણ, એના દુઃખી ધડપણ ઉપર
નજર નાંખતાં છતાં પણ, આપણાથી સંત્રામની સાથે ખોલી, ઉઠ્યા
વગર રહેવાતું નથી કે “ ધૂળ હજો એના નામપર ! ”

રજપૂતોના એ કલંકરૂપ રાક્ષસે આ કાળું કરાવ્યું ત્હેનો લાભ
તો જે ત્હેણે ધારેલો તે સ્વપ્નમાં જ રહ્યો; પરંતુ આપણી હિન્દ-
માતાએ કૃષ્ણાકુમારી જેવી વીરબાલાના આ પ્રમાણે અકાળ પર-
લોકગમનથી જે એક અમૂલ્ય. અનુપમ રમણીરત્ન ગુમાવ્યું તે
તો ગુમાવ્યુંજ !

ગુલાબ અને ગોકુળગાય.

નદીકિનારે એક મ્હોટા જમીનદારનો બંગલો હતો. આસપાસ
રમણીય ફૂલવાડી ચારે દિશામાં ફેલાઈ હતી. સીલીછમ વેલીઓના
માંડવા તથા ફળફૂલથી લચી જતાં ઝાડનાં છુંડ ન્યાં જોઈએ ત્યાં
માલુમ પડતાં. દૂરના વિભાગોમાં હરણિયાં અને સસલાં દોડદોડ
કરી મૂકતાં; અને એક બાળુપરની સીલોતરીમાં ગાયો અને ત્હેમનાં
વાછડાં, બકરાં અને ઘેટાં નિરાંતે ચારો ચરતાં. ઉપવન ખરેખર બહુ
રંગિયામણું હતું.

બંગલાના ખૂણા તરફ એક મનોહર ગુલાબનું ઝાડ ઉગ્યું હતું.

અને ગુલાબની પાસે એક ગોઠુળગાયનું રહેઠાણ હતું. ગોઠુળગાય પોતાની આરામ લેવાની અંગણી (જે એક છીપના આકારની હતી તે) પોતાની પાંદ ઉપર જ લાંબને કરતી અને ત્હેણે ફૂણાં, નાળુક એ શીંગડાં પણ માથા ઉપર ધોર્યાં હતાં. આ સધળું બધું સુંદર લાગતું અને ગોઠુળગાયને પણ તે માટે ઘણું અભિમાન હતું. તે અને ગુલાબ એક બીજાનાં પડોશી હતાં અને ત્હેમની વચ્ચે ઘણી-વાર બહુ મઝેતી, રસીલી વાતો જનમતી; વખતે તકરાર પણ થતી. પરન્તુ તે બેની વચ્ચે દોરતી કીક અંધાઈ હતી, તેથી હજારો થાય તેમ નહોતું. ગુલાબ ગંભીર અને સ્નેહાળુ હતું; ગોઠુળગાય તરંગી અને નાદાન હતી.

“ ગુલાબ ! ” એક દિવસ આવવડાઈની વાતો કરતાં ગોઠુળગાયે કહ્યું; “ ગુલાબ ! તું જોજે તો ખરી, થોડા દિવસ પછી હું દુનિયામાં શું શું કરી નાંખું છું તે ! જરા હું મ્હોટી થઈશને, તે પછી તું જો જો !—ત્હારી પેઠે હું કાંઈ ઘરફકડી થઈ ખુણે ભરાઈ પેસવાની નથી. મ્હારે તો હજી ઘણાં મહાન કામો જગતમાં કરવાનાં છે. ત્હારી પેઠે એક જ જગાએ મ્હોટી રહું તો દુનિયામાં હું મહાન શી રીતે બનું ?—તું ત્હારી મેજ બેઠી બેઠી ટુલ પાંદડાં ખીલાએ જા. થોડા હજારોમાં કરમાઈ ગયાં એટલે તે સધળાં નકામાં, અને પાછું એનું એ !—” દરજીનો દીકરો જીવે ત્યાં સુધી શીવો ! ”—આ જાને પેલી બોરડી રહી. એની પણ એની એ દશાઃ બોર ખરી પડ્યાં એટલે પાછું એનું એ !—ને આ પાસેની ગંભીરમાં શેઠની ગાય બાંધી છે તે તું જીવે છે ને ? તે દૂધ તો આપે છે, પણ શા કામનું ? જે તે આવીને લઈ જાય છે ! એમ એક

ખીલડે બેઠાઈ રહે કાંઈ કુનીયામાં મહોટાઈ મળવાની હતી ? ગુલાબ ત્હમને લોકિને મહારી ખરી કિંમત હાલ સમજાવવાની નથી, પણ થોડો વખત વાટ જો તો ખરી, પછી શું થાય છે, તે તું નજરે જોઈશ; અને ત્યારે જ ત્હારી આંખ ઉઘડશે !”

જાહેન ! ત્હારી મહોટાઈ હું સમજું છું, ” ગુલાબે જવાબ દીધા: “ પણ હું એકજ દેકાણે આખા જિંદગી ભરાઈ રહી છું, તેથી મહારામાં ત્હારા જેટલી વિશાળ ભુદ્ધિ ક્યાંથી હોય ?—માટે મહને કહે તો ખરી કે તું શું શું—તે તે કેવી રીતે કરવાની છે ?”

“ હું ધીમે ધીમે મહોટી થઈશ, ” ગોકુળગાય બોલી: “ તું બહુ ઝડપથી વધે છે અને બોલે છે, પણ ત્હને ખબર છે ?—“હુ-આઈ એ મૂર્ખતાની નિશાની છે !” હું ત્હારી પેઠે ઉતાવળ કરીને મહારી ભુદ્ધિને અણપાકટ રહેવા દઉં, એવી ગાંડી નથી તો ! ને હું શું શું કરીશ ? આંહો ! એ તો તું જોજો ને: તું ક્યાં જવાની છે ? તે તો તું જોઈશ, ત્યારે જ જાણીશ. ”

ખીજું વર્ષ આવ્યું. ગુલાબે નવાં પાદડાં, નવી કળીઓ ખીલાવી હતી. ત્હેનાં સુંદર ફૂલની ખુશબો, આસપાસની જગોને સુખકર ખુશનુમા બનાવતી હતી. ગોકુળગાય ત્હેની પાસે જમીન ઉપર પડી પડી તડકામાં આરામ લેતી હતી; અને પોતે ભવિષ્યમાં જે જે મહોટાં કામ કરવાની હતી, ત્હેનાં સ્વપ્નાં જોયાં કરતી હતી.

ઋતુ બદલાઈ, રાત સખત પડવા લાગી એટલે ગોકુળગાયને રહેઠાણ બદલી જમીનમાં દર કરી ત્હેમાં પેસતું પડ્યું. દિડા પવનના ઝપાટાઓએ ગુલાબના ઝાડને પણ ખંખેરી નાંખ્યું હતું.

વળી નવું વર્ષ થયું. ગુલાબે ધીમે ધીમે નવાં-વધારે મ્હોટાં પાંદડા અને નવાં-વધારે સુંદર પુલ ખીલાવ્યાં. ગોઠુળ ગાય પોતાના દરમાંથી બહાર આવી તડકામાં પાછી લેર કરવા લાગી.

તે ઉમ્મરમાં પણ વધી હતી. ત્હેની પીઠ ઉપરની બંગલી વધારે દઢ-વધારે મ્હોટી દેખાતી હતી. ત્હેની ચારે દિશાઓમાં ડોલતી લલિત શીંગડાઓ વધારે લાંબી થઈ હતી અને જ્નેરથી ધુમતી હતી. “ગુલાબ ! તું તો એટલી વારમાં ધરડીયે થઈ ગઈ !” ત્હેણે પોતાના નિત્યના સાથી સાથે વાન કરવા માંડી. “હવે ત્હારી જિંદગી બહુ પહોંચવાની નથી. જ્નેયું, ઉતાવળ કરીને વધવાનું આવું ફળ છે ! અને ઉગી ઉગીને-વધારે વધારે-તાકીદથી ફાલીને પણ તું કરે છે શું ? થોડી ગુલાબનાં ફૂલની કળીઓ ત્હારા ઉપર ઉગે છે, એ જ કે બીજું ?—અને ઉગે છે ત્હેવી લોફા ઝટઝટ કાપી જાય છે; ત્હેમાં ત્હને શું મળ્યું ? ગુલાબ, તું મ્હને કહીશ કે બીજાં લોફા કાપીને ઉતારી જાય છે અને ત્હારે ભાગે તો રૂહેતાં નથી.—એવાં ફૂલ પેદા કરવામાં ત્હને શું ફાયદો છે ?”

“બહેન ! મ્હેં તે વિષે વિચાર કર્યો નથી ” ગુલાબે જવાબ દીધો. “મ્હને ખીલવામાં જ આનન્દ છે, તેથી હું તેમ કરું છું. અને હું ખીલું છું એટલે ફૂલકળીઓ તથા ન્હાનાં પાંદડાં પણ મ્હારા આનન્દમાંથી પેદા થાય છે. સહવારમાં સૂર્ય ઉગે છે ત્યારે પ્રકાશ અને ગરમી મ્હારી જિંદગીમાં ચેતન ભરે છે; મધુર પવન વાય છે, ત્યારે મ્હારું અંતર તાજું બને છે; લલિત આકળનું પાન મ્હારી ભૂખ તરફ ધીપાવે છે; અને મીઠડા વરસાદનું તાજું પાણી મ્હને અમૃત આપે છે. હું આમ જીવું છું અને મ્હારી જિંદગીમાં

ફેલાતા આનન્દના ફળરૂપે સુગન્ધભરી ફૂલકળીઓ પોતાની મેળે ખીલી નીકળે છે. તે કાંઈ હું પેદા કરતી નથી. ”

“ ત્યારે તો ત્હારી જિંદગીમાં પણ સુખ અને આનન્દ છે, ખરાં ? ” ગોકુળગાયે અથબો પામીને પૂછ્યું.

“ હા, બહેન ! ” ગુલાબે જવાબ દીધો; “ મ્હારી જિંદગીમાં મજેલાં સુખશાન્તિ અને આનન્દ માટે હું પ્રભુનો નિત્ય ઉપકાર માતું છું. હું પ્રેમમય જીવન ગાળું છું અને બધાં તરફ લલાઈ, તથા મધુરતા રાખું છું. સઘળાં લોકો મ્હને ચ્હાય છે, કારણ કે જે જે માણસો મ્હારી પાસે છે, ત્હેમને સુગન્ધ ભરેલી ફૂલકળીઓ મળે છે. અને ન્હાનાં છોકરાં તો મ્હને બહુ વ્હાલાં લાગે છે તેથી ત્હેમને પણ હું પુષ્કળ ફૂલ આપું છું.—દુનિયાને મીઠાશ આપવામાં જ મ્હને આનન્દ મળે છે. ”

“ પણ ગોકુળગાય ! હવે તું શું કામ કરે છે, તે તો કહે ? આખો દિવસ તું વિચાર કર્યા કરે છે, અને મ્હારા કરતાં બુદ્ધિ, હાપણ અને અનુભવમાં પણ તું વધારે લાગે છે. ”

“ હું શું કરું છું ? ગોકુળગાયે ગર્વથી કહ્યું: “ હું શું કરી શકું છું તે તું બિચારી એક ખૂણામાં ભરાઈ રહેનારી ધરત્રકડી કેવી રીતે જાણી શકે ? ન્હાનાં છોકરાંને ખુશી કરવાં, એ કાંઈ મ્હારું કામ છે ? હું તો ત્હેમની કે કોઈની પરવા કરતી નથી. મ્હને કોની ગરજ છે કે હું મ્હારો અમૂલ્ય વખત ત્હેમને માટે બગાડું ? હું મ્હારા ખોરાકને માટે દરરોજ મુસાફરી કરું છું; અને બાકીનો સઘળો દિવસ આરામ તથા ઉંઘમાં ગાળું છું; ભવિષ્યમાં

જે મહોટાં કામ હું કરવાની છું, તેને માટે હમ્મેશાં વિચાર કરી, તૈયાર કરી રાખું છું કે સમય આવ્યે તે કામમાં લાગે. તે દરમિયાન હું ખાઉં છું, પીઉં છું અને મજા કરું છું.”

પણ બહેન !” ગુલાબે પૂછ્યું : “ આપણે બધાંએ કામ કરવાનું નથી ? એકલાં સ્વપ્નામાંજ જીંદગી ગાળ્યાથી કાંઈ કામ થવાનું હતું ? આપણી આસપાસનાં સઘળાંને સુખ અને આનન્દ આપવાનો આપણો ધર્મ નથી ? ”

“અરે ! એવું ગદ્દાવૈતરું તો ત્હારા જેવા અક્કલ વગરનાં કરે ! ” ગોકુળગાય ગુસ્સામાં બોલી ઉઠી. “ હું તો પારકાને માટે જરાપણ મહેનત કરવાની નથી. અને તું પણ શું કરે છે ? ફક્ત ફૂલની કળીઓજ ખીલાવે છે ને ? બહેને પેલી બોરડીનાં બોર છોકરાં જુડી પાડે ! ત્હેમનું કામ તે જાણે ! ત્હેમાં આપણે શું ? પણ હું તો, મ્હું મ્હારે પોતાના માટે જે નિરાળો રસ્તો બોળી કહાડ્યો છે, તે તરફ જ જઈશ. તું જાણે છે જે પારકાની પીડાઓ બહેરે છે ત્હેમનાથી કદી મહાન થવાનું નથી ! ” આમ બોલી તે ગુસ્સામાં પોતાના દરમાં પેશી ગઈ.

“ હું પ્રભુ ! ” ગુલાબે કહ્યું : “ આવી નિરપયોગી જીંદગી કદિ મ્હને ન આપતો. હું તો તેમ જીવી શકું જ નહિં. મ્હારે ફક્તકળીઓ પેદા કરવી જોઈએ, કારણ કે તેમ ન કરું તો જીંદગીમાં મ્હને આનન્દ મળે નહિં. ન્હાનાં છોકરાં જેમના તરફ ગોકુળગાય તિરસ્કાર બતાવે છે, તે તો મ્હારાં પ્રાણ છે. ત્હેમનું સુખ, ત્હેમનો સંતોષ, ત્હેમનો આનંદ, એ સઘળાં મ્હારું સુખ, સંતોષ, આનન્દ છે. હું બીજાનાં સુખ માટે પ્રેમ ન રાખું,

તો મહને સુખ ક્યાંથી મળે ? હું બીજને ચ્હાઉં નહિ,
તો બીજ મહને કેમ ચ્હાશે ?

“ શેઠની ન્હાનકડી આગકાને હાથમાં મહારાં ફૂલ લાઇને
હાકોરજની પૂજા કરવા જતી બેઠી હતું, તે વખતે મહારા શરીરમાં
જે ઉમંગ અને આનન્દ વધે છે, તહેનું વર્ણન કેવી રીતે થઈ શકે?
એથી મહારી જીવંત અમૃતમય બને છે; એવો આનન્દજ મહારો
પ્રાણ છે એ મહારાથી કેમ વીસરાય ? ”

આમ ને આમ ગુલાબનું ઝાડ વધ્યું અને ફાટ્યું; દર વર્ષે
નવાં નવાં, વધારે સારાં, વધારે સુગન્ધવાળાં ફૂલ તે આપતું રહેતું.
ન્હાનાં આગકા અને મોટાં માણસોને તે બહુ બહાનું થઈ પડ્યું
હતું. તહેની પાસે આગકાની રમતો રમાતી અને ઘરનાં માણસો
તહેની છાયામાં આરામ લેતાં.

વર્ષો જવા લાગ્યાં—ગોકુળગાય મરણ પામી. તહેનું જીવન
કામને ઉપયોગનું નહોતું; તેથી તેના શોકથી કાઠની આંખો
ભીંજી નહિ.

ઘણાં વર્ષ પછી ગુલાબ પણ મરણ પામ્યું. તહેની છાયામાં
રમેલાં આગકાએ તહેનાં કરમાઈ ગયેલાં ફૂલ દેવસેવાના સ્થાનમાં
રૂપાના વાસણમાં સાચવી રાખ્યાં હતાં. પ્રભુ-પૂજનમાં વપરાયલાં
એ ફૂલની પણ પોતાના મરણ પામેલા એ વૃદ્ધ મિત્રના પ્રીતિસ્મરણ
ખાતર તેઓ પૂજન કરતાં અને તહેને સંભારીને આંસુ ગાળતાં.

હવે મોટી થયેલી તે આગકાએ તો પોતાની ધર્મ પોથીમાં
પણ એક ફૂલ રાખ્યું હતું. પોતાના પ્રીતમનો પહેલો મેળાપ એ
ગુલાબના ઝાડ તળે થયો હતો અને પ્રીતમજીએ તોડીને એક

મોઠડી ફૂલકળી લેના વાળમાં ખોરી હતી, તે તહેલે સાચવી રાખી હતી. હજી પણ પ્રિય પતિની સાથે વૃદ્ધ ગુલાબના ઝાડનું તે વારંવાર સ્મરણ કરતી હતી.

અનેક સ્થળોમાં આ ગુલાબના મરણ પછી શોક ફેલાયો હતો પણ ન્હાનકડા ગુલાબનાં ઝાડ તે વૃદ્ધ ગુલાબમાંથી કંટાળી લેની આસપાસ ઉગ્યાં હતાં તે જોઈને દિલગીરી કાંઈક ધટતી હતી. કારણ કે તે મોટા ગુલાબનાં જ બાળકો હતાં.

પ્રેમભર્યા જીવનનો અંત પણ પ્રેમમાં જ આવે ને ?

જગતશેઠનું અવેરાત

અથવા

જુપી પોલીસ છતરામ !

“ જગતશેઠ, ઐરંગઝાદ ”—એ નામનું કાર્ડ એક લાકુતી વિક્ટોરિયા (અગી)વાળાએ રતીલાલ નામના ખાનગી ટિટેક્ટિવ (જુપી પોલીસનું કામ કરનાર) ના હાથમાં લાવી મૂક્યું. રતીલાલ જે પોતાની ઓફીસમાં એક આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યો પડ્યો બીડી પીધા કરતો હતો તે, આ કાર્ડ જોઈ ચમક્યો, જગત થયો અને પછી જરા વિચાર કરતો હોય એમ મનમાં ને મનમાં બખડ્યો: “ જગતશેઠ ! હા, હા. ઠીક, એ તો પેલો ઐરંગઝાદનો શેઠિયો, જે પ્રાચીન લેખો વગેરેની શોધમાં પડ્યો રહે છે તે હશે. પરંતુ એ અહિં ક્યાંથી ?—પણ, હા. કારમીર તરફ કાંઈક નવા

લેખ જમીન ખોદતાં જડ્યા છે; તે જ્નેવાને એ ત્રણેક દિવસમાં જવાનો છે, એમ પેપરમાં વાંચ્યું હતું ખરું.”

“ શેઠ બહાર ઉભા છે, સાહેબ !” તે ગાડીવાળાએ કહ્યું.

ત્યારે, તેમને અંદર મોકલોને.” રતિલાલે જવાબ આપ્યો. અને અંદર આવતાં તે શેઠિયા સાથે “ શેકહેન્ડ ” કરી, તેને એક સારી ખુરસી ઉપર બેસાડ્યો.

જગતશેઠ દેખાવે ઠીંગણો હતો, તેણે કાશીસાઈ (ઘાટની) સફેત પાઘડી માથે પહેરી હતી તથા આખું. શરીર એક મોટા ખુરાનકોટથી ઢાંકી દીધું હતું. આંખે સોનેરી ફેમનાં ભૂરાં ચશમાં પહેરેલાં હતાં, અને પગમાં હંચી કિમ્મતનાં વિલાયતી બૂટ ચળકયા કરતાં હતાં. તેણે મ્હેંચે મોટા થોભિયા રાખ્યા હતા તથા કપાળે એક ઘાટદાર ત્રિપુંડ તાણેલું હતું.

“ રતિલાલ આપનું નામ ? ” તેણે પૂછ્યું.

“ હાજી,” તે ડિટેક્ટિવે જવાબ દીધો: “ મારા સરખું કાંઠ કામકાજ હોય તો ફરમાવો; સેવક હાજર છે.”

“ હીક, ત્યારે મને વધારે નવરાશ નથી. હું આજ સાંજની ટ્રેનમાં એક લાંબી મુસાફરી ઉપર જાઉં છું ”

“ હા, જી. ” રતિલાલે જવાબ દીધો: “ આપ કાશ્મીર તરફ જવાના છો, એમ મેં સાંભળ્યું હતું.”

“ હેં !” જગતશેઠ આશ્ચર્ય પામતો હોય તેમ બોલી ઉઠ્યો: “ ખરેખર ! એ પણ તમે જાણી ગયા ? નહીં તમારા ડિટેક્ટિવોથી કાંઈ પણ વાત છૂપી રાખવી એ અશક્ય છે.”

રતિલાલે પોતાને શી રીતે ખબર મળી હતી તે જણાવ્યું નહિ. તેણે માત્ર માથું નમાવ્યું.

“ કીક ત્યારે, મી. રતિલાલ ! મારે પણ તમારી પાસે મારી મુસાફરીને લગતી બાબતને માટે આવવું પડ્યું છે. મારી ‘વાઇફ’ મારી સ્ત્રી—શેદાણી કુંજવતા—મારા કરતાં નાની ઉમ્મરની છે. વળી ખરું કહેવડાવે તો, શેદાણીને પ્રાચીન લેખોના શોધની કાંઈ પણ કિમ્મત નથી, તેમ તેને તેમાં કાંઈ રસ પણ પડતો નથી. તેથી તે ઘેર રહેવાની છે. તેને જરા ગમ્મત તથા મોજશોખ વધારે પસંદ છે: પણ તેમાં કાંઈ હું તેનો દોષ કહાડતો નથી; પરંતુ ત્યારે કાંઈ માણસ જાણે છે કે તેની સ્ત્રી તેના કરનાં ધણી નાની છે, અને વળી તે તેને કેટલોક વખત એકલી મૂકી દૂર દેશાવર તરફ જવાની તૈયારીમાં છે, ત્યારે તેને પોતાની ‘વાઇફ’ વિષે ધણી ખાત્રી તો—હું !...” શેડે જરા વક્રોક્તિસૂચક મ્હોં મઠાવ્યું.

તે ડિટેક્ટિવ ખુરશી ઉપર પડ્યો પડ્યો પોતાના અંતે લાથ ઉપર માથું ટેકવી બધું જ લક્ષપૂર્વક સાંભળ્યા કરતો હતો. તે મનમાં બબડ્યો,—“અદેખાઈ! વળી જાણે મહા મ્હોટા વિચારમાં પડ્યો હોય એમ દેખાવ કરી. “ખરેખર જોઈએ અને અદેખાઈ જ અમારા ડિટેક્ટિવોની ઘંટીને બાણું દગાણું પૂરું પાડે છે !”—મનમાં જોતી, લક્ષપૂર્વક સાંભળવાનો ડોળ કરી, તેણે માથું હલાવ્યું.

“ આવી તેવી વાતો હોઈ બહાર કહાડવી, એ જરા કહિન થઈ પડે છે.” શેડે કહ્યું.

“ અમને ડિટેક્ટિવોને ધણી ધણી પ્રકારના વિચિત્ર કેસોનો પણ અનુભવ મળે છે.” રતિલાલે કહ્યું: “તેથી આપે ખાત્રી જ રાખવી કે આપ જે કહેશો તે હમ્મેશાં છૂપું જ રાખવામાં આવશે. ”

જગતશેઠને કાંઈક ખાત્રી થઈ હોય એમ દેખાયું.

“ હીક ” તેણે જણાવ્યું: “ ત્યારે સાંભળો. હું શેઠાણીના આલ ચલગત ઉપર નજર રાખવાને ઇચ્છું છું, અને તે કામ સાર તમને શકવાનો મારો ઇરાદો છે. હું તમને દર મહિને બસો રૂપિયા તથા બધું અર્થ આપીશ. કેમ ત્યારે, કહો તમે આ કામ માથે લેશો ? ”

રતિલાલ વિચારમાં પડ્યો હોય એમ જણાયો; થોડીવાર વિચાર કર્યા પછી તેણે કહ્યું આ જરા વિચિત્ર અને ઘણી સંભાળથી કરવા જેવું કામ છે; પહેલું મારે એટલું તો જાણવું જોઈએ કે તમને કોઈના ઉપર શક છે ? ”

“ માત્ર કાંઈક ” કહે જવાબ દીધો: “ શેઠાણીનો એક મામાનો છોકરો ધાણુંખડં અમારે અંગણે રહે છે, અને હમણાં હું પરદેશ જઈ છું, એટલે તો વખતે તે ત્યાંજ પણ રહે.”

“ હીક, પણ શેઠાણીના મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો શક ઉત્પન્ન થયા શિવાય હું ત્યાં રહી કેવી રીતે તપાસ રાખીશ ? ”

“ આહા-હા-હા ! ” આ શંકાશીલ માણસ ખડખડાટ હસી પડ્યો; “ અરે, ત્યાં જ મારી ગાંધવણની ખૂખી છે તો. હું તમને મારા ઐરંગાબાદના શાન્તિસદન-અંગલામાં ખાસ રહેવાને મોકલું છું, કે વખતે મારી ગેરહાજરીનો લાલ લાઈ કોઈ લૂંટારા કે ચોર ધાડ્યાડ પાડે તો તમે કામમાં આવો. દહાડે અથવા રાતે અંગલાના કોઈપણ ભાગમાં જવા આવવાની, ગમે તે તાળું અથવા કળ ઉઘાડવાની તથા ગમે તે વખતે અંગલામાં અથવા અંગલાની બહાર ફરવા જવાની હું તમને રજા આપું છું. એટલે, સમજ્યાને? તમે તપાસ કરી શકશો.”

તે ડિટેક્ટિવે આ બધી ખટપટના દાવપેચ પ્રથમથી થઇ ગયાથી પોતાની મહેનત ઓછી થતી જોઇ અને તેથી જરા બોદું લાગ્યું હોય તેમ, સ્વાભિમાનથી બોલ્યો: “ એ બધું કહેવામાં તો હીક છે, પણ કરતી વખત તેમાંથી હજાર ફણગા ફૂટશે.”

“ હાસ્તો. પણ ત્યારે તમારી પાસે શું કામ આવ્યો હોઇશ? મને ખાત્રી છે કે તમે ગમે તેવી હરકત હશે તો પણ તે દૂર કર્યા વિના રહેશો નહિ હું તો મુંઝાઈથી આજ જાઉં છું; તમે કાલે ઔરંગાબાદ જશોને ? ”

“ હા. હું ધારું છું કે હું જઈ શકીશ. અને તમે રોહાણી કુંજલતા ઉપર એકાદ ચીટ્ટી લખી આપશો તો હીક પડશે.”

“ નારે ના. મને એ બાબત તમારા કરતાં વધારે માહેતી છે. એમ કહેજો કે છેક ઉપડતી વખત જ મેં તમારી સાથે ગોઠવણ કરી છે.”

“ પણ કદાચ આપનાં વાઈફ (પત્ની)—”

“ મારી વાઈફ તો મારી કાળજીને તેની વિષેની શીકરને—માટે ઉલટી આભારી અને ખુશી થશે. હું ‘મેઈલ’માં જાઉં છું. આજના પેપરમાં કદાચ તમે માઈ નામ પણ કાશ્મીર જનારા તરીકેનું વાંચશો. તમારે કાંઈ પ્રથમથી જ ખર્ચને માટે જોઈશ? એમ હોય તો આ સો રૂપિયાની નોટ સ્વીકારવાની મહેરબાની કરશો.”

“ થેન્ક યુ. મોટો આભાર થયો, રોહ સાહેબ જો કે તેની કાંઈ જરૂર નહોતી. પણ મને લાગે છે કે, જો તમે તમારાં ‘વાઈફ’ (પત્ની) ઉપર એકાદ ચીટ્ટી આપી હોત તો વધારે માઈ. ”

“ નારે, ના. એ બાબત હું વધારે જાણું છું. પણ જો તમે ન જ જઈ શકો તેમ હો તો.....”

“ ના. ના. મારાથી ન જવાય એવું હાલ કાંઈ કામ નથી; પણુ—”

“ મારા સાહેબ ! તમારે ‘પણુ’ તો થોડા વખત ઉપર મેં બંધ કર્યું છે, એમ હું ધારું છું; હવે તમે કાલે જ જાઓ. ખરે-ખરી જગૃતિનું કામ છે. જો જો, મી. રતિલાલ ! તમારી આંખમાં કોઈ ધૂળ ન નાંખી જાય; સંભાળજો!”

તે ડિટેક્ટિવે પોતાની શક્તિનું સ્ત્રવન કરતું, એવી તો રીતે મેં મલકાવ્યું કે તેથી જગતશેઠ ઉપર પણ જાણે કાંઈ મોટી અસર થઈ ન હોય એમ તેણે પણ મેં મલકાવ્યું.

“ એ તો ફીક પણ સાહેબ ! એક વાત પુછવાની રહી ગઈ છે, હું તમને કયે સરનામે લખું ?”

“અરે ! ફિકર નહિ કરતા; એ બાબત હું સંવર્ણી જોઈતી જોઈવળ કરોશ. ”

હા. ત્યારે તો આપ મારા ઉપર સરનામું લખી મોકલશે.”

“ના ના, ત્હેની જરૂર નથી. ” જગતશેઠ ખડખડાટ હસી પડ્યો. “ હું જ્યારે આવવાનો હોઈશ ત્યારે તમારા ઉપર તાર કરીશ. ”

“ આપ પાછા આવવાના છો ?”

“ હારતો. જાઓ મારા ભાઈ ! તમે એટલુંએ સમજી શકતા નથી કે આ મુસાફરીએ જવાનો તો મારો ઢોંગ છે. હું અલિધી તો આજ સાંજે “ બી. બી. ” રેલ્વેમાં જરૂર ઉપડી જઈશ. પણ જે સ્ટેશનથી બનશે ત્યાંથી “ જી. આઈ. પી. ” ને રસ્તે પાછો મુંબઈમાં એકાદ પખવાડિયામાં તો આવોને ઉભો રહીશ. ”

ડિટેક્ટિવ જરા નિરાશ થએલો દેખાયો; આ શેઠિયો તો ધાર્યા કરતાં પણ વધારે પાકો નીકળ્યો. એકજ પખવાડિયું !—અરે તેણે તો પોતાના મનમાં છ એક મહિનાનું કામ નીકળ્યાનું ધાર્યું હતું.

“ મુંઝવણી તમને તાર કરીશ અને વેશ બદલીને ઓરેન્-ગાબાદ આપ્યો આવીશ. હું જાણી જોઈને જરા મોડો આવીશ. એટલે બધા આકર નકર મુઠ્ઠા ગયા પછી તમે દરવાજે ઉઘાડી મને તમારા ઓરડામાં દાખલ કરજો. ત્યાં નિરાતે આપણાથી વાતો પણ થશે, અને બનેલી બધી નવાબુની મને તમે જણાવી શકશો. વળી પાછી જરૂર પડશે તો બે ત્રણ મહિના હું પાછો છાનોમાનો કાશ્મીર ભણી જઈ આવીશ. અને તમે બધી તરેહની તપાસ રાખી શકશો. ફીક, ત્યારે, સાહેબજી. મી. રતિલાલ ! કોઈ પણ વખત મને પાછો આવ્યાનું સાંભળીને આશ્ચર્ય પામતા નહિ. સાહેબજી !” કહી જગતશેઠ ચાલતો થયો.

“ખરે ?” રતિલાલે વિચાર કરવા માંડ્યો, “ખરેખર ! મને તો ગોખગિયા પાપટિયા પાંડિતો અને પ્રાચીન લેખ વગેરે શોધવાનો હવારો કરનારા પોતાં થોધાંવાળા દાંભિકા ઉપર મ્હોટો તિરસ્કાર હતો; પણ આ માણસની બુદ્ધિને તો પુરાતની લેખોનો જરાયે કાટ લાગેલો જણાતો નથી. નક્કી આ શેઠ તો ડિટેક્ટિવ થવાને લાયક છે; અને જ્યારે શેઠાણી જાણતાં હશે કે જગતશેઠ ભૂતકાળનું સાહિત્ય જોગવામાં ગુંથાયા છે, ત્યારે ખરે ! આ સાહેબની નજર તો ચોતરફ વ્યવહારિક વર્તમાન ઉપર પણ ફરતી દેખું ! વળી કાશ્મીરની મુસાફરીનો વિચાર પણ ઉભદા છે !—પણ એ જરા

વિચિત્ર માણસ તો જણાય છે. કારણ ખીજાં માણસો જે વાત ‘જાણી ન જાણી’ કરવા ચાલે છે. તે ખોળી કાઢવામાં એને ગમત મળતી દેખાય છે. ગમે તેમ હો. માફે કામ મારા ‘ધરોહર’ના હેતુ શોધી કાઢવા કરતાં, જે કામ કરવા મને રોક્યો હોય તેમાં વધારે લક્ષ્ય દબાવે તપાસ કરવાનું છે. ”

તેણે પછી પોતાના કારકુનોને બોલાવી, પોતાની પાસે જે જે વ્યવસ્થા રહેલાં કામ હતાં તેમાં જે જે કરવાનું બાકી રહ્યું હતું તે બાબત યોગ્ય સૂચનાઓ આપી, અને તેને જણાવી દીધું કે “જો માફે બહુ અગત્યનું કામ હોય તો ઔરંગાબાદ-શાન્તિ-સદ્દા નામનો તાર કરીશ એટલે હું જ્યાં હોઈશ ત્યાં મને તે મળી રહેશે. ”

* * * *

ખીજે દિવસે સાંજે રતિલાલ એક લાકુતી સિંચામમાં બેસી “શાન્તિ-સદ્દા બંગલા આગળ આવી પહોંચ્યો. પોતાનું નામ અમર ધર્મો પુછતાં, તે જણાવવાની ના કહી. તેણે દરવાજાને ‘શેઠ-ખીનું કામ છે,’ એમ જણાવ્યા ઉપરથી તે જરા ખચકાતો તો બને; પણ પછી અંદર જઈ, કેટલીક વારે બહાર આવી, તેને એક નાની કોટડીમાં તે લઈ ગયો, જ્યાં એક આવીસેક વર્ષનો કદાવર યુવાન તેની રાહ જોતો બેઠો હતો.

“ તમારે શેઠાણીનું કામ છે ? ” તે યુવાને પુછ્યું, અને તેમ જોતાં જ રતિલાલે મનમાં અડસટો બાંધ્યો કે “આ જ શેઠાણીના મામાનો છોકરો !”...“ પણ તમે તમારું નામ નિશાન કાંઈ બતાવ્યું નહોતું તેથી શેઠાણીએ તમારે શું કામ છે તે પુછવાને મને મોકલ્યો છે. માટે હવે મને કહેશો કે તમારે શું કામ છે ?”

“મારા કામનું સ્વરૂપ જ એવું છે.” રતિલાલે કહ્યું: “ કે માઈ નામ તથા ધંધો નોંકર ચાકરના જાણવામાં ન આવે તો માઈ એમ ધારીને મેં કહાવ્યું નહોતું. તમને કહેવાની તો કાંઈ હરકત નથી. આ રહ્યું માઈ કાડું. જરા તે લઈ જઈને શેઠાણી સાહેબને માઈ નામ જણાવશો તો હું આપને! આભારી થઈશ. એમને એમ પણ જણાવવાની મહેરબાની કરજો કે મને ગઈ કાલે જગતશેઠ મળ્યા હતા અને તેમની ખાસ લલામણ ઉપરથી હું અહિં આવ્યો છું. તે યુવાન ડિટેક્ટિવના નામ-નિશાનવાળું ‘ક્રાઈ’ વાંચતાં આશ્ચર્ય પામ્યો હોય એમ જણાયો.”

“ તમે કહો છો કે શેઠજીને તમે કાલે જોયા હતા ?”

“ હા જી, એ અમદાવાદ તરફ જવાને ઉપડી ગયા તે પહેલાં આશરે અર્ધાએક કલાક ઉપર. ”

હું શેઠાણીને તમારું નામ ઠામ જણાવું છું. ” તે યુવાને કહ્યું “ જો કદાચ તમને અહિં યોગ્ય આદેશકાર ન મળ્યો હોય તો, તેને માટે તમારે એટલું તો કશું કરવું પડશે કે, તમારો દેખાવ જરા શક ઉત્પન્ન કરે તેવો હોય; પણ તમારા કહેવા ઉપરથી લાગે છે તે પ્રમાણે જો તમે જગતશેઠની સલાહ પ્રમાણે ચાલતા હો તો શેઠાણી સાહેબને તમે મળી શકશો.”

એમ કહી તે, ઓરડીમાંથી બહાર ગયો અને થોડી વારમાં એક ખુબસુરત નવયૌવનાને સાથે લેતો આવ્યો. “લતાજી! આ રતિલાલ મુંબાઈના સુપ્રસિદ્ધ ટિટેક્ટિવ છે.” એમ કહી, તે બહાર જવાનું કરતો હતો એટલાં તે શેઠાણીએ કહ્યું “બિહારી ! અહિં રહેને રતિલાલજીના અહિં સુધી આવવાનું કારણ તું પણ સાંભળ.”

“ટુંકામાં પૂછે તો, શેઠાણી સાહેબ !” તે હિટકિટકે કહેવાનું શરૂ કરે ક્યું: “મહા કાલ સાંજે જગતશેઠ મારી આશીસમાં આપ્યા હતા. તેમણે મને જણાવ્યું કે ‘મારું કાશ્મીર તરફ જવાનું કારણ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને હું જંગલે નહિં હોઉં ત્યારે વખતે ચોર અગર લૂંટારા ધાડબાડ પાડે, તે માટે હું બહાર મુસાફરી કરું તેટલા દિવસ તમને ‘શાંન્તિસદન’માં રાખવા એવો મારો ખાસ વિચાર છે,’ અને હું પણ તે વાત કબૂલ કરી અહિં આવ્યો.”

“જોયું બિહારી ?—કેટલી બધી અહિંને માટે કાળજી છે !” કુંજલતા બેલી ઉઠી: “મારા મનમાં કે એ ગયા ત્યારે તો એમના મગજમાં જૂના લેખનાં કાગળિયાં શિવાય બીજું કંઈ નહિ હોય, પણ જે—”

“હા. ખેશક કાળજી હોય એમ તો લાગે છે,” તે યુવાને જવાબ દીધો: “હું ધારું છું કે મી. રતિલાલ ! તમને શેઠજીએ કાગળ તો આપ્યો હશે.”

“ના જી,” રતિલાલે ઉત્તર વાળ્યો: “મેં તો એમને તેમ કરવાને ખાસ વિનંતી કરી પણ એ વાત તો તેમના ખ્યાલમાં ન આવી. મેં જ્યારે વધારે આગ્રહ કર્યો, ત્યારે તો તે ઉલટા કાંઈક ચીડાયા હોય એમ લાગ્યું અને મને તો એમ કહી ચાલ્યા ગયા કે ‘મેં કશું છે તે શેઠાણીને જણાવી દેવું.’”

“હા, હા, એમનો એવો સ્વભાવ છે,” શેઠાણીએ વચમાં ટાપશી પુરી: “અરે ! એમના મગજમાં એક દશી, તેની સામે તો થઈ શકાય જ નહિ.”

“એ તો ખરું,” બિલારીલાલ વચમાં બોલી ઉઠ્યો: “એ તો ખરું: પણ આ ગૃહસ્થ રતિલાલ છે એમ શી ખાત્રી થાય? કદાચ બોટું નામ ધારણ કરીને કેદાઈ હમારો આવ્યો હોય, અથવા જે ચોરને પકડવામાં આવ્યાનું તેઓ કહે છે તેજ એ હોય તો શું?”

રતિલાલને જરા ગુસ્સો તો આવી ગયો પણ તેને બાજ્યું કે ‘બિલારીલાલ ખરું કહે છે.’

“હું એમ ધારું છું,” તેણે કહ્યું: “આજની રાત રતિલાલજી આપણી ધર્મશાળાની મેડી ઉપર મુકામ રાખે; અને આવતી કાલે હું અને એ સાહેબ બંને જણ મુંબઈ જઈ બરોખર તપાસ કરીશું અને જો તપાસમાં તેમનું કહેવું ખરું માલમ પડશે તો પછી અહિં મારી સાથે પાછા આવીને શેઠ સાહેબે સોંપેલું કામ ઘણી ખુશીથી કરે. કેમ રતિલાલજી! આ રસ્તો ફીક લાગે છે ને?”

રતિલાલને આ દરખાસ્તનું વાજબી પણું તો કબૂલ કરવું પડ્યું, પણ તે ઉપરથી આ શેઠાણી કુંજલતાના ‘બિલારી’ વિષે તેને કાંઈ ખાસ સારો અભિપ્રાય બેઠો નહિ; અને જોના મનમાં એવી ખાત્રી અડધી-પડધી તો થઈ પણ ગઈ કે ‘આ બંને જણનો ભાઈ-બહેનનો સંબંધ માત્ર નામનો છે.’ પણ આમ તપાસ કરવાનું હતું તેથી એને વધારે સારું સાધન મળ્યું ‘હવે નિરાંતે-જેમ ધારીએ તેમ વર્તીને પણુ-એ બંને જણનાં સંબંધો કાઢી કહાડી શકશે.’

ખીજી સ્થાને 'શાન્તિસદન' બંધવામાં તેને એક ભવ્ય સુંદર ઓરડામાં ઉતારો આપવામાં આવતો હતો તેની ના કહી, એક નાની સરખી ઓરડીમાં રતિલાલે પડાવ નાંખ્યો. તેના કહેવા ઉપરથી એમ બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું કે તેને મુંબઈથી પોતાની જેરફાજરીના વખતમાં ઘર-ખરચનો હીસાખ રાખવા તથા ઘર વગેરે સંભાળવા શેઠ ખાસ મોકલેલો છે. તે ઘરમાં ગમે તે દેકાણે જઈ શકતો અને રાતે ભટકતો જણાય તો તેનું કારણ પોતાને ઉધમાં હોડવાની ટેવ છે, એવું આપતો. તે બધાની સાથે જન્મતો; આસપાસનાં ખેતરોમાં સ્વેચ્છાએ રખડતો. શહેરની દરેક વીણીમાં જાણીતો થઈ ગયો હતો; અને શહેર જરા દૂર હોવાથી પાસે જે ધર્મશાળાઓ વગેરે હતી તેમાં આવી પડતાં સાધુ-સંતો તથા વેરાગીઓ અને બાવાઓનાં ટાંગામાં પણ લાંગ, ગાંજે પીવાને બદલે પડ્યો પાથર્યો રહેતો. એણે 'જગન્નાથ' નામ ધારણ કર્યું હતું અને થોડા વખતમાં ચાકરોમાંથી દરવાન વગેરે સાથે એવો તો હળી ગયો, કે બધાં એનાં વખાણ કરતાં. અને રસોઈ કરનાર 'મહારાજ' તો એના ઉપર ફિદા ફિદા થઈ જતા!

પાંચ સાંત દિવસ ગયા પછી, દરવાન અને "મહારાજ" રતિલાલ સાથે ખીડીઓ પીતા હતા; હવે તો તે બધામાંથી નવા માણસ તરફનું અતડાપણું તદ્દન જતું રહ્યું હતું, તેથી તેણે ધીમે ધીમે શેઠના ગૃહસંસારની વાતોમાં તેમને ઉતાર્યા. "આ જગો તો દ્રક્કડ છે. કેમ મહારાજ!" રતિલાલે કહ્યું: મને તો એ નવાઈ લાગે છે કે આવું મકાન અને ઘરનું સુખ મુકીને શેઠજીને હજારો ગાઉ દૂર-ખૂણામાં પડેલા કારમીરમાં રખડવું કેમ ગમતું હશે?"

“અરે, એ તો જૂના લેખ અને જૂની વસ્તુઓ પાછળ એવા તો ગાંડા થઈ ગયેલા છે કે એમને ખીજું કાંઈ સૂઝતું નથી; ખરું કહેવડાવો તો એમને દુનિયાદારીનું કાંઈ :લાન જ નથી,” મહારાજે જવાબ દીધો.

“આહા !” તે ડિટેક્ટિવ બોલી ઉઠ્યો: “પણ મને તો લાગે છે કે એમના જવાથી કાંઈ તમને ખોટું થયું હોય એમ જણાતું નથી. હું તો ધારું છું કે આ બંગલો રંગાવવાના વિચાર આણે છે અને ગમ્મન કરવાની ગોઠવણો થાય છે તે સહુ ઉપરથી— શેઠજીના ગયાથી તમે બધાં કાંઈ શોકમાં હો એમ તો જણાતું નથી.”

“થોડા દિવસમાં અહિં કેટલાક મેમાનો પણ આવનાના છે; અને શેઠજીના પિયરમાં એમના કાઈ દૂરના સગાને ઘેર લખ પણ આવતા અઠવાડિયામાં થવાનું છે.”

“ત્યારે તો શેઠજી સાહેબ શહેરમાં જશે ?”

“હાસ્તો. વળી એમનાં બહેન જે મદ્રાસ પરણ્યાં છે, તે પણ અહિં આવવાનાં છે અને બંગલામાં જ ઉતારો કરશે.”

“ત્યારે એ બધાંની સાથે બિહારીલાલ જશે જ તો ?” રતિલાલે પોતે કાંઈક વધારે જાણતો હોય એવો ડાંગ કરી કહ્યું.

“હા” મહારાજે જવાબ દીધો: “શેઠ હોય છે ત્યારે તેઓ પણ એમને તો આગ્રહ કરીને લઈ જવાના. શેઠ નથી એટલે તો ઘરના કાંઈ મોટા માણસ તરીકે પણ જવું પડશે; બાકી એમને ધાતુંખરું તો એમ જવું ગમતું નથી.”

રતિલાલે ફરડાગીમાં એવી તો રીતે મૂંઠાં મલકાવ્યું કે તે બેચા છતાં મહારાજ તેનો અર્થ સમજી શક્યો નહિ.

“તમને તો ખબર નહિ હોય; મહારાજે વ્યાખ્યાન આગળ ચલાવ્યું: “શેઠાણીના આપ બિહારીલાલના વાલી હતા અને એમને પોતાના ઘરમાં ઉછેર્યા હતા, તેથી એમને અને શેઠાણીને સગાં ભાઈ-બહેન કરતાં પણ વધારે અને છે. શેઠ ગામમાં હોય ત્યારે પણ બહુ ખર્ચ બિહારીલાલને અહિં ખર્ચે આગ્રહ કરી કરીને રાખે છે.”

“આહા!” રતિલાલ વિચારમાં પડ્યો: “આ પ્રમાણે કરવામાં એની કાંઈ લુચ્ચાઈ તો નહિ હોય?”

તેણે પુછ્યું, “શેઠાણી, શેઠ સાહેબ કરતાં બહુ ન્હાનાં હોય, એમ લાગે છે, ખરું કેની?”

“હા, ઘણાં ન્હાનાં!” મહારાજે ઉત્તર દીધો: “પણ શેઠ ઉપર તો એમને એસંતમ ભાવ છે. અરે! આ જુના લેખ શેઠના વગેરે માટે શેઠ સાહેબને જે માન મળે છે, એમાં તો તે એટલાં રાજ થાય છે કે કાંઈ કહેવાની વાત નહિ ને!” અને એ તો શેઠની સાથે કાશ્મીર પણ જવા તૈયાર થઈ ગયાં હતાં, ને શેઠે માંડ માંડ રોક્યાં.”

રતિલાલ ખરેખરે અચંપો પામ્યો હોય એમ દેખાયું.

“કેમ ખરું કેની, રામા?” મહારાજે દરવાનને પુછ્યું.

“હા, હા. ખરે, ભાઈસા’બ!” રામાએ જવાબ દીધો: “એ તો શેઠના ઉપર ફિદા ફિદા થઈ જાય છે, અને શેઠને તો એ કાંઈ ગણત્રીમાંયે નથી. એમને તો, એ લલા ને એમનાં જૂનાં થોથાં પોથાં અને કાગળિયાં લલાં!”

“ આહાહા !” રતિલાલે મનમાં વિચાર કરવા માંડ્યો
 “ તમારા બધાના કરતાં એને દુનિયાંધરીનું વધારે ભાન છે ! પણ
 આ બંને શેઠ અને શેઠાણી ખરેખરાં હુંશિયાર હોવાં જોઈએ
 નીકર આમ ઘરનાં માણસોને પણ શી રીતે છેતરી શકે ?”

“ હું પણ આ લગ્નમાં બહુ ધામધુમ થવાની કે ?”

“ હારતો, ” મહારાજે જવાબ દીધો; “ એમારંગાઆદમાં આ
 પણ શેઠ બાદ કરતાં એ પણ સૌથી વધારે પૈસાવાળા ગણાય છે.
 અને તમે તો જગન્નાથભાઈ જાણતો હશે—નાહિ જાણતા હો તો
 પણ તમને કહેવાની કાંઈ કીકર નથી કે—હું કાંતે મુંબાઈ બિહારી
 ભાઈની સાથે શેઠનું ઝવેરાત દુરસ્ત કરવા આવ્યું હતું તે લેવા
 જવાનો છું. અરે ભાઈસાહેબ એ તે કાંઈ ઘરેણું છે ! મુંબાઈનો
 રામકીસન ઝવેરી એની ઓળખમાં ઓછી કિંમત પચાસ હજાર
 રૂપિયાની આંકતો હતો, અને શેઠ હોય છે ત્યારે પણ આ ઘરેણું
 શહેરમાં દુકાનની તાંજેરીમાં રાખે છે. અને ત્યાં કેટલી બધી
 ચોકશી થાય છે ને ચોકી પહેરા રહે છે ! અહિં તો કાંઈ રાખતા
 જ નથી !”

“ નારે ના. અહિં તે રખાય ?” રતિલાલ બોલી ઉઠ્યો,
 “અરે જો એ ઝવેરાત અહિં છે એમ માલમ પડે તો લુપ્ત થવા
 વિના રહે નહિ. હું મહારાજ તમે આ તરફના બંગલા જરા
 છેવાડા છે તેથી કોઈ દિવસ કાંઈ આટલામાં ચોરી બોરી થયાનું
 સાંભળ્યું છે ?”

“ હા. એક વાર. ” મહારાજે જવાબ દીધો. “ અને ખરે-
 ખર, એ પ્રયત્ન તો બહુ હિમ્મતથી થયો હતો. એકાદ ચાકરની

છોકરી પાસેથી ખંભડે ઝવેરાત મંગાવ્યાનું ટ્રાઇએ જાણી લીધું હતો. શહેરમાં ટ્રાઇ સારે ઘેર લગ્ન હતાં એટલે પહેરવાને મંગાવ્યું હતું. રાત્રે અહિં વાળુ કરવાની ગરબડ ચાલી રહેલી એવામાં એક ઉઘાડી બારી ઉપર નીસરણી મુકી ચોર અંદર પેદા. પણ સારે લાગ્યે બાગવાને એમને પેસતાં જોયેલા તેણે બિહારીલાઇને ખબર કરી. તે ઉપરથી અહિં પણ કેટલાક મહેમાન ઉતરેલા હતા તે અને ભાઈ એકદમ ઉપર જઈ પહોંચ્યા અને બારણું ઉઘાડ્યું તો અંદર બે ચોરને જમીન ઉપર નાંખી તેમને એક દીંગણોશો પોલીસનો ડ્રેસ પહેરેલો માણસ અને હાથથી પકડી, ધુટણીએ બેઠો હતો, તેણે જણાવ્યું કે “ હું આ બંને ચોરની પાછળ પાછળ આવ્યો હતો અને તેમની પાછળ બારીએથી અંદર પેદા, તેમને મારા આવ્યાની ખબર પડી તે પહેલાં તો મેં પકડી લીધા છે. હું મદદને માટે બૂમ પાડતો હતો એટલામાં તો તમે બધા આવી પહોંચ્યા. હવે જાણે, હું આ લોકોને તમારા એકાદ બે માણસની મદદથી ચોરી ઉપર પહોંચાડી આવું, ત્યાં સુધી એમને ખાસ જનપતામાં રાખવાની એકાદ ચોરડી કે જગો બતાવવાની મેહેરબાની કરો.” એ બંને ચોરને ઘોડારમાં પુરીને તાળું વાસ્યું અને કુચી એ પોલીસના માણસે પોતાના કબજામાં રાખી. અમે તો બધા એટલા તો ખુશી થઈ ગયા કે જ્યાં ત્યાં એનાંજ વખાણ કરવા લાગ્યા. રોકે એને પચીસ રૂપિયાની નોટ ધનામ દાખલ આપી; તે થોડી આનાકાની કર્યા પછી તેણે લીધી. વખત થઈ હતી એટલે એને અમે બધાએ આગ્રહ કરીને જમાડ્યો. પત્ની એણે કહ્યું, “ મારે એ ચોરોની પાસેથી

કેટલીક બાતમી મેળવવી છે, માટે જરા એમની સાથે વાતચીત કરી આવું.” અમે એને કાઢને પોતાની સાથે લઈ જવા અને એકલો ન જવા કહ્યું પણ એ વાતની તો તેણે ચોખ્ખી ના પાડી. તેણે કહ્યું. ‘જેટલું પોલીસને એ લોકો કહે છે તેટલું બીજાઓને નથી કહેતા.” વગી બીજો કાઢ મારી સાથે હશે તો એ બરોબર જવાબ નહિ દે અને જો તમને મારે માટે ફિકર હોય તો આ જોઈ છે ?—તેણે વિલાયતી ઉંચી બનાવટની એક ‘રિવોલ્વર’ (જ નગીની પિસ્તોલ) બતાવી.—‘મને એમની પાસે વીસેક મિનિટથી વધારે વાર નહિ થાય,’ એમ કહીને ગયો, અમે તો તે માણસની સાવચેતી અને હુશીયારીની તથા ચોરોની લૂંટફાટની વાતોમાં અડધા પોણા કલાક ગાળી નાંખ્યો તો પણ એ પાછો આવ્યો નહિ, અને એ શું કરે છે એમ તપાસ કરવાને કાઢ ગયું. તેના કહેવા ઉપરથી અમે બધાંયે ત્યાં જઈ જોયું તો ચોરોએ નહિ અને પોલીસે ન મળે ! શહેરમાં ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને ત્યાં આ વાતની ખબર કરતાં એમ નક્કિ જણાયું કે એ પોલીસનો સીપાઇ બીજને કાઢ નહિ પણ જાણીતો ચોર ‘છટકતો છેલ’ કહેવાય છે તે હોતો, અને તેણે પોલીસનો ફેસ પણ જરૂર પડે માટે ઘણું કરીને કપડાં નીચે પહેરી રાખ્યો હશે !

હવે કહો ત્યારે, કેમ ચાલાકી તો ખરી ને ? એ ત્રણે માણસો નાશી ગયા અને લોકો કહે છે કે ‘છટકતો છેલ’ હજી પણ પકડાયો નથી.”

“ હા નથી પકડાયો.” તે ડિટેક્ટિવે જવાબ દીધો: “ નથી પકડાયો એટલુંજ નહિ પણ એને પકડવાને માટે એક હજાર રૂપિ-

યાનું ઇનામ બહાર પડ્યું છે. ખરેખર એ બડો હુંશિયાર—” રતિ-
લાલ બોલતે બોલતે અટક્યો અને આવી બાગીચામાં પોતે માહિત
ગાર છે એવું ન બતાવવું દુરસ્ત લાગતાં એકે આવેલા શબ્દો ન
ઉચ્ચારતાં બોલ્યો,—“ ચોર લાગે છે અને તમે કહ્યું તે ઉપરથી
તો એમ જણાયા વિના રહેતું નથી કે એની ચાલાકી લોકોને
ધાત્તી રૂપ થઈ પડી છે.”

“ હા,” મહાજો કહ્યું, “ લાઈ ! અમને પણ ધણી બીક
એ હતી કે રખેને એ પાછો અહિં આવે: વળી એમાં અધુરામાં
પુરું એમ પણ થયું હતું કે જેટલો વખત એ પોલીસ તરીકે અહીં
બંગલામાં હતો, તેટલા વખતમાં બીજો ક્યાંઈ તો ચોર સંતાયા
ક્યાં નથી ?—એમ કહી તપાસ કરવાને બહાને તે આજો બંગલો
દરેક ઓરડામાં કરીને—જોઈ આવ્યો હતો. પણ શેઠજી ન થાય
— ભુંડા કે પોતે મુંબાઈ જઈને કોઈ અડે તો તરત અવાજ કરતી
ઘંટડીઓ જેને—‘ચોર પકડનાર’—કરીને કહે છે તે લઈ આવ્યા
અને તે દરેક બારણે તથા બારીએ લગાડી તેમનો વીજળીના તાર
બાંધી, એક બીજાથી એવો તો મુંબાઈ કરી દીધો છે કે જો એ
ફેરવીને બારણું બંધ કર્યું હોય તો તેને એક જગોએ કોઈ અડે
કે તરત દરેક ઓરડામાં ને બારીએ અવાજ થયા વિના રહે નહિ
અને એ પ્રમાણે હજુ પણ સુતી વખત બંગલામાં થાય છે, તે
તમે જાણો છો. આ વાત પેપરોમાંયે જણાવવામાં આવી હતી.
અને તેથી કદાચ ‘છટકતો છેલ’ એ વાત જાણીને હવે ફરીથી
અહિં આવવું સહીસલામતી ભરેલું ધારતો નહિ હોય.”

રતિલાલ બ્યારે એકલો પડ્યો, ત્યારે આ વાતચીતના આ-

મલા લાગ ઉપર ખૂબ વિચાર દોડાવ્યા; અને પોતાની જાતે કહેલી તપાસતું પરિણામ પણ મહારાજે જણાવેલા વિચારને મળતું આવ્યું.

રોહાણી કુંજલતા એક પ્રેમાળ અને પતિવ્રતા પત્ની હતી એ વાત તો નક્કિ હતી; અને ખિહારી ? ખિહારીલાલને પણ તે પોતાના સગા ભાઈ જેવો ગણતી; જણાતી હતી. ધરનું દરેક માણસ જગતશેઠને દુનિયાદારીના વિષયોમાં તદ્દન અજ્ઞાન અને પોતાની ચોપડીઓ અને પ્રાચીન લેખોના અભ્યાસમાંજ નિમગ્ન ધારતું હતું; છતાં આમાંની દરેક બાબતમાં ડિટેક્ટવનો પોતાનો અનુભવ કેટલો બધો જૂઠો હતો ?—તેને પોતાને જગતશેઠ કેટલો હુશિયાર લાગ્યો હતો ?—કદાચ એ કાંઈ ગાંડો તો નહિ થઈ ગયો હોય—કાંઈ પ્રકારની એનામાં ઘેલછા તો નહિ થઈ ગઈ હોય ?

રતિલાલ ખરેખરો વિચારમાં પડ્યો,—રોહાણીની તપાસ કરવા લાગ્યો !—પરંતુ હાલ તો કાંઈ વધારે માહિતી મળે તેમ પણ ન હોતું—ઉપાય પણ નહોતો; સમય સમયનું કામ કરી લેશે એમ તે જાણતો હતો. હાલ તો એને ધીરજથી રાહ બેઠા કરવા શિવાય બીજું કાંઈયે કરવાનું નહોતું—પણ એની પેઠે બ્યારે ધીરજ રાખી બેશી રહેવાના પણ પૈસા મળે એમ હોય ત્યારે તો માણસો તેમ કરવું ચૂકે એ સંભવતું નથી !

બીજે દિવસે ખિહારીલાલ અને મહારાજ મુંબાઈથી અવેરાત લઈ આવ્યા; અને તહેને બીજે દિવસે રતિલાલને નીચે પ્રમાણેનો તાર મળ્યો:—

“ મુંબાઈ આવી પહોંચ્યો છું. વખત સારો મળ્યો છે, આજે રાતે બાર વાગે બંગલાની બહાર મળજો. સાવચેતી રાખજો. કાંઈ જુવે નહિ. વેશ બદલીને આવીશ. જરૂર ! જ—શેઠ.”

“ ઝાલો હવે કામ કરવાનું આવ્યું. ખરું ! ” રતિલાલ મનમાં બોલ્યો, “ જો એ ગાંડો હોય, તો એના ગાંડપણમાંયે ‘ ઓર્ડર (નિયમ) ’ લાગે છે ! ગમે તેમ હો, પણ હું એને આજ રાતે મળીશ એટલે ખાતરી થશે.”

રતિલાલને પૈતાની તપાસ કરવાની સમજશક્તિ વિશે ધણું અભિમાન હતું અને આ બાબતનો છૂપો ભેદ જાણવાને તે એટલો તો ઉત્સુક થઈ રહ્યો હતો, કે રાત પડી ત્યાં સુધી એને જરાએ શાન્તિ વળી નહિ.

* * *

રાતે આશરે આર સડાડાવારેકને શુભારે, “ શાન્તિસદ્ન”માં રતિલાલ શિવાય બીજાં બધાંય માણસો નિદ્રાવશ થઈ નિરાતે આરામ લેતાં હતાં, તે વખત ડિટકિટવે છાનેમાને આરણું ઉઘાડ્યું અને ધીમે ધીમે પગલે ગુપચુપ દરવાજો ઉઘાડી તે બહાર નીકળ્યો.

“ કેમ છે, રતિલાલજી ! ” એક માણસે તેની પાસે આવીને ધીમે પણ સ્પષ્ટ અવાજે કહ્યું : “ બંગલામાં મને ગમે તેવો થોથાપોથામાં પડી રહેનારો ધારતાં હશે અને તમને પણ કદાચ એમ ખબર મળી હશે; પણ કહો; હું બરોબર વખતે તપાસ રાખી શકું છું કે નહિ ? બોલો હવે તમારે મને કાંઈ ખબર આપવાની છે ? ”

“ કાંઈ નહિ, શેઠ સાહેબ ! હું તો કાંઈ સમજી શકતો નથી.”

“ જરા અહિં ટહાડ વ્હાય છે,” શેઠે કહ્યું, “ માટે આપણે ભારી ઓરડીમાં જઈને વાત કરીએ. તમને કંઈ જગો આપેલી કે ? ”

ડિટકિટવે પોતે સુતો હતો તે ઝોરડી જણાવી.

“હીક છે, ચાલો હવે. તમે આગળ થાઓ. હું પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવું છું. પોતાના બંગલામાં ઝોરની પેઠે પેસવું, એ પણ હીક દહેર છે ! પણ હું ઘણો વિચિત્ર માણસ છું, ચાલો, જરા તાકીદ રાખો.”

ડિટકિટવની ઝોરડીમાં તેઓ પેદા, અને રતિલાલના ખાટલા ઉપર તેમની રજાઈ ઝોઢીને બેઠા.

“ઓલો ત્યારે રતિલાલજી ! એ લોકોએ તમને છેતર્યા-બનાવ્યા !”

“સાહેબ ! હું આપને કાંઈ પણ બાબત વીશે ખરેખરો જવાબ આપી શકું એવી સ્થિતિમાં નથી,” તે ડિટકિટવે કહ્યું.

“વધારે વખત બેઠાંએ છીએ, હું ? કાંઈ શીકર નહિ, રતિલાલ ! મને કેટલીક ખબર મળી છે. મને ખાત્રીથી જણાવવામાં આવ્યું છે કે જે દિવસ બિહારી તમારી સાથે મુંબઈ ગયો હતો તે દિવસ તેણે મારું બધું ઝવેરાત જે ઝવેરીને ત્યાં દુરસ્ત કરવા મેં આપ્યું હતું તે મારે નામે ત્યાંથી ઉપાડી લઈ, ગિરો મુકી તેના ઉપર રૂપિયા લીધા છે. જે વખત ઝવેરાત લેવા મુંબઈ જવાનો હતો તે પહેલાં તેણે ગોઠવણ કરેલી તે પ્રમાણે, દરેક દાગીનામાંથી નંગ કઢાડી લઈ તેને બદલે પાસા પાડેલ પોખરાજ વગેરે હલકી કિંમતનો માલ મૂકી એણે ખરા હીરાને ઝવાહીર પચીસ હજાર રૂપિયા લઈ વેચી નાંખી, પોતાનું પંદર હજાર રૂપિયાનું દેવું એણે વાળી નાંખ્યું છે. જે લોકોનું એને દેવું હતું તેમને હું ઓળખું છું અને તેથી તેમણે મને પોતાના

ચોપડામાં રૂપિયા જમે કરેલા જોવા દીધા હતા. આ બધી વાત શેઠાણી જાણે છે એટલુંજ નહિ પણ એની સાથેની સંતલસમાં બે જણાં એકજ હોય એમ કામ કરે છે અને મારાથી છુપાવવાને પ્રયત્ન કરે છે.”

ડિટેક્ટિવ શેઠ તરફ આશ્ચર્યની દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. આંવા શાન્ત દેખાવનો માણસ આટલો બધો કાબેલ છે, એમ કાણ જાણતું હશે ? ખરે, એણે લેખોની લાંજગડમાં પડવાની ભૂલ કરી હતી. ધધો ખોટો લીધો હતો. એ કેવો હુશિયાર ડિટેક્ટિવ થઈ શકત ? પણ વધારે નવાઇ એ હતી કે પોતાની હમ્મેશાંની સખ્ત તપાસ તજેથી પણ બિહારી અને શેઠાણીનું પાપી જોડું છટકી જવા પામ્યું હતું, તો તે પણ વળી કેવાં ચાત્રાક હશે ?

“ પણ શેઠ સાહેબ ! તમને ખાત્રી છે ?”

— “ હા. આસપાસના બનાવો અને વસ્તુઓનો પુરાવો મને ખાત્રી કરી આપે છે. પહેલું તો એ કે બિહારીને પંદરેક હજારનું દેવું હતું તેની, હું બતાવું તેમને ત્યાં મુંબઈમાં તપાસ કરશે. તો તમને તરત સંપૂર્ણ માહિતી મળશે. બીજું ગદ કાલે મેં એના લેણદારોના ચોપડા જોયા છે એ વાત પણ સિદ્ધ છે. હવે એટલું જોવાનું કે એ ધરેણાં શેઠાણીવાળાં હતાં કે કેમ ? તેની સાબીતીમાં એટલું છે કે, શેઠાણીને મેં ધણા કીંમતી દાગીના કરાવી આપ્યા છે; અને એ ફરી દુસ્ત કરવા જે ઝવેરીને ત્યાં મેં મુક્યા હતા ત્યાંથી એણે વહેલા ઉપાડી લઈ અહિં તો ફક્ત કાલે આપ્યા; હવે એમ ધારો કે એ દાગીના અમારા નહોતા તો તે લાવ્યો ક્યાંથી ? આટલું પણ શક લાવવાને માટે પુરતું છે.

“ હા જી. ” રતિલાલે કશું એટલો શક રહે છે ખરો. ”

“ તમે ખરું કહો છો. પણ વખતે મારી પણ જૂલ થઈ હોય. શેઠાણી આ લગ્ન વગેરેના પ્રસંગોમાં બધું ઝવેરાત બંગલે મંગાવે છે. આ વખતે તે મંગાવ્યું છે કે નહિ તે તમે જાણો છો ? ”

“ હા સાહેબ ! બિહારીલાલ અને મહારાજ આ વખતે તો મુંબઈ જઈને લઈ આવ્યા છે. ”

“ એમકે ? ફીક ત્યારે તો—આપણાથી આ વાત ખરી છે કે ખોટી તેનો તરત નિવેદો આણી શકાશે. તમને ઝવેરાત—હીરા ખરા ખોટા પારખતાં આવડે છે ? ”

“ ના, શેઠ સાહેબ ! હું ખાતરીથી કહી શકું નહિ. ”

“ ફિકર નહિ; મને આવડે છે તો. મારા આપ જીવ્યા ત્યાં સુધી મારે એ ધંધો કુટવો પડ્યો હતો ! શેઠાણી તો એની એજ જગોએ સુઈ રહે છે ને ? ”

“ હું એમ ધારું છું. મેડી ઉપર ચલતાં જમણા હાથના ઓરડામાં. ”

“ હા, હા એજ. શેઠાણીના ઓરડાનું પારખું વિજળીની ધંટડીઓવાળી દોરીથી બંધ કરવામાં આવે છે કે નહિ ? ”

“ ના. સાહેબ, આપના ગયા પછીથી એમની ચાકરડી ત્યાં એમના પલંગ પાસે સુવે છે. ”

“ અને ઝવેરાત તે જ ઓરડામાં મુક્યું છે કે બીજે કંઈ ? ”

“ તેની મને ખબર નથી. ”

“ ફીક છે. હું જોણી કહાડીશ; અને જો જડશે તો પછી આપણે હીરા ખોટા છે કે ખરા છે તેની પરીક્ષા કરીશું. ”

“ પણ શેઠ સાહેબ !” તે ડિટેક્ટિવ બોલી ઉઠ્યો. “તમે પકડાઈ જશો.—અથવા તમને કાઈ ઓળખશે તો ?”

“ હેં ! એમ થાય તોયે શું ? હેં મી. ડિટેક્ટિવ ! મારા પોતાના મકાનમાં તો હું ધારું તે કરવાને મુજિત્યાર છું, કેમ ખરુંકની ? ”

ધીમે ધીમે જરા પણ અવાજ કર્યા સિવાય, ધીમે પગલે શેઠ પોતાને બંગલે ચોરી કરવા ગયો અને ડિટેક્ટિવ એકલો પડ્યો.

રતિલાલને જરા એમ લાગ્યું ખરું કે આવી મિથ્યાકૃતમાં હું ક્યાંથી આવી પડ્યો ? આવી માંહેમાંહેની ગરબડો અને બહુધા પસંદ હતી નહિ, પરંતુ બહુ વાર થઈ નહિ એટલામાં તો જગતશેઠ ઘરેણાંની પેટી લઇને અંદર આવ્યો.

“ આની કુંચી આપણી પાસે નથી. રતિલાલ !” તેણે કહ્યું, “ તેથી આપણે કળ તોડી નાખવી પડશે.”

“ પણ તેથી તો આપણે જોયું છે એ વાત બહાર પડી જશે.”

“ હા. એમ થશે તો ખરુંતો, પણ બીજો ઉપાય નથી. ” અને તે ડિટેક્ટિવ બીજો અક્ષર બોલે એટલામાં તો શેઠે પેટીનું ટાંકણું, કળ તોડી ઉઘાડી નાંખ્યું અને હીરાના હાર અને મોતીની માળાઓ, જાત જાતનાં કાને તથા નાકે પહેરવાનાં ઘરેણાં અને લાથ પમનાં સોનાનાં સાંકળાં, કલ્લાં વગેરે અધી વસ્તુઓ બહાર નીકળી જમીન ઉપર પડી.

“ સાહેબ ! પણ આ જરા તમે દીક ક્યું નહિ. ”

કદાચ એમ હશે. પણ તેમાં શું થઈ ગયું ? જુઓ તો ખરા હું કહેતો હતો તે તદ્દન ખરું નીકળ્યું. આ બધામાં એક પણ હીરા કે ખરાં પાણીવાળું મોતી નથી !”

“ આપને ખાત્રી છે ? હીરા તો જમજમાલ ચળકે છે, અને મોતી પણ મોટાં પાણીદાર દેખાય છે. ”

“ અરે ! હાલા માણસ ! હાલ તમને ખબર છે કે ખોટાં મોતી અને ખોટા હીરા કેવાં ચાલાકીથી ખરાં હોય એમ માઠવી શકાય છે ? મેં ન્હાનપણમાં જવેરીનો ધંધો કરેલો છે. હજી પણ એવી તેવી બાબતોમાં તો મારો અભિપ્રાય પણ લેવાય છે. આ બધા મોતી અને હીરાની, સોનું બાદ કરીએ તો, સો રૂપિયા કરતાં વધારે કિંમત ઉપજે નહિ એ નકકી છે !” શેઠે માથું નીચેથી ઉંચું કર્યું આંખમાં આંસુ આવેલાં દેખાયાં અને ચહેરા એવો તો શોક જનક હતો કે રતિલાલને તેની ઉપર ખરેખરી દયા આવી. તેણે વખતે કાંઈ ભુલ થઈ હોય અથવા કુંજલતાને પોતાના ભાઈને બચાવવો એટલો જ હેતુ હોય એવી બંધ ખેસતી વાતો-બહાનાં બતાવવા માંડ્યાં. તેણે એમ પણ કહ્યું “સાહેબ ! મેં શેઠાણીની વર્તણૂક ખરેખરી ખારીદીથી અને તેમના ઉપર હંમેશાં નજર રાખીને તપાસી છે. અને હું ખાત્રીથી કહું છું કે એમનો તમારા ઉપર અત્યંત પ્રેમ છે. ”

હેં રતિલાલ ! ખરું કહો છો ?-તમે કહો છો તે ખરું છે?” શેઠે બોલી ઉઠ્યો. “ તમારો ખરેખરો આભાર માનું છું કે તમે મને આટલી આશા આપી. હું હવે ધરેણાં શેઠાણીના ઓરડામાં મુકી આવું છું અને રહવારે વહેલો આવશ. એમના ઉઠ્યા પહેલાં હું આવીને આ પેટીની કળ તોડ્યા બાબત જવાબ દઈ શકું. કદાચ એ તોડવામાં મેં ઉતાવળ કરી હશે, પણ તે વખત મને કાંઈ ભાન નહોતું.”

તેણે ઝવેરાત પેટીમાં પાછું મુક્યું, અને પોતાની સાથે પેટી લઈને શેઠાણીના ઝોરડામાં મુકવા ગયો. એને કાંઈક ઠોકર ખેંચી વાગી હશે એમ રતિલાલને લાગ્યું, કારણ રસ્તામાંથી કાંઈક એવો અવાજ સાંભળાયો. પરંતુ શેઠ તરત પાછો આવ્યો અને જોડા પહેર્યા.

રતિલાલ ! હવે હું અત્યારે તો જાઉં છું.” તેણે કહ્યું, કાલે સવારે મળરડામાં તો પાછો અહીં આવી પહોંચ્યો. કદાચ મારા આવ્યા પહેલાં આ બધું જણાઈ જાય તો બેલાસક ખુલ્લી રીતે માડું નામ દેજો; અનેલી ખરી હકીકત જણાવી દેજો; તમારા થોડા શબ્દોએ તો મારા શરીરમાં ફરી ચેતન આપ્યું છે ! હીક ત્યારે, સાહેબજી !”

જતે જતે કાન, માંડિને તેણે પુછ્યું. “ તમે કોઈનું પગલું અવાજ સાંભળ્યો ?”

“ ના. સાહેબ ?”

“ મેં સાંભળ્યું હતું—આહા ! મારી જૂલ થઈ નથી; સાંભળો ?” આટલું બોલી તે ધીમે ધીમે ખારી પાસે ગયો અને ત્યાંથી નીચેના ખાગમાં ફૂદી પડ્યો. ખારણું ઉઘાડ્યું અને બિહારીલાલ તે ડિટેક્ટિવ પાસે આવી ઉભો. “ તમારી પાસે કોણ હતું ? અહિં તે શું કરતો હતો !—મને ખાતો છે કે મેં એનો અવાજ ઝોળખવામાં તો કાંઈ જૂલ કરી નથી.”

“ જો તમે એનો અવાજ ઝોળખ્યો હોય ” રતિલાલે શાન્તિથી જવાબ આપ્યો; “ તો કાલે જે વાત બહાર પડવાની તે આજ જણાવવામાં મારે કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો નથી.”

“તમે શું બોલો છો?” બિહારીલાલે જરા મિનનજથી કહ્યું, “તમે એ માણસના મળતિયા છો? તમે એને બંગલામાં લાવવાની હિમ્મત કેમ કરો?”

“હિમ્મત કેમ કરો? બિહારીલાલજી! એવા શબ્દો સાંભળવાની મને ટેવ નથી. જે તમે જગતશેઠને ઓળખ્યા હોય તો પછી તમે એમના વિષે આવી દબથી વાત કેમ કરી શકો છો? તમે પણ કબુલ કરશો, કે એમને તો એ ધારે તે વખત અને તે રસ્તે જવા આવવાનો હક છે.”

“જગતશેઠ! કહો છો? કાંઈ ગાંડાબાડાં થયા છો?”

“તમે મને હમણાં કહ્યું કે મારી સાથે વાતચિત કરનાર માણસનો ઘાંટો તમે ઓળખ્યો હતો.”

“હા, હા. પણ—એ તો પેલા લુચ્ચા હગારા ‘છટકતા છેલ’નો હતો, જેણે અમને એકવાર પ્લેલાં પણ છેતર્યા હતા.

રતિલાલનો એરો ગુસ્સાથી કે શરમથી લાલ થઈ ગયો, અને બોલી ઉઠ્યો: “આહા! હવે હું સમજ્યો. તેણે જ જગતશેઠનો વેશ લઈ મને છેતર્યો; અને શેઠાણીનું ઝવેરાત ચોરી જવામાં મને મદદગાર બનાવ્યો. કાંઈ ફિકર નહિ, હજી પણ આપણે તેને પકડી શકીશું. હજી બહુ દૂર ગયો નહિ હોય. ચાલો, બિહારીલાલા!”

“જરાં ઉભા રહો, ” બિહારીલાલે વિચાર કરી જવાબ દીધો, “આપણે પહેલાં એમ જોવું જોઈએ કે એ કેઈ તરફ જશે એ પહેલીવાર છટકી ગયો ત્યારે અમે ખૂબ ચોકસાઈથી તપાસ કરી હતી, તેમાં એમ માણસ પડયું હતું કે, નદીમાં એક હોડકું લઈ એ અને એનાં બે માણસો આવેલાં હતાં. પછી ત્યાંથી

હોડકું એક જગ્યાએ બાંધી રાખી, એ લોકો અહિં આવેલા; અને નાશી ગયા પછી પણ તેજ રસ્તે તેઓ ગયા હતા, કદાચ એ લોકો આ વખત પણ એમ કરશે. એ બાગમાં થઈને બહાર જશે. પણ આ પાસે એક નાનો દરવાજો છે ત્યાં નદી કિનારે પામે છે, જેથી આપણે કદાચ એની પહેલાં પણ જઈ શકીશું અને પકડી પણ પાડી શકીશું. ”

તે બંને જણુ ઉઘાડે પગે ત્વરાથી નીકળી પડ્યા અને બાગ મુકીને આગળ જતાં નદી કિનારે બે માણસોને એક હોડકામાં કોઈની વાટ જોઈ ગેરરી રહેલા જોયા. બિહારીલાલનું ધારવું ખરું હતું અને ‘છટકતો છેલ’ હજી આવી પહોંચ્યો નહોતો.

“આપણે ફીક આવી પહોંચ્યા છીએ, બિહારીલાલે કહ્યું. અને તે બંને જણા, એક બે ઝાડ પાસે પાસે ઉગેલાં હતાં તેમને ઓઠે ઉભા રહ્યા.

જરાક વારમાં ‘છટકતો છેલ’ આવી પહોંચ્યો, તે સપાટાથી દોડતો હતો અને તેણે હોડકા તરફ જવાની દિશા પકડી બિહારીલાલ તેના પર કુદી પડ્યો અને સામે થઈ ગયો.

બનાવો-આવે-અણીને-વખતે-ધણી ઝડપથી પસાર થઈ જાય છે. તે ચોર જરાયે ગભરાય એવો નહોતો. તેણે જરા પણ અટક્યા વિના ગુંનમાંથી ‘રિવોલ્વર’ (જ નળીની પિસ્તોલ) બહાર કહાડી, પોતાની સામે થનાર માણસના સામે તાકી; અને તરત એક તીવ્ર અવાજ થયો.

બિહારીલાલના સારા ભાગ્યે રતિલાલ ચોર પકડવામાં ધણો પાવરધો હતો અને આવી બાબતના તેના મોટા અનુભવને લીધે બિહારીલાલ બચી ગયો, નહિ તો તેનું તો આવી જ બન્યું હતું!

તે ડિટેક્ટિવે બિહારીલાલને આગળ પડી ચોરની સામે થવા દીધો હતો. પણ પાછળથી જઈ—તે ન દેખે એવી રીતે—પાછળથી તેજ વખત તેણે તેના હાથ પકડી લઈ પિસ્તોલની તાક ચૂકાવી દીધી. ગોળી ઉઘી ગઈ અને બિહારીલાલ બચી ગયો ! બન્ને જણાએ મળી તે ચોરને પકડી લીધો અને પિસ્તોલ પડાવી લીધી.

હોડકામાંના માણસો હોડકું હંકારી ગયા; અને બિહારીલાલ તથા રતિલાલ પોતાના કેદીને બંગલે લઈ આવ્યા અને ભોંયરામાં પુરી તાળું વાસ્યું.

બિહારીલાલની છંદગી રતિલાલે બચાવી હતી. અને તેથી તેણે જગતશેઠ તથા કુંજલતા સિવાય બીજા કોઈને આ વાત ડિટેક્ટિવને ચોરે ચાલાકીથી છેતર્યો હતો તે—ન જણાવવાનું તરત વચત આવ્યું. વળી ‘છટકતા છેલ’ને પકડવાનું એક હબ્બર રૂપિયાનું ધનામ અને શેઠાણી તથા બિહારીલાલ તરફથી કાંમતી ભેટો તેને મળી. ઉપરાંત આથી તે ડિટેક્ટિવની આબરૂ ધણી વધારે વધી, અને પેપરોમાં તથા જ્યાં ત્યાં એનાં વખાણો થવા લાગ્યાં.

‘છટકતા છેલ’ પાસેથી શેઠાણીવાળું ઝવેરાત નીકળ્યું,—કારણ તેણે ફક્ત ખાલી પેટી પાછી મુકી હતી—અને તેને જન્મદેશનીકાલની સજા કરવામાં આવી. જેને માટે તે તદ્દન યોગ્ય હતો, પરંતુ સજાનો હુકમ સાંભળ્યા પછી પાછા કેદમાં લઈ જતી વખત જજને અને કોર્ટને આશ્ચર્ય પમાડતો સવાલ તેણે પુછ્યો હતો, કે “ એ તો બધું હીક ! પણ હવે મી. રતિલાલને માટે શું ?

ખરેખર ! હું તો ધારતો હતો કે જો ડિટેક્ટિવને સાથે રાખીશ તો તો બચી જઈશ. ”

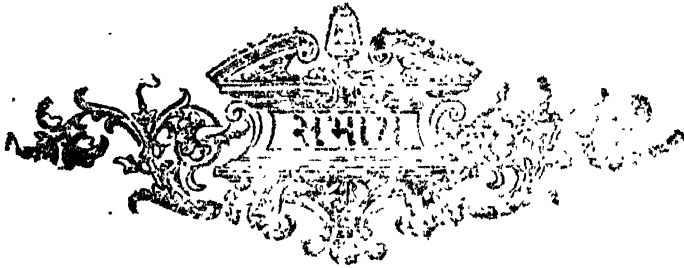
રતિલાલ જરા ગભરાયો; મ્હોં જાંખું પડ્યું અને જ્યારે તે મુઠ્ઠેગારે તેના સામે આંખથી અણસારો કર્યો ત્યારે તો તેના ગભરાટની સીમા ન રહી ! પરંતુ તે આખતની વિશેષ વિગત પુછ્યા શિવાય ‘છટકતા છેલને’ તુરંગમાં લઈ જવામાં આવ્યો અને એ વાત તે વખતે એટલેથી રહી ગઈ !

* * *
રતિલાલ આજ તે વખતથી પણ વધારે પ્રખ્યાત ડિટેક્ટિવ તરીકે જાણીતો છે, અને તેના પ્રસંગમાં આવતાં તથા તેના પરિચય થતાં તેણે કેટલીક બીજી વાતોની સાથે આ વાત પણ મને કહી હતી તે ઉપરથી આ નોંધ કરી છે. અહિં માત્ર એટલું જણાવવાનું કે રતિલાલ વગેરે પાત્રોમાંનાં ધણાં ખરાં હાલ પણ હયાત છે અને આ વાર્તા ખરી બનેલી છે; ફેર માત્ર જગાઓ તથા નામનો. અને તેમ કરવાની જરૂર પણ એટલી કે કેમની પણ લાગણીઓની વિના કારણ અવગણના ન થાય.

જગતશેઠને પોતાની તરફ શેઠાણી કુંજલતાના અતિશય પ્રેમનું આ બનાવોથી સહજ જ્ઞાન થયું અને હાલ તે પહેલાંના જેટલો વિદ્યાવિલાસી રહેવા છતાં પોતાની સ્ત્રી તરફ વિશેષ માન અને પ્રેમની લાગણીઓથી જોવા લાગ્યો છે.

ખિહારીલાલને અને રતિલાલને આ કેસમાંથી આકસ્મિક મિત્રતા બંધાઈ તે દિન પર દિન વધતી જાય છે. અને ખિહારીલાલના અભિપ્રાયને રતિલાલ ધણીવાર માનનિય મળે છે, જે કે ખિહારીલાલ તેમને પોતાના પ્રાણ સંરક્ષક તરીકે હજી અભિનંદે છે.

રતિલાલ વારંવાર “શાન્તિસદન” જાય છે અને બિહારીલાલ હવે તો ત્યાં જ રહે છે. તથા રતિલાલ કુંજલતાને ધર્મની બહેન ગણે છે. જગતશેઠ પણ તેમના ત્યાં જવાથી ઘણો ખુશી રહે છે; અને ઘણી વાર કારણ શિવાય પણ તેમને ત્યાં આવવાને આમંત્રણ મોકલ્યા કરે છે. ‘મહારાજ’ વગેરે પહેલાંના ‘જગન્નાથ’ ભાઈના ઉપર ખુશી હતા તેટલા જ તેનાથી પણ વિશેષ-ખુશી રતિલાલ ઉપર રહેતા જણાય છે. કારણ તે એક સુપ્રસિદ્ધ ડિટેક્ટિવ હોવા છતાં સર્વોની સાથે સમાન ભાવથી વર્તે છે.

* * હરકોઈ જાતનું * *

છપાવવાનું કામ

સુંદર સરતું અને

સ્વચ્છ કપડાવનું કામ

તેમજ અચારી મુલાકાત

કેવા ચુક્રેલા નહિ.

સરસ્વતી પ્રીન્ટીંગ વર્કસ

ગ્રેન્ડ બેન્ક બીલ્ડીંગ- અમદાવાદ.

:: સ્ત્રી ઉપયોગી, ઉત્તમ સાહિત્ય. ::

ચામિની	(નવલકથા-પાકું પૂર્વ)	રા.	૨
ખાલા	(" " ")	"	૨
અનંગ ભરમ	(" " ")	"	
તરંગાવલી	(કાવ્યેન્દ્રના ")	"	
કમલિની	(નવલકથા)	"	૧૫
મરશવતી	(")	"	૧૫
ચર્ચા લહરિ	(દેશી સંગીત કવિતા)	"	૨
ચતોતુ વન	(" " ")	"	૧૫
રસીકો પાત્રિકા ભાગ ૨	(")	"	૩
" " " ૧	(")	"	
સુંદરી મુખોધનાં આછલાં વર્ણનાં			
કુર્બાન (કલ્પો) વેદના.		"	૨

V

W

U

(રૂપાલ અર્થ જુદો.)

મગધાનું મિહાણું :
સુંદરી મુખોધ મન્દિર,
 આશિષના કુવાળીયાળા, અમદાવાદ.

